

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА

Навчально-методичний посібник

Укладачі: І. С. Гонца, В. В. Розгон

Умань

2021

Рецензенти:

Григоренко Т. В., доктор педагогічних наук, професор кафедри української мови та методики її навчання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини;

Торчинський М. М., доктор філологічних наук, професор Хмельницького національного університету;

Коломієць І. І., кандидат філологічних наук, доцент Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

*Рекомендовано до друку вченою радою факультету української філології
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини (протокол № 16 від 28 квітня 2021 року)*

С89 Сучасна українська літературна мова: навчально-методичний посібник / уклад.: І. С. Гонца, В. В. Розгон. – Умань : Візаві, 2021. – 373 с.

У навчально-методичному посібнику систематизовано основні теоретичні положення із таких розділів сучасної української літературної мови, як фонетика, фонологія, лексикологія, фразеологія, граматики, морфеміка, словотвір та морфологія, подано завдання для практичних лабораторних робіт, домашнього завдання, термінологічний словник, основну, допоміжну та довідкову літературу.

Для здобувачів вищої філологічної освіти денної та заочної форм навчання, учителів, викладачів.

ЗМІСТ

Основні теоретичні положення дисципліни.....	10
Фонетика.....	10
§ 1. Предмет, зміст та завдання сучасної української літературної мови як лінгвістичної дисципліни.....	10
§ 2. Українська мова – національна мова українського народу. Поняття літературної мови. Мовна норма.....	11
§ 3. Походження та розвиток української мови.....	12
§ 4. Сильові різновиди сучасної української літературної мови.....	13
§ 5. Територіальні діалекти як нижча форма загальнонародної мови.....	15
§ 6. Фонетична система сучасної української літературної мови.....	17
§ 7. Анатомо-фізіологічний аспект вивчення звуків. Апарат мовлення.....	23
§ 8. Лінгвістичний аспект вивчення звуків. Поняття про фонему. Фонологія.....	24
§ 9. Фонетичний алфавіт. Транскрипція. Транслітерація.....	27
§ 10. Артикуляційна класифікація голосних звуків.....	30
§ 11. Артикуляційно-акустична класифікація приголосних звуків.....	31
§ 12. Фонологічна система сучасної української мови. Характеристика голосних фонем.....	36
§ 13. Фонологічна характеристика приголосних сучасної української мови.....	39
§ 14. Модифікації фонем.....	41
§ 15. Регресивна асиміляція за місцем і способом творення приголосних.....	48
§ 16. Регресивна асиміляція за твердістю і м'якістю.....	49
§ 17. Регресивна асиміляція за глухістю і дзвінкістю.....	50
§ 18. Прогресивна асиміляція.....	50
§ 19. Наслідки дисимілятивних процесів в українській мові.....	51
§ 20. Спрощення у групах приголосних.....	52
§ 21. Подовження і подвоєння приголосних звуків.....	53
§ 22. Поняття про чергування. Чергування варіантів фонем.....	54
§ 23. Історичні чергування. Найдавніші чергування голосних фонем...55	
§ 24. Чергування [o] – [e] – [i].....	56
§ 25. Чергування [o], [e] з фонемним нулем.....	57

§ 26. Чергування е , о після шиплячих та j	58
§ 27. Чергування голосних у звукосполученнях ри , ли – ро , ло – р'і , л'і	59
§ 28. Чергування г , к , х із ж , ч , ш	60
§ 29. Чергування г , к , х із з' , ц' , с'	61
§ 30. Альтернація твердих і палаталізованих передньоязикових відповідників.....	61
§ 31. Чергування передньоязикових зубних приголосних із піднебінними.....	62
§ 32. Чергування однієї приголосної фонемі зі сполученням приголосних фонем.....	63
§ 33. Зміни приголосних при додаванні суфіксів -ськ-, -ств-, -щ-.....	64
§ 34. Склад. Теорія складу.....	65
§ 35. Складоподіл.....	67
§ 36. Ознаки українського наголосу. Енклітика та проклітика.....	68
§ 37. Фразовий наголос. Інтонація.....	71
§ 38. Орфоепія. Літературна вимова голосних звуків.....	72
§ 39. Правила української літературної вимови приголосних звуків та звукосполучень.....	73
Орфографія.....	75
Графіка.....	75
§ 40. Графіка. Співвідношення між буквами українського алфавіту і фонемами (звуками) мови.....	75
§ 41. Історія письма. Слов'янські азбуки глаголиця і кирилиця.....	76
§ 42. Позначення роздільної вимови приголосних на письмі.....	78
§ 43. Позначення м'якості приголосних звуків.....	79
§ 44. Орфографія. Принципи української орфографії.....	80
§ 45. Написання слів разом, через дефіс, окремо.....	81
§ 46. Правопис українських та російських прізвищ.....	83
§ 47. Вживання и, і, ї у словах іншомовного походження.....	84
§ 48. Перенос слова. Графічні скорочення.....	85
Лексикологія.....	87
§ 49. Лексикологія як мовознавча дисципліна.....	87
§ 50. Зв'язок лексикології з іншими мовознавчими дисциплінами.....	88
§ 51. Поняття про слово.....	90
§ 52. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слова.....	91
§ 53. Переносне значення і переносне вживання слова.....	93

§ 54. Метафора і метонімія як чинники формування переносного значення слова.....	93
§ 55. Синонімія як один із різновидів парадигматичних зв'язків.....	95
§ 56. Типи синонімів.....	97
§ 57. Синонімічний ряд і його будова.....	98
§ 58. Евфемізми та перифрази.....	98
§ 59. Поняття про антонімію. Критерії антонімічності лексичних одиниць.....	99
§ 60. Лексична омонімія. Розмежування омонімії та полісемії.....	103
§ 61. Типи омонімів.....	103
§ 62. Явище паронімії в українській мові.....	105
§ 63. Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду її стилістичного вживання.....	106
§ 64. Зміни в словниковому складі мови. Активна й пасивна лексика.....	109
Фразеологія.....	101
§ 65. Предмет фразеології.....	101
§ 66. Типологічні ознаки фразеологізмів.....	101
§ 67. Класифікація фразеологізмів.....	112
Лексикографія.....	115
§ 68. Лексикографія як розділ мовознавства.....	115
§ 69. Основні типи словників.....	116
Морфеміка.....	119
§ 70. Морфеміка як розділ морфології.....	119
§ 71. Морфема як мінімальна значуща одиниця мови.....	120
§ 72. Морфема і морф. Аломорфи і варіанти морфем.....	121
§ 73. Типи морфем за характером значення.....	122
§ 74. Структурно-семантична характеристика кореневих морфем.....	123
§ 75. Структурно-семантична та функціональна характеристика афіксальних морфем.....	124
§ 76. Структурно-семантична та функціональна характеристика префіксів.....	125
§ 77. Структурно-семантична та функціональна характеристика суфіксів.....	129
§ 78. Структурно-семантична та функціональна характеристика флексії.....	131
§ 79. Структурно-семантична та функціональна характеристика постфіксів та інфіксів.....	132
§ 80. Типи основ.....	134

§ 81. Історичні зміни в морфемній будові слова.....	135
Словотвір.....	136
§ 82. Словотвір як розділ мовознавства.....	136
§ 83. Похідне слово як основна одиниця словотвору.....	137
§ 84. Твірна основа та словотвірний формант. Види словотвірних формантів.....	138
§ 85. Словотвірне значення, словотвірний тип і словотвірний ланцюжок.....	139
§ 86. Афіксальна деривація. Способи творення складних і складених слів.....	140
§ 87. Неморфологічні способи деривації.....	144
Грамматика.....	146
§ 88. Грамматика як розділ мовознавчої науки.....	146
§ 89. Грамматичне значення слова у його відношенні до лексичного значення.....	147
§ 90. Способи вираження граматичних значень.....	148
§ 91. Грамматична форма слова.....	149
§ 92. Грамматична категорія.....	149
§ 93. Предмет та основні поняття морфології.....	150
§ 94. Частини мови як лексико-граматичні класи слів.....	150
§ 95. Система частин мови за В. Виноградовим.....	153
§ 96. Теорія частин мови в українському мовознавстві.....	155
§ 97. Лексичне значення, морфологічні ознаки і синтаксична роль іменників.....	156
§ 98. Лексико-граматичні категорії іменника.....	157
§ 99. Категорія конкретності та абстрактності.....	159
§ 100. Категорія збірності та одиничності.....	160
§ 101. Поняття про категорію роду іменників.....	161
§ 102. Розподіл іменників за родами.....	162
§ 103. Особливі випадки визначення роду іменників.....	164
§ 104. Категорія числа.....	167
Тематика та плани практичних занять.....	170
Фонетична система сучасної української літературної мови.....	170
Практичне заняття № 1.....	170
Практичне заняття № 2.....	173
Практичне заняття № 3.....	178
Практичне заняття № 4.....	184
Практичне заняття № 5.....	193
Практичне заняття № 6.....	199

Практичне заняття № 7.....	205
Практичне заняття № 8.....	209
Практичне заняття № 9.....	212
Лексикологія.....	214
Практичне заняття № 10.....	214
Практичне заняття № 11.....	218
Фразеологія. Лексикографія.....	222
Практичне заняття № 12.....	222
Морфеміка сучасної української літературної мови.....	225
Практичне заняття № 13 – 14.....	225
Словотвір.....	229
Практичне заняття № 15 – 16.....	229
Практичне заняття № 17.....	232
Практичне заняття № 18.....	235
Граматика. Іменник.....	235
Практичне заняття № 19.....	235
Практичне заняття № 20.....	238
Практичне заняття № 21.....	241
Практичне заняття № 22.....	243
Практичне заняття № 23.....	245
Практичне заняття № 24.....	247
Завдання для лабораторних робіт.....	249
Тестові завдання для підсумкового контролю.....	281
Практичні завдання до екзамену.....	316
Завдання для самостійної роботи.....	320
Короткий термінологічний словник.....	339
Література.....	372

ПЕРЕДМОВА

«Сучасна українська літературна мова» є однією із найважливіших фахових навчальних дисциплін, яку вивчають здобувачі вищої освіти.

Мета вивчення цієї навчальної дисципліни полягає у свідомому практичному оволодінні українською літературною мовою, заснованому на вивченні її системи і підсистем – фонетичної, лексико-семантичної і граматичної, а також закономірностей, які визначають використання тих або інших виражальних засобів відповідно до сучасних норм; усвідомлення значення рідної мови не лише як засобу спілкування, а й як найважливішого джерела формування інтелекту і духовно-емоційної сфери особистості через її органічний зв'язок з національними традиціями.

У результаті вивчення «Сучасної української літературної мови» здобувач вищої освіти повинен знати: визначення основних понять фонетики, фонології, орфоепії, графіки, орфографії, особливості фонетичних явищ, принципи графіки, орфографії, правила запису слів і текстів фонетичною і фонематичною транскрипціями, правила акцентуації, складоподілу, української літературної вимови, історію походження української мови, її діалектне членування та стилістичну диференціацію; визначення слова і фразеологізму, ознаки і функції слова, фразеологізму; різновиди лексичних значень; групи лексики за її походженням; визначення частин мови, їхні морфологічні ознаки та синтаксичні особливості; класифікацію частин мови за значенням, морфологічною будовою, функцією та особливостями відмінювання; умови творення та вживання; принципи і правила української орфографії; виконувати фонетичний аналіз слів і текстів;

вміти: здійснювати артикуляційно-акустичну характеристику звуків, визначати алофони фонем, записувати слова і тексти фонетичною і фонематичною транскрипціями, аналізувати

фонетичні явища, ділити слова на склади та характеризувати їх, визначати принципи графіки та орфографії, характеризувати та визначати наголос, переносити слова за складами, здійснювати фонетико-орфографічний аналіз слів і текстів; розмежовувати слова повнозначні й неповнозначні; визначати лексичне значення повнозначних слів, конкретне й абстрактне, пряме й переносне значення, різновид переносного значення; користуватися енциклопедичними та лінгвістичними словниками; виділяти певну словоформу з контексту та розподіляти її на змінну та незмінну; встановлювати місце змінної частини мови в парадигматичному ряді слова; здійснювати міжпредметні зв'язки; робити висновки та узагальнення; використовувати теоретичний матеріал на уроках рідної мови.

Пропонований навчально-методичний посібник допоможе здобувачам вищої філологічної освіти осмислити і засвоїти програму навчальної дисципліни «Сучасна українська літературна мова».

ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПОЛОЖЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

ФОНЕТИКА

§ 1. Предмет, зміст та завдання сучасної української літературної мови як лінгвістичної дисципліни

Поняття “сучасна українська літературна мова” слід розуміти як унормовану літературну форму загальнонародної української мови від часів І. П. Котляревського, Т. Г. Шевченка і до нашого часу.

Предметом вивчення курсу є українська мова, відображена у творах класиків української літератури.

Курс складається з таких розділів:

1) фонетика і фонологія, орфоепія – вчення про звукову систему мови;

2) графіка й орфографія – вчення про передачу звуків на письмі і правила написання слів та їх частин;

3) лексикологія і фразеологія – вчення про словниковий склад і семантично неподільні звороти мови;

4) морфеміка і словотвір – учення про будову і способи творення слів;

5) граматика (морфологія і синтаксис) – учення про частини мови, форми слів і словозміну, про будову словосполучення і речення;

6) пунктуація – вчення про систему розділових знаків, їх типи та правила вживання.

Завдання курсу «Сучасної української літературної мови» – подати основні відомості про фонетичну систему, лексичний склад і граматичну будову сучасної української літературної мови, навчити студентів застосовувати теоретичні мовні питання на практиці, аналізувати мовні явища, класифікувати їх, робити висновки та узагальнення.

§ 2. Українська мова – національна мова українського народу. Поняття літературної мови. Мовна норма

Українська мова є засобом письмового й усного спілкування багатомільйонного українського народу. Національна мова – категорія історична, формується в період розвитку народності в націю і включає всі її мовні засоби – територіальні діалекти та літературну мову.

Сучасна українська літературна мова є вищою формою української національної мови.

Літературна мова – це відшліфована мова, яка характеризується поліфункціональністю, унормованістю, стандартністю, уніфікованістю, розвиненою системою стилів. Літературна мова обслуговує всі сфери діяльності суспільства (культуру, науку, освіту, радіо, телебачення, пресу, матеріально-виробничу діяльність, художню літературу, побут людей тощо).

Літературна мова має різні форми існування: писемна – усна мовна форма, діалогічна – монологічна форма спілкування, прямий – непрямий, опосередкований контакт учасників комунікацій, ситуативну закріпленість висловлювання – відсутність ситуативної закріпленості тощо.

Норма літературної мови – це сукупність загальноприйнятих правил, якими користуються мовці в усному і писемному мовленні.

Літературні норми вимови звуків і звукосполучень, наголошення слів (орфоепічні), написання слів та їх частин (орфографічні), слововживання (лексичні), творення слів, уживання форм слів, побудови словосполучень і речень (граматичні), постановки розділових знаків (пунктуаційні), відбору мовних засобів відповідно до умов спілкування (стилістичні) характеризуються системністю, історичною і соціальною обумовленістю, стабільністю.

Кодифікація норми – систематизація мовних явищ у словниках, граматиках, довідниках, що орієнтують мовців на

взірцеву літературну мову, дотримання установленної мовної норми.

§ 3. Походження та розвиток української мови

Українську мову відносять до східної групи слов'янських мов індоєвропейської сім'ї (Таблиця 1).

Слов'янські мови походять з праслов'янської (спільнослов'янської) мови, розпад якої почався орієнтовно із VII ст.

У становленні української мови виділяють такі періоди:

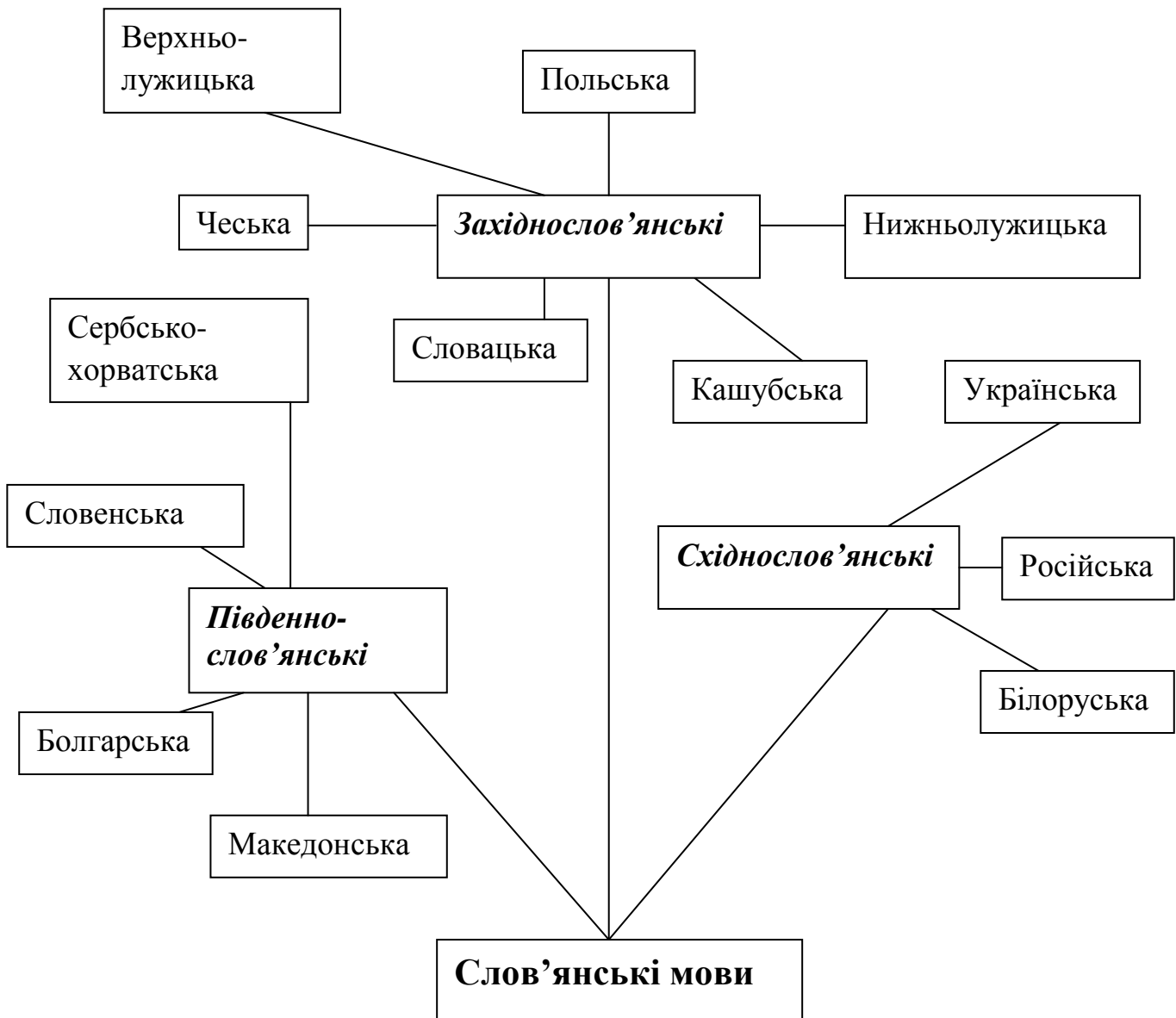
- 1) *протоукраїнська мова* (VII–XI ст.);
- 2) *староукраїнська мова* (XI ст., час появи перших писемних пам'яток – кінець XIV ст.);
- 3) *середньоукраїнська мова*, у межах якої розрізняють підперіоди:
 - а) *рання середньоукраїнська мова* (кін. XIV ст. – кін. XVI ст.);
 - б) *середньо-українська мова* (кін. XVI ст. поч. XVIII ст.);
 - в) *пізня середньоукраїнська мова* (поч. XVIII ст. – поч. XIX ст.);
- 4) *нова українська мова*.

Українська мова розвинулася з південного давньоруського діалектного масиву.

Південноруські говори відзначалися такими фонетичними рисами:

- 1) збіг фонем *lǣl* (ь) з *|i|* в усіх позиціях (*льсь – ліс – лісок – лісу – ліском*);
- 2) збіг давніх *[ы]* та *[и]* в середній звук *[и]* (*риба* від д. р. *рыба*);
- 3) подовження етимологічних *[o]*, *[e]* після занепаду *ъ*, *ь*, дифтонгізація та перехід у монофтонг *[i]* (*віл* – від д. р. *воль*) та ін.

Таблиця 1.

§ 4. Стельові різновиди сучасної української літературної мови

Стель – різновид, видозміна літературної мови, манера мовного вираження у різних сферах, умовах, формах (усній і писемній) спілкування; мистецтво слова.

Колективно усвідомлені різновиди мови, що об'єднують мовні одиниці за їх функціональним призначенням у певні структури, становлять систему функціональних стилів.

Розрізняють книжні (науковий, офіційно-діловий, публіцистичний, стиль художньої літератури) й усно-розмовні

стилі літературної мови.

Науковий стиль використовується з пізнавально-інформативною метою в галузі науки та освіти. Характерною ознакою наукового стилю є орієнтація на книжну лексику, логічний виклад інформації, застосування класифікаційного підходу до опису наукових об'єктів, використання абстрактних понять, науково-термінологічної лексики, формування визначень тощо.

Підстилі наукового стилю: власне науковий, науково-популярний, науково-навчальний.

Офіційно-діловий стиль використовується в офіційно-діловому спілкуванні (між установами, окремою особою та установою, між посадовими особами; ділові взаємини на виробництві тощо).

Офіційно-ділові папери (акт, анкета, договір, заява, комюніке, протокол та ін.) відзначаються чітким викладом змісту, факту; однозначністю та економічністю формулювань. В офіційно-діловому мовленні спостерігається стандартизація в оформленні документів, наявні штампи, кліше тощо.

Публіцистичний стиль використовується в газетах, періодичних громадсько-політичних виданнях, агітаційно-пропагандистських та інших засобах масової комунікації. Основна настанова – популярний виклад фактів, подій, агітаційно-пропагандистська спрямованість і націленість на досягнення результативного впливу.

Об'єднуючи писемну й усну форму літературної мови, публіцистичний стиль виробляє лексичні та граматичні засоби стилістичного увиразнення мови, актуалізує певні стилістичні прийоми.

Для підсилення емоційно-експресивного впливу мови використовуються книжні та розмовні елементи.

Прийоми і засоби створення публіцистичного колориту висловів перебувають у постійному русі.

Стиль художньої літератури обслуговує духовно-естетичну

сферу життя народу.

Усі жанрові різновиди художньої літератури – епос, лірика, драма та інші – характеризуються експресивністю, емоційністю, естетичною мотивованістю мовних засобів, образністю.

Вбираючи у себе компоненти всіх інших функціональних стилів, художній стиль трансформує їх, переосмислює; він не обмежений у використанні одиниць мови, що належать до різних часів, соціальних і територіальних видозмін національної мови.

Уснорозмовний стиль виявляє себе як усне літературне мовлення та розмовно-побутове на наддіалектному і діалектному рівнях української мови.

Усне літературне мовлення (діалогічне мовлення) ґрунтується на дотриманні орфоепічних норм.

Розмовно-побутове мовлення характеризується довільністю у виборі лексичних засобів, може супроводжуватися жестами, мімікою тощо.

Різновидом усного стилю вважають ораторський, особливістю якого є монологічне мовлення із застосуванням ораторського мистецтва.

Крім функціональних стилів літературної мови, виділяють експресивно-стилістичні різновиди мовлення: урочистий, офіційний, фамільярний, інтимно-ласкавий, жартівливий, іронічний.

Розрізняють також високий стиль та його різновиди – патетичний і знижений.

§ 5. Територіальні діалекти як нижча форма загальнонародної мови

У сучасній українській мові виділяють три основні групи діалектів: північну, південно-західну та південно-східну.

Північні діалекти (Здолбунове – Житомир – Біла Церква – Корсунь-Шевченківський – Канів – Лубни і на захід від Сум до Суджі) мають такі фонетичні ознаки: а) наявність дифтонгів [yo], [ye], [yi], [ui] на місці давнього [o] в нових складах (*вуол, вуел,*

вуил, вуіл) або монофтонга [y], [y̥], [и] (вул, кут, нус, мист замість літературних віл, кіт, ніс, міст); б) наявність на місці давнього [ě] в нових закритих складах та на місці ± дифтонга [ie] (ніеч, міест, діед) або монофтонга [e] (печ, стена, мешок); в) збереження дзвінкої вимови приголосних у кінці слів і перед глухим приголосним (гриб, книжка, казка); г) ствердіння [p] (базар, зора, вечерат); ґ) тверда вимова звука [ц] (хлопець, серца); д) наявність звукосполучень [гі], [кі], [хі] замість літературних [ги], [ки], [хи] (стожкі, ложкі, тонкі, палец).

Південно-західні діалекти поширені у південно-західній Україні та Закарпатській області.

Фонетичні ознаки цих діалектів: а) перехід етимологічних [o], [e] в новоутворених закритих складах в [i] (ніч, осінь, кінь); б) перехід давнього дифтонга [ie] (±), в [i] (літо, білий); в) вимова ненаголошеного [o] з наближенням до [y] (чо^улов'ік, со^уб'і); г) тверда вимова [p], поява зрідка після твердого [p] звука [j] (рабий, расно, бурја); ґ) наявність поряд із нормативними звукосполученнями -ри-, -ли- (на місці давніх -рѣ-, лѣ-, рѣ-, -лѣ- між приголосними) звукосполучень [ир], [ил], [ер], [ел] (кирниця – керниця, сільза); д) відсутність подовження м'якого приголосного в іменниках з давнім суфіксом -ѣ- [нас'ін'е, жит'е]; е) оглушення дзвінких приголосних у кінці слова і складу перед приголосним (рас, рипка), однак у багатьох карпатських говорах зберігається дзвінка вимова приголосних у цих позиціях; є) у деяких говорах спостерігається дуже м'яка вимова з призвуком шиплячого звуків [з], [с], [ц], [дз] (дз^{дз}в'ін, ц^цв'іте) та перехід звуків [н], [д], [т] у певних позиціях в [ї] (д'івойка, дваїц'ат').

Південно-східні діалекти (Київська, Черкаська, Полтавська, Харківська, Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, частина Одеської області та частина Сумської) мають такі фонетичні риси: а) “звуження” [o] в нових закритих складах позначається монофтонгом [i] (кінь, віл, гірко); б) “звуження” [e] в новоутворених складах переходить в [i]

(осінь, попіл); в) перехід дифтонга [іє] (ь) в монофтонг [і] (міх, сніг, пісок); г) змішування у вимові ненаголошених [е], [и] [се^уло, жи^евут]; ненаголошений [о] вимовляється з наближенням до [у] перед складом з наголошеним [у] або [і] (то^убі, ко^ужух); г) ствердіння у кінці слова й складу звука [р] (повір, звір, комар); д) наявність альвеолярного (пом'якшеного) звука [л] перед [е], [и] (колись, калина, клен).

§ 6. Фонетична система сучасної української літературної мови

Фонетика (від гр. – “звуковий, голосовий”) – розділ лінгвістики, який досліджує звукову будову мови на певному етапі її розвитку й функціонування та протягом ряду періодів розвитку української мови (Таблиці 1, 2).

Фонетика сучасної української мови має зв'язок з іншими мовознавчими дисциплінами (Таблиця 3).

Усі одиниці, які вивчає фонетика, поділяють на **сегментні** – лінійно виділяються у мовленнєвому потоці: звуки, склади, звукосполучення, фонетичні слова, синтагми, фрази – та **суперсегментні** – накладаються на лінійне мовлення: наголос, паузи, інтонація (Таблиця 4).

Звук – найменша, неподільна одиниця мовного потоку, що використовується для побудови складів, тактів, фраз. Виділяють три аспекти вивчення звуків: акустичний, або фізичний, анатомо-фізіологічний та лінгвістичний, або фонологічний.

З акустичного погляду звуки (тони, шуми) розрізняються за силою або інтенсивністю (залежить від амплітуди коливань голосових зв'язок), висотою (визначається частотою коливань за одиницю часу), довготою (залежить від тривалості), тембром (залежить від додаткових коливань – обертонів), тональністю і шумністю (залежать від ритмічності коливань).

Акустично голосні відрізняються від приголосних тим, що вони є чисто тональними, а в звучанні приголосних обов'язково

наявний шум. Голосні звуки називають вокальними (лат. *vocalis* – голосний), а приголосні – консонантними (лат. *consonatis* – приголосний), або консонантами. Сукупність голосних мови становить її **вокалізм**, а сукупність приголосних – **консонантизм**.

Артикуляційні та акустичні ознаки звуків зумовлюють поділ на голосні, в основі яких лежать тони (струміль видихуваного повітря не зустрічає ніяких перепон), і приголосні звуки, в основі яких лежать шуми з незначним елементом тону (струміль видихуваного повітря долає перепони, в результаті чого він сильніший, ніж при утворенні голосних) (Таблиця 6).

Артикуляційна особливість голосних виявляється в тому, що вони творяться без додання перешкоди струменем повітря. Вимова приголосних обов'язково супроводжується побудовою перешкоди у вигляді зімкнення або звуження голосового каналу, а також її доданням повітряним струменем, що виходить з легенів. Тому при артикуляції приголосних інтенсивність повітряного струменя вища, ніж під час вимови голосних. У зв'язку з необхідністю долати перешкоду м'язова напруга апарату мовлення при вимові приголосних є нерівномірною і скерована на закриття рота, а під час вимови голосних вона рівномірна і спрямована на розкриття рота.

Фонетичні засоби – звукові засоби мови, які служать для розрізнення значущих одиниць – морфем, слів, словосполучень і речень (фонем, словесний наголос, фразовий наголос, інтонація).

Фонетичний закон – регулярні фонетичні (звукові) зміни, які послідовно здійснюються у споріднених мовах чи діалектах або в одній мові в певні періоди її існування (занепад редукованих, закон відкритого складу, асиміляція приголосних тощо).

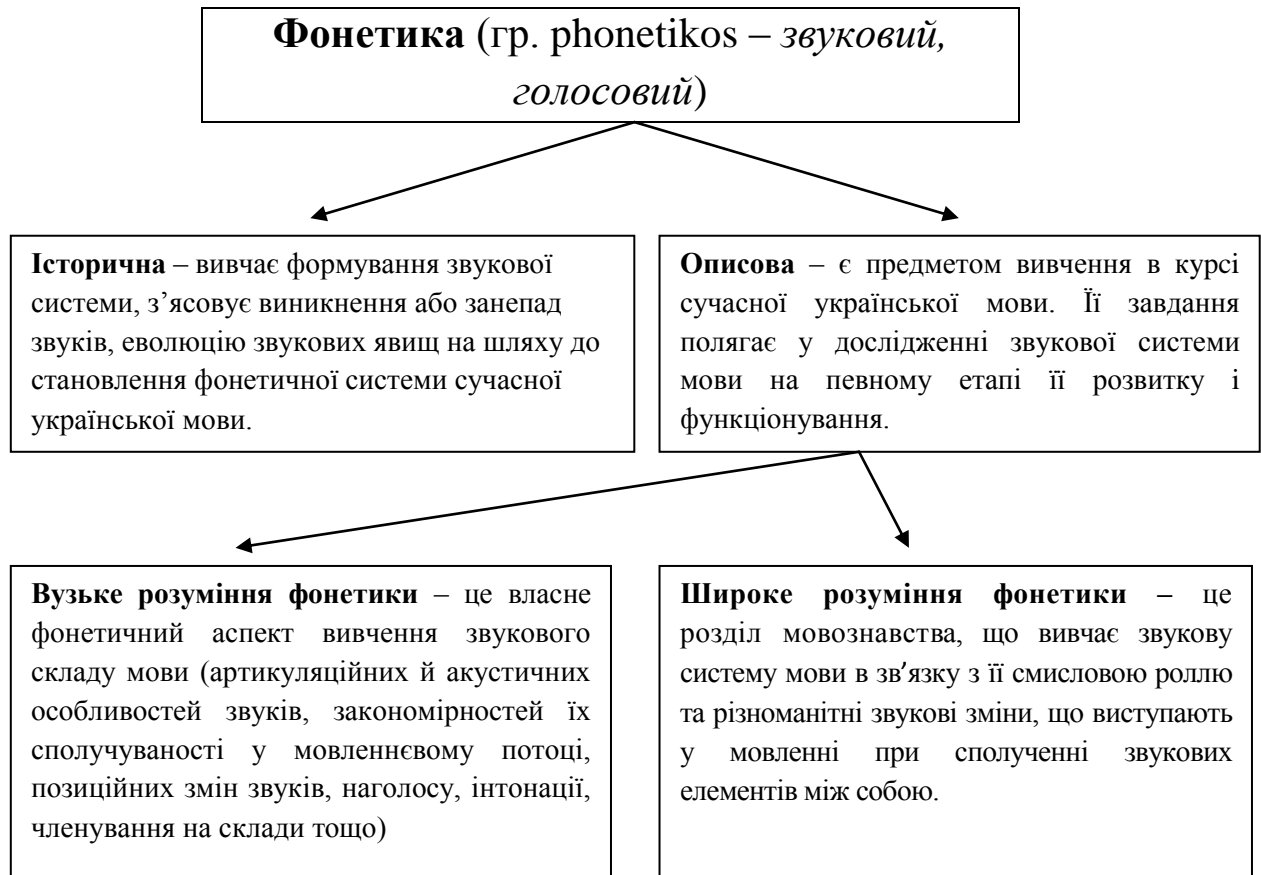
Фонетичне слово – відрізок мовлення, який має один словесний наголос, напр.: [на б'єри^е·з'і], [же^у·т:'єд'айнії].

Фонетичне написання – спосіб передачі звукового складу

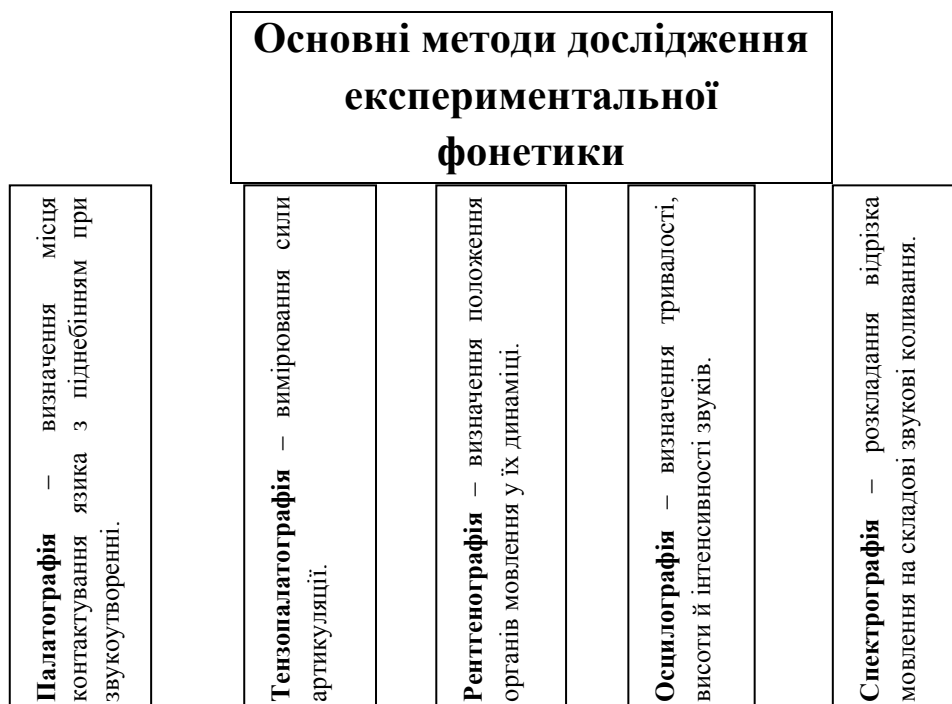
слова (словосполучення, речення) на письмі.

Основні напрями дослідження звукової будови мови (Таблиця 5).

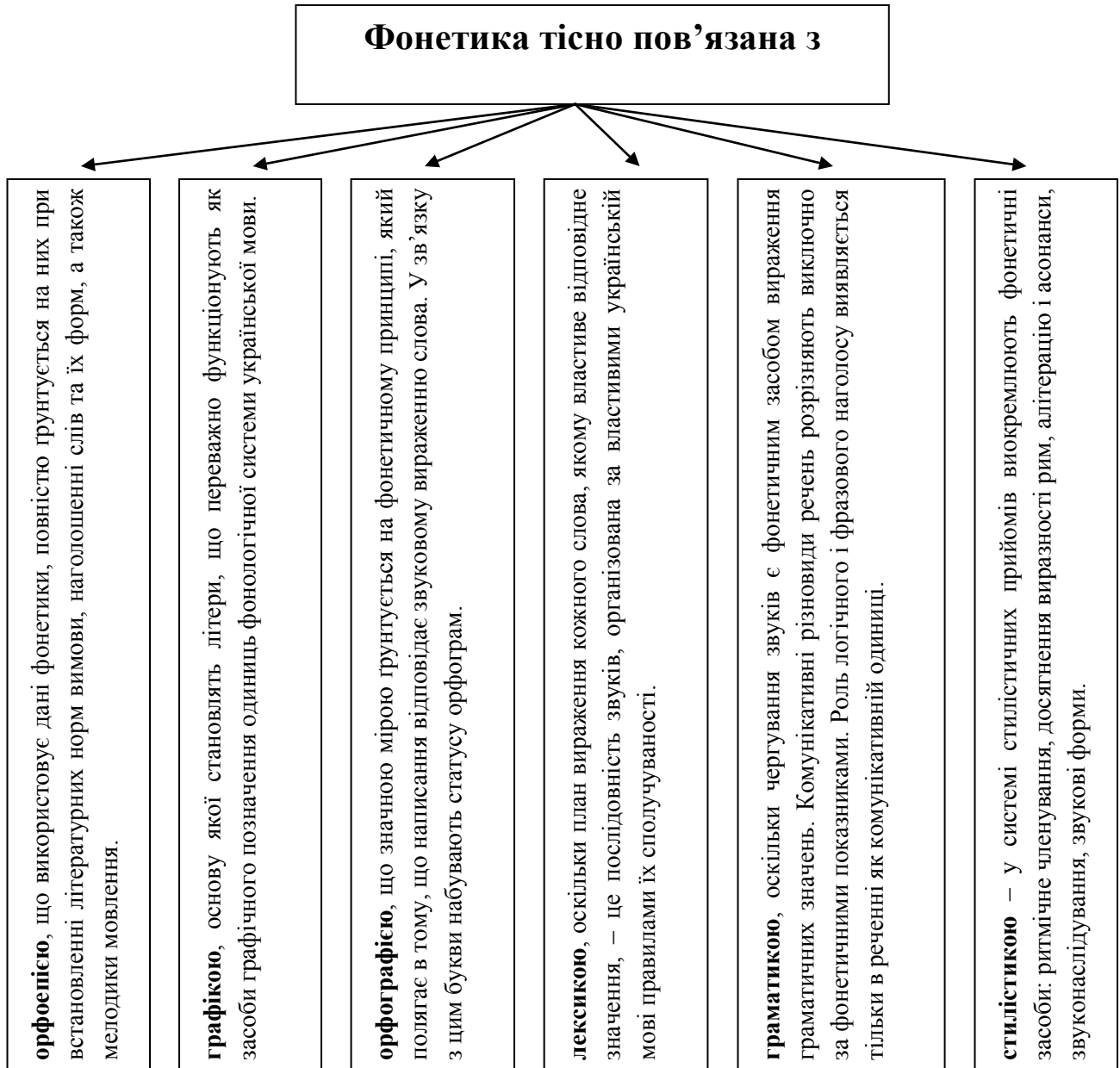
Таблиця 1

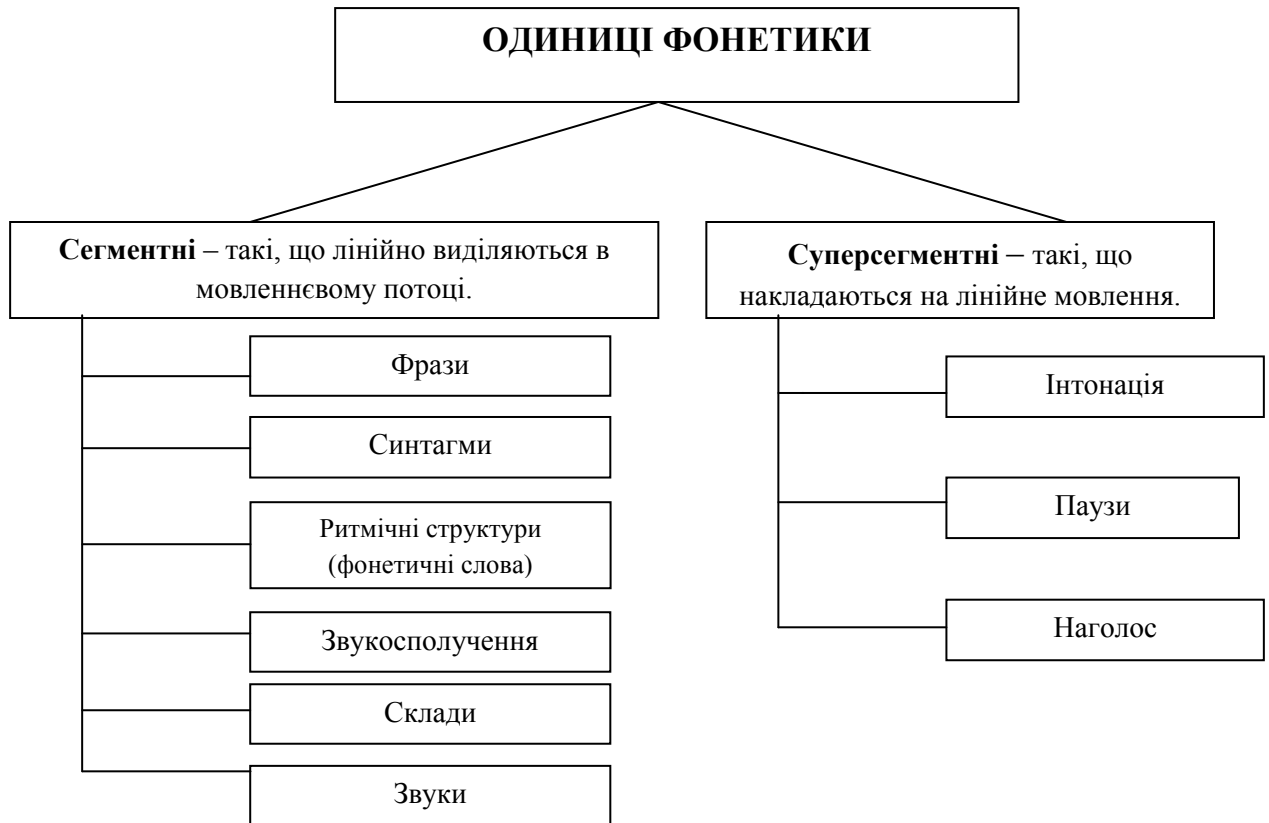
Таблиця 2.

Таблиця 3.

Таблиця 4.

Таблиця 5.

Московська фонологічна школа (МФШ)

Засновники: Р. І. Аванесов, П. С. Кузнецов, В. М. Сидоров, О. О. Реформатський.

Послідовники в українському мовознавстві: Ф. Т. Жилко, Ю. О. Карпенко та ін.

Найважливіший теоретичний принцип: ідея перетину, нейтралізації фонем: важливим є не звукове вираження фонем, а її роль диференціатора вищих значущих одиниць мови. Усі позиційні видозміни звука в межах однієї морфеми становлять одну фонему. Тому одна фонема може маніфестуватися різними звуками, а різні фонемні – одним і тим же звуком.

Ленінградська фонологічна школа (ЛФШ)

Засновники: Л. В. Щерба, С. І. Бернштейн, Л. Р. Зіндер, М. І. Матусевич.

Послідовники в українському мовознавстві: М. Ф. Наконечний, Н. І. Тоцька, А. Й. Багмут, Л. Г. Скалосуб, Л. І. Прокопова, Т. О. Бровченко, В. Г. Таранець та ін.

Найважливіший теоретичний принцип: прагнення пов'язати лінгвістичну природу фонем з її роллю у мовленнєвій діяльності людини: фонема – це унікальна одиниця, тому що саме вона забезпечує використання акустико-артикуляційних явищ для створення значущих одиниць мови. Маючи відносно автономний характер, фонема є словорозрізнявальним засобом, але вона не збігається з іншими фонемами у позиції нейтралізації.

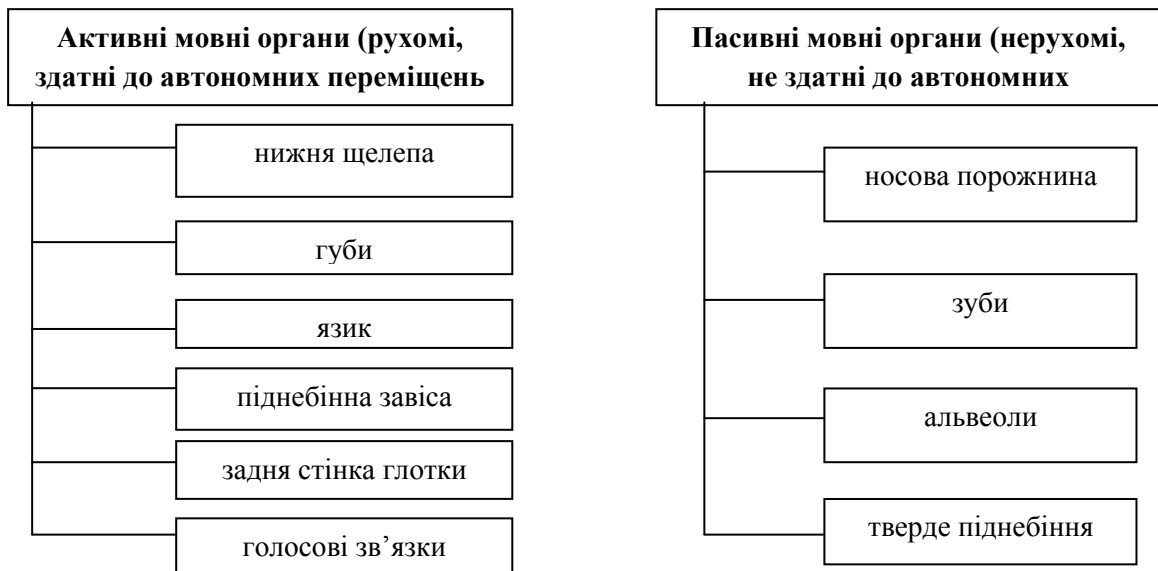
Таблиця 6. Специфічні ознаки голосних і приголосних

Ознаки	Голосні звуки	Приголосні звуки
<p>Функціональна специфіка</p> <p>Артикуляційні особливості</p>	<p>складотворча функція: у кожному слові стільки складів, скільки в ньому голосних звуків;</p> <p>створяться без подолання якоїсь перешкоди на шляху повітряного струменя. Саме тому:</p> <p>а) інтенсивність і тиск повітряного струменя незначні;</p> <p>б) м'язова напруга апарату мовлення при вимові є рівномірною і спрямована на розкриття рота.</p>	<p>не творять складів, а входять до них, прилягаючи до того чи іншого голосного.</p> <p>виникають внаслідок додання перешкоди (у вигляді зімкнення або звуження голосового каналу) повітряним струменем, що виходить з легенів. Саме тому:</p> <p>а) інтенсивність і тиск повітряного струменя значні;</p> <p>б) м'язова напруга апарату мовлення при вимові є нерівномірною і спрямована на закриття рота.</p>
<p>Акустичні ознаки</p>	<p>це вокальні звуки (лат. <i>vocalis</i> – <i>голосний</i>), суто тональні. Відповідно сукупність голосних мови називають вокалізмом. Умовно голосні позначають латинською буквою V.</p>	<p>це консонантні звуки (лат. <i>consonans</i>, род. відм. <i>consonantis</i> – <i>приголосний</i>), тобто в основі приголосних – одночасно голосове і шумове або тільки шумове джерело. Сукупність приголосних мови називають консонантизмом. Умовно приголосні позначають латинською літерою С.</p>

§ 7. Анатомо-фізіологічний аспект вивчення звуків. Апарат мовлення

Сукупність органів і частин людського організму, які беруть участь в утворенні звуків мови, становлять мовний апарат. Складовими частинами мовного апарату є дихальний апарат, гортань і надгортанні порожнини (глоткова, ротова, носова). Серед органів мовного апарату виділяють активні органи – голосові зв'язки, задня стінка глотки, піднебінна завіса, язик, нижня щелепа, – які рухаються, видозмінюють свою форму і відіграють основну роль у звукоутворенні, та пасивні (нерухомі) – тверде піднебіння, альвеоли, носова порожнина, зуби, ясна, – що відіграють допоміжну роль в утворенні звуків.

Поділ органів мовлення залежно від їхньої участі в артикуляції

Роботу мовних органів, спрямовану на творення звуків, називають **артикуляцією** (лат. – “членоподільно вимовляти”). Вона складається з трьох фраз – **екскурсії** (підготовка мовних органів до вимови звуків), **витримки** (вимова звука), **рекурсії**

(повернення органів мовлення у вихідне положення). Сукупність артикуляційних навичок, доведених до автоматизму, які необхідні для вимови усіх звуків, звукосполучень певної мови, називають **артикуляційною базою мови**.

Перенесення артикуляційної бази однієї мови на вимову звуків іншої мови спричиняє **акцент**.

§ 8. Лінгвістичний аспект вивчення звуків. Поняття про фонему. Фонологія

З лінгвістичного погляду звуки, позначені різноманітністю і варіативністю у людському мовленні, не можуть бути нескінченно різноманітними у мові. Ряди звуків, відмінних за артикуляційно-акустичними (фонетичними) ознаками, об'єднуються у фонемі. Фонема є предметом вивчення фонології.

Фонема (гр. – звук, голос) – найменша неподільна звукова одиниця мови, яка служить для утворення морфем, слів і словоформ та їх диференціації.

Фонемі виконують у мові три функції:

- 1) **конститутивну** (фонема виступає як одиниця мови, з якої складаються морфемі і слова);
- 2) **розпізнавальну** (перцептивну), або ототожнювальну (сприймаючи звуки, як вияв певних фонем, людина розпізнає окремі морфемі і слова);
- 3) **розрізнявальну**, або сигніфікативну (фонема виступає одиницею розрізнявання морфем і слів).

Фонемі співвідносні із звуками (Таблиця 1), реалізуються у звуках, але не тотожні з ними.

Серед звукових значень однієї фонемі розрізняють головний вияв і його варіанти, або алофони.

Головний вияв фонемі – це звук, у якому певна фонема реалізується в сильній позиції, що не залежить від фонетичних

умов (місця у слові, впливу інших звуків, наголошеності чи ненаголошеності складу, темпу мовлення тощо).

Фонема може мати декілька алофонів, але всі вони об'єднуються навколо її головного вияву.

Розрізняють позиційні, комбінаторні, факультативні алофони.

Під **позиційним варіантом** розуміють звуковий вияв фонем, зумовлений чітко визначеною позицією у слові – наголошеного/ненаголошеного, початком, кінцем, серединою.

Наприклад: вияв у ненаголошеній позиції фонем /e/ у звуках [e^н], [e^с].

Позиційним варіантом є звуковий вияв фонем /v/ як [ṽ] після голосного, перед приголосним, в кінці слова після голосного, на початку слова перед приголосним [v °оук], [vi' î ш °оу̃].

Комбінаторним варіантом фонем називають її звуковий вияв, зумовлений впливом сусідніх звуків (асиміляція, акомодация).

Наприклад: твердий вияв фонем /b/ перед [и] і напівпом'якшений перед [і] – [bi'tva], [b'il'].

Комбінаторним є алофон [д'], під впливом наступного дзвінкого [м °ол °о д'ба'], [с°ом], [с°оја].

Факультативним варіантом фонем називають її необов'язковий, але можливий звуковий вияв, завдяки наявності різних стилів діалектного оточення.

Наприклад: перед фонемою [і] фонема [н'] в літературній мові – [н'іс], хоч окремі носії реалізують її у звукові [н] – [ніс].

У певних випадках деякі фонем можуть реалізуватись у таких звуках, що збігаються з головними виявами інших фонем.

Наприклад: у словах *просьба* і *косьба* фонема /с'/ перед дзвінким приголосним [б] реалізується у звукові [з']. Такі їх реалізації що збігаються з виявами інших фонем називають додатковими варіантами.

У процесі мовлення одній фонемі відповідає як її реалізація один звук. Але в деяких випадках в одному звукові може реалізуватися дві фонemi. Наприклад: [снн'ц':а] – /снн'т'с'а/, [уме"ва'j'e'c':а] – /умнвајешс'а/. Тут у подовженому звукові [ц':] зливається фонема /т'/ і /с'/, а у звукові [с':] – /ш/, /с'/.

Усі звукові реалізації певної фонemi утворюють її звукове поле.

Різниця між звуками і фонемами:

- 1) звуки – фізичне явище (це коливання повітря), фонemi – ідеальне (існують у нашій уяві);
- 2) звуки – індивідуальне явище (одноразове і неповторне), фонemi – соціальне (їх усі сприймають однаково);
- 3) звук – величина залежна, фонема – величина стала;
- 4) один звук може передавати дві фонemi (подовжених фонем не існує), пор.: [к^оопіц':е] – /котитце/, [з'іл':а] – /зіл'л'а/;
- 5) звуків у мові невизначена кількість, а фонем 38 (32 приголосних, 6 голосних).

Фонема є звуком-типом фонетичної системи української мови й об'єднує у собі кілька звукових значень (звукове поле фонemi).

Наприклад: |з| → [з'] – [з^о] – [с] – [ш:] – [ж:]: [зám^оок], [з'аблн^ек], [з^оошн^от], [ст^ооб^оф^оу], [ш:іти], [ж^о:увати].

Таблиця 1.

<p>Фонема – загальне поняття про звук мови. Це мінімальна одиниця звукової будови мови, функція якої полягає у розрізненні і розпізнаванні значущих одиниць – морфем, а через них і слів</p>	<p>Звук – конкретне явище. Це мінімальна (сегментна) одиниця мовленнєвого ланцюжка, що виникає внаслідок складної артикуляційної діяльності людини і характеризується певними акустичними і перцептивними (пов'язаними із сприйняттям мовлення)</p>
---	--

§ 9. Фонетичний алфавіт. Транскрипція.

Транслітерація

Система літер і додаткових знаків, які служать для відтворення звукової системи мови, називається **фонетичним алфавітом**.

Транскрипція (лат. Transcriptio – переписування) – особлива система письма, яка застосовується для точного відтворення звукового складу слів і текстів певної мови або діалекту.

Розрізняють фонетичну, фонематичну і практичну транскрипції.

Фонетична транскрипція – спосіб передачі на письмі усного мовлення з усіма його звуковими відтінками. Фонетична транскрипція української мови базується на основі українського алфавіту з використанням додаткових літер, надрядкових та підрядкових знаків.

Наприклад: життя – [ж^ет':а], у книжці – [у кні'з'ц'і], кожух – [ко^уж^оух], явір – [j'ав'ір]).

Система літер і додаткових позначок, що служать для відтворення звукової системи мови, називається **фонетичним алфавітом**.

Основні правила запису фонетичною транскрипцією такі:

I. З існуючих в українському алфавіті зовсім не вживаються:

1) літери я, ю, є – на початку слова і складу, після апострофа і м'якого знака вони передаються сполученням приголосного [й] з голосними [а, у, е] (ямб, соя, єдність, грильяж, мільярд, досьє, ательє, браконьєр);

2) літера ї – у будь-якій позиції передається сполученням [ji] (їжак, роз'їзд, альтруїзм);

3) літера щ (ща) передається сполученням [шч]: [шч'ока'], [шчи^еми'т'];

4) м'який знак;

5) великі літери;

- 6) розділові знаки;
- 7) апостроф.

II. Введені додатково:

1) букви $e^и$, e^e для позначення ненаголошених голосних [e], [и]:

/e/ → [и^e] перед складом з наголошеними голосними [і], [и], [у] та перед м'яким приголосним: [ви^eз'у'], [си^eл'а'ни];

/e/ → [e^и]: [ве^исна'], [се^ил'о'];

/и/ → [e^и] перед складом із наголошеними голосними [e], [a]: [же^иве'], [ме^иха'іл'о];

/и/ → [и^e] [жи^eв'у'т'], [си^eн'іу'с'ки'і];

2) буква o^y для позначення ненаголошеним [o] перед складом з наголошеними [у], [і]: [зо^yз'у'л'а], [ко^yж'у'х], [то^yб'і'], [хо^yд'ім];

3) буква $i^и$ для позначення початкового наголошеного [і]: [і^ин'о'д'і], [і^инк'оли], [і^инши'і];

4) буква e^i для позначення голосного [e] після [j]: [окра'j'e'ц'], [п'о'j'e'дна'ти];

5) [ŷ], [î] для позначення нескладотворчих звуків: [ŷп'е'р'ед], [шо'ŷк], [с'îі], [îти], [ба'îка];

6) [j] – для позначення середньоязикового приголосного: [j'ог'о];

7) [дж], [дз] – для позначення африкат [д^ж], [д^з];

8) двокрапка після звука для позначення подовженої вимови звука [с'іл'°:у], [м'і'д'°:у] (або [–] над звуком);

9) ['] – після літери вгорі – м'якість приголосного [ма'з'], [л'°он], [с'а'д'];

10) [°] – після літери вгорі – напівпалаталізована вимова приголосного [б'іг], [п'іна], [кл'оч':а];

11) [˘] перед знаками голосних (крім і) і – подібний призвук після м'яких приголосних: [л'о'с'], [л'°он];

12) [˘] після голосних, крім і, і – подібний призвук перед м'яким приголосним: [б'у'д'], [т'уне'л'], [т'о'л'];

13) [˙˙] над голосними – і – подібний призвук між м'яким приголосним [л'°у˙т'], [мп'іј˙е'˙ц':˙а];

14) [°] після літери вгорі – лабіалізована вимова приголосних перед огубленими голосними [г°ол°ос], [с°ум];

15) ['] над голосним – головний наголос;

16) ['] над голосним – побічний наголос [л'іс°осте'n];

17) / – на місці меншої паузи (звичайної);

18) // – на місці тривалої паузи.

Фонематична транскрипція – такий спосіб запису, який забезпечує графічну передачу кожної фонемі в її головному вияві без урахування звукових відтінків.

Фонематичний запис тексту потребує значно меншої кількості графічних знаків, ніж фонетичний.

При фонематичному записі користуються лише тими знаками, що позначають головні вияви фонем СУМ.

Система знаків, що використовується у фонематичній транскрипції, відповідає кількості фонем СУМ – з них 6 для позначення голосних і 32 – для позначення приголосних.

Практична транскрипція – запис засобами національного алфавіту іншомовних імен, термінів тощо, які не перекладаються рідною мовою, наприклад: Нью-Йорк (New York) парашут (фр. parachute).

Транслітерація – передача тексту й окремих слів, які записані однією графічною системою, засобами іншої графічної системи. Наприклад: *Шіллер* /Schiller/, *Париж* /Paris/.

Транслітерація, на відміну від практичної транскрипції, орієнтується на певну графічну систему, а тому вона допускає введення окремих літер і діакритичних знаків. Транслітерація обов'язково враховує звучання слова у відповідній мові.

§ 10. Артикуляційна класифікація голосних звуків

Голосні – це чисто тональні звуки, при артикуляції яких голосовий канал максимально відкритий і відсутні фокуси утворення шуму.

Найвизначнішою функціональною ознакою голосних є їх складотворна функція.

Найбільш виразні й диференційовані голосні під наголосом.

Найбільш незалежною є позиція на початку слова або вживання в ролі окремих слів.

На початку слів голосні вживаються рідко.

Наприклад: *Аля – Оля – Уля, ера – Іра – ара* тощо.

В українській мові тільки голосні [а], [о], [у], [е], [і] можуть займати позицію абсолютного початку слова, голосний [и] в такій позиції не функціонує.

У середині слова голосні можуть виступати як після твердих, так і після м'яких приголосних.

Після твердих приголосних виступають голосні [а], [о], [у], [и], [е] – [рама], [ром], [зруб], [се^нло], [нирка], [сем].

Після м'яких приголосних виступають [а], [о], [у], [е], [і]: [р'ад'ок], [л'он], [л'ут'], [л':е'те], [л'іто].

Якісна різниця між голосними ([а], [о], [у], [и], [е], [і]) зумовлюється об'ємом та формою ротової порожнини, які змінюються відповідно рухам язика і губ.

Голосні звуки розрізняються за:

– рядами (місцем творення; положення язика по горизонталі):

передній ряд – [і], [и], [е];

задній ряд – [у], [о], [а];

– ступенем підняття язика до піднебіння (способом творення; положення язика по вертикалі):

високе піднесення – [і], [у]

високо-середнє – [и]

середнє – [е], [о]

- низьке – [a]
- активністю губ:
 - лабіалізовані [y], [o]
 - нелабіалізовані [i], [и], [e], [a]
- ступенем відкритості ротової порожнини:
 - широкі (відкриті) – [a], [o], [e]
 - вузькі (закриті) – [i], [и], [y]
- наголошеністю/ненаголошеністю (наголошені голосні – напружені, ненаголошені – ненапружені).

§ 11. Артикуляційно-акустична класифікація приголосних звуків

Приголосними називають звуки, основою яких є шуми, утворювані при проходженні і доланні струменем видихуваного повітря різних перешкод.

З акустичного погляду приголосні звуки складаються з шумів або з шумів і незначних тонів (виняток становлять сонорні – акустично подібні до голосних) (Таблиця 1).

З анатоμο-фізіологічного погляду приголосні – це звуки, при творенні яких функціонують окремі органи мовлення, наприклад, губи, верхні зуби, кінчик і корінь язика тощо.

У сучасній українській мові приголосні класифікують за такими ознаками:

- 1) за участю голосу і шуму в їх артикуляції;
- 2) за місцем творення (за активними і пасивним мовним органом);
- 3) за способом творення;
- 4) за наявністю або відсутності пом'якшення (палаталізація);
- 5) за наявністю або відсутністю носового забарвлення (назалізація);
- б) за слуховим сприйманням.

1. За участю голосу і шуму приголосні поділяють на шумні і сонорні.

Сонорними називають приголосні, при артикуляції яких голос значно переважає над шумом.

При творенні сонорних органи мовлення хоч і займають положення, подібне до артикуляції шумних приголосних, проте струмінь видихуваного повітря проходить крізь досить широку щілину і не утворює шуму, властивого шумним приголосним.

Шумними називають приголосні, які творяться одним шумом (глухі) або шумом з участю голосу (дзвінкі).

Дзвінкі й глухі утворюють **акустичні пари**: [б] – [п], [д] – [т], [г] – [х], [ж] – [ш], [з] – [с], [дж] – [ч], [дз] – [ц], [з'] – [с'], [дз'] – [ц'], [д'] – [т'].

Глухому [ф] співвідносного дзвінкого немає (Таблиця 2).

2. За місцем творення (за активним і пасивним мовним органом):

– **губні: губно-губні** – [б], [п], [м];

– **губно-зубні** – [в], [ф];

– **язикові:**

передньоязикові:

альвеолярні – [л], [л'];

піднебінні – [р], [р'], [ж], [ч], [ш], [дж];

зубні – [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [л], [л'], [н], [н'];

– *середньоязиковий* – [й];

– *задньоязикові* – [г], [к], [х];

– *глотковий (фарингальний)* – [г].

3. Класифікація за способом творення враховує характер перепони, яка утворюється між активними і пасивними мовними органами.

За способом творення приголосні поділяють на:

– проривні – [б], [п], [д], [т], [д'], [т'], [г], [к];

– щілинні (фрикативні) – [в], [ф], [г], [х], [ж], [ш], [з], [с], [з'],

[с'], [ʃ];

– афrikати – [дз], [ц], [дз'], [ц'], [дж], [ч];

– зімкнено-прохідні:

дрижачі (вібранти) – [р], [р'];

носові – [м], [н], [н'];

плавні – [л], [л'].

4. За наявністю / відсутністю пом'якшення (палаталізації):

– м'які (палатальні) – [ʃ];

– пом'якшені (палаталізовані) – [д'], [т'], [л'], [н'], [р'], [з'], [с'], [ц'], [дз'];

– напівпом'якшені / напівпалаталізовані – [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [г'], [к'], [х'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'].

Кореляція твердості – м'якості в системі приголосних фонем (Таблиця 3).

5. За наявністю / відсутністю носового забарвлення (назалізації):

– носові – [м], [н], [н'];

– неносові

– решта приголосних

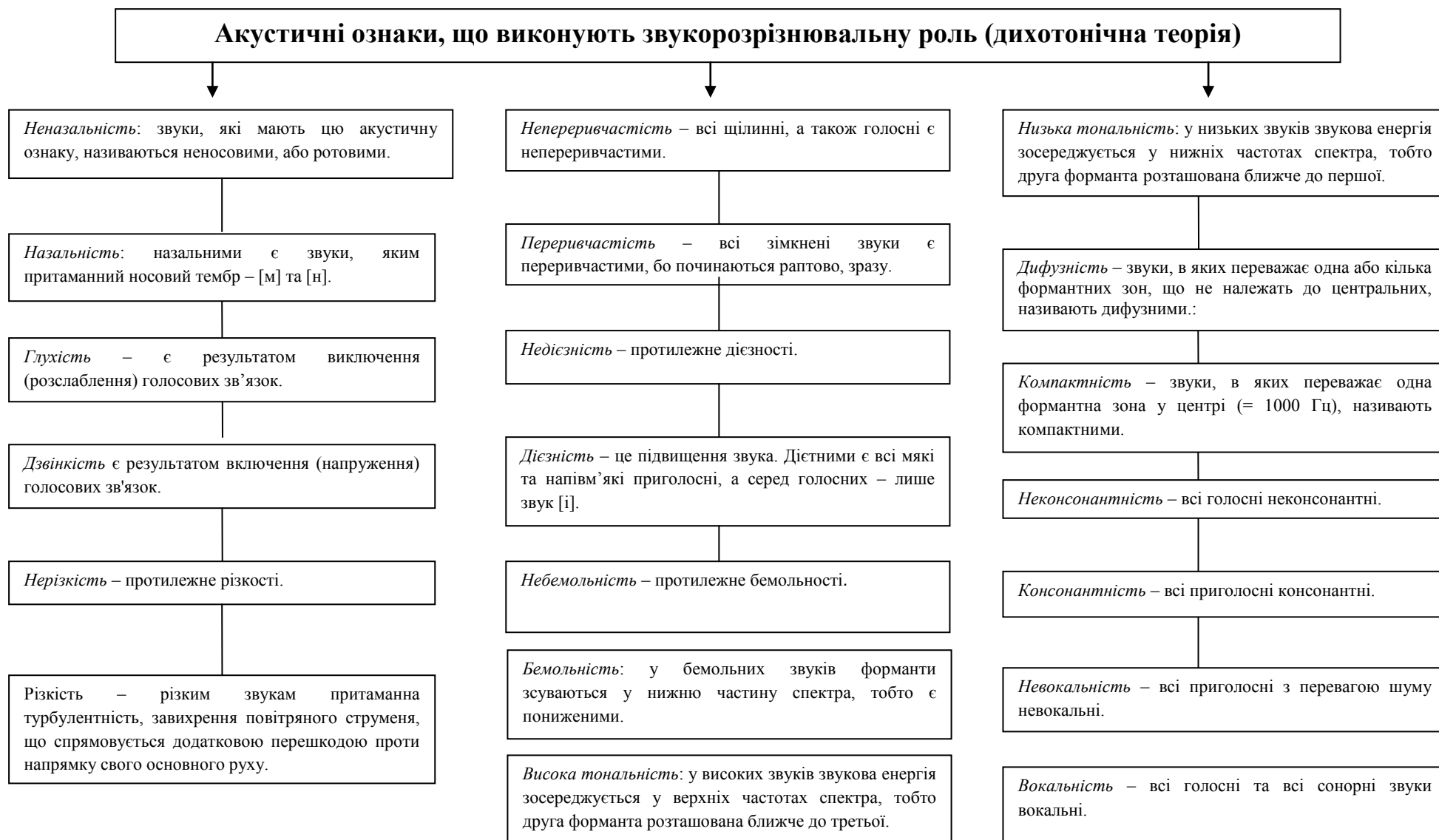
6. За акустичним враженням:

– свистячі – [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'];

– шиплячі – [ж], [ч], [ш], [дж].

Приголосні сучасної української мови характеризують додатковими артикуляційними ознаками (Таблиця 4).

Таблиця 1. Акустичні ознаки приголосних звуків

Таблиця 2.

Корелятивні пари		Приклади	Непарні фонемі	
Шумні			Шумні (не мають дзвінкого відповідника)	Сонорні (не мають глухих відповідників)
Глухі приголосні	Дзвінкі приголосні			
п	б	пити : бити	ф	в
т	д	там : дам		
с	з	рас : раз		
ц	дз	церква : дзеркало		
т'	д'	т'іло : д'іло		
с'	з'	с'ірка : з'ірка		
ц'	дз'	ц'в'акати : дз'в'акати		
ш	ж	шар : жар		
ч	дж	час : джаз		
к	г	кава : гава		
х	г	хатка : гатка		

Таблиця 3.

Корелятивні пари	Приклади	Не мають м'яких корелятивів				Не має твердог о відпові- дника
		Губ ні	Передньо- язикові шиплячі	Задньоязи- кові	Фарин- гальна	Середн ьоязик ова
т – т'	дат : дат'	б п в м ф	ж ч ш дж	г к х	г	й
с – с'	рис : рис'					
з – з'	перелаз : перелаз'					
ц – ц'	пац : пац'					
л – л'	лак : л'ак					
н – н'	стан : стан'					
р – р'	рад : р'ад					
дз – дз'	бриндза : ган'н'дз'а					

Артикуляційні ознаки, що породжують різновиди, варіанти

Таблиця 4.

<p>Подовження – це довгі приголосні, що стоять у межах одної морфеми, напр.: <i>волосся, піднісся, Руссю, знання, осінню, ссати, Ганна.</i></p>	<p>Подвосня – це довгі приголосні, що з'явилися внаслідок збігу на межі двох морфем чи навіть слів (але в межах одного фонетичного слова), напр.: <i>роззутти, з зерном, роззява, стінний, осінній.</i></p>	<p>Веляризація – додавання до основної артикуляції приголосних додаткового артикуляційного руху – піднесення задньої частини стінки язика до м'якого піднебіння (velum), напр.: чергування л – в (ў) у дієсл. мин. часу: <i>читав, сидів, але читала, сиділа.</i></p>	<p>Лабіалізація – висунення губ уперед і їх зближення, отже, лабіалізація подовжує ротовий резонатор і звужує його вихідний отвір, напр.: [б°ук], [б°оки].</p>
--	--	--	---

§ 12. Фонологічна система сучасної української мови. Характеристика голосних фонем

Фонологічна система сучасної української мови – це сукупність фонем у їхніх взаємозв'язках.

В основі фонологічної системи лежить вимога максимальної диференціації її одиниць.

Фонологічна система української мови (38 фонем) є консонантною (32 – приголосних фонем, 6 – голосних).

Розрізняючи слова і форми слів, фонема у мовному потоці протиставляється іншій фонемі (або іншим фонемам) за певними артикуляційно-акустичними ознаками (Таблиця 1). Такими ознаками є тільки постійні ознаки фонем – не залежать ні від позиції в слові, ні від сусідства з іншими фонемами.

Постійні (конститутивні) ознаки, якими фонема відрізняється від іншої фонемі з властивими їй постійними ознаками, називають диференційними ознаками.

Інші ознаки фонем, які не використовують в мові для протиставлення фонем, називають інтегральними, або змінними. Наприклад, твердість [г], [к], [х] є їх інтегральною ознакою, оскільки напівм'які варіанти окремих фонем у сучасній українській мові не

становлять.

Нульові ознаки фонем – це ознаки, які не діють, не можуть виділяти фонему (групу фонем) з-поміж інших фонем.

Найбільш протиставленими у фонологічній системі української мови є група голосних і приголосних фонем. у середині кожної з груп є свої протиставлення, що залежать від позиції фонем.

Для голосних фонем в українській мові сильною вважають позицію під наголосом, на початку слова та між твердими приголосними. Найбільш незалежним є вживання голосних у ролі окремих слів та на початку слова.

Фонематичність голосних [a], [o], [e], [y], [i] доводиться початковою позицією у словах.

Після твердих приголосних виступають голосні [a], [o], [y], [и], [e] (рак, рок, рука, рекорд, риба), після палаталізованих – [a], [o], [y], [e], [i], ([p'·ад], [л^{о'}·он], [л^{о'}·ук], [л':·éте], [л'ік]).

Консонантне оточення, наголошеність / ненаголошеність, темп мовлення – найважливіші чинники зміни голосних у мовленні.

Вплив приголосних (акомодація) зумовлює:

а) голосні [a], [o], [y], [e] після твердих передньоязикових значно передніші, ніж ізольовані їх варіанти;

б) після губних приголосних голосні лабіалізуються;

в) голосні [a], [o], [y] стають передніші й вищі після задньоязикових і [г];

г) після носових приголосних (між носовими) голосні назалізуються.

Позиційні модифікації голосних виявляють у зв'язку з наголосом.

Редуція – зміна голосних звуків, зумовлена їхньою ненаголошеністю. Наприклад: [к^ос'ж^ох], [в^есл^о] тощо.

Кількісна редуція – скорочення часу артикуляції (скорочення тривалості звука). *Якісну редуцію* виявляють у зміні якісної характеристики ненаголошених голосних.

Кількісна і якісна редуція виявляються одночасно.

Гармонійна асиміляція (сингармонізм) – фонетичний процес уподібнення голосних у суміжних складах, при якому попередній голосний уподібнюється до наступного голосного звука, напр.:

[*капкán*], [*с'úrġ'úч*] тощо.

Темп мовлення зумовлює тривалість вимови голосних звуків, і при повільному темпі артикуляція голосних має повну витримку, чітко простежується екскурсія та рекурсія, які при швидкому темпі накладаються одна на одну.

Голосні фонемі української мови розрізняються такими додатковими акустичними ознаками: *компактність*, *дієзність / недієзність*, *низька тональність / висока тональність*, *бемольність – небемольність*.

Компактність

Акустично компактні звуки чуються краще, мають більшу звукову силу, ніж звуки однорідні.

Серед голосних найкомпактніший [а], найдифузніші – [і], [и], [у]; звуки – [е], [о] займають проміжне місце, тяжіючи до компактності.

Дієзність – недієзність

Артикуляційно це досягається зменшенням обсягу ротового резонатора (палаталізація) і, деяким розширенням глотки.

Серед голосних дієзним є [і].

Інші голосні стають дієзними залежно від позиції – після м'якого приголосного (*дім – дим, лук – люк*).

Бемольність – небемольність

Артикуляційно це досягається звуженням губ. Бемольні звуки є пониженими [о], [у].

Низька тональність – висока тональність

Ці позначення вказують на акустичні параметри звука. Утворення низьких та високих звуків залежить від конфігурації ротової порожнини.

Голосні заднього ряду є низькими (язик відтягується назад), голосні переднього ряду є високими.

[і] – дифузна, висока, небемольна, дієзна;

[е] – компактна, висока, небемольна, недієзна;

[а] – компактна, низька, небемольна, недієзна;

[о] – компактна, низька, бемольна, недієзна;

[у] – дифузна, низька, бемольна, недієзна.

Таблиця 1.

Ознаки	Сутність ознаки
<p>Класифікаційні – протиставляють фонемі за групами: вокальність / невокальність; консонантність / неконсонантність.</p>	<p>Голосні фонемі – вокальні й неконсонантні; сонорні приголосні фонемі (вокальні й консонантні); шумні приголосні фонемі (невокальні й консонантні).</p>
<p>Диференційні – служать для індивідуального розрізнення кожної фонемі, тобто ці ознаки не просто властиві фонемі, а самі по собі достатні для розрізнення двох фонем, усі інші ознаки яких є спільними.</p>	<p>Для шумних приголосних фонем ознака «дзвінкість-глухість» розрізняє фонемі /б/ – /п/, /з/ – /с/, /з'/ – /с'/ і т.п. Але вона не розрізняє, скажімо, фонемі /б/ – /с/, /б'/ – /с'/, оскільки для наведених пар, у яких перша дзвінка, а друга глуха, ця ознака не є їх єдиною розбіжністю.</p>
<p>Інтегральні – могли б відрізнити одну конкретну фонему від іншої, але не спроможні це виконати, оскільки у фонологічній системі немає відповідної парної фонемі.</p>	<p>Так, фонемі /б/ – /с/ розрізняються не тільки дзвінкістю-глухістю, а ще низькою та високою тональністю, переривчастістю чи непереривчастістю.</p>
<p>Нульові – не можуть бути залучені до певної фонемі чи певної групи фонем для їх виділення з-поміж інших фонем.</p>	<p>Ознака глухості є інтегральною для фонем /ф/, /ф'/, /к/, /к'/, тому що в системі українських фонем відсутні відповідні дзвінкі фонемі тощо. Усі голосні звуки української мови є неназальними, тобто ротовими. Тому ця ознака не може бути використана як диференційна для характеристики українських голосних фонем.</p>

§ 13. Фонологічна характеристика приголосних сучасної української мови

Система українського консонантизму складається з 32 фонем:

|б|, |п|, |в|, |м|, |ф|, |д|, |д'|, |т|, |т'|, |з|, |з'|, |с|, |с'|, |ц|, |ц'|, |дз|, |дз'|, |л|, |л'|, |н|, |н'|, |р|, |р'|, |ʃ|, |ж|, |ч|, |ш|, |дж|, |г|, |к|, |х|, |Г|.

Фонемі розрізняються через протиставлення їх іншим фонемам за наявними в них диференційними (релевантними) ознаками – тверді – м'які приголосні, шумні дзвінки – шумні глухі і т. ін.

Та сама ознака в одних фонемах виступає як **диференційна**

(служить для розрізнення фонем), а в інших – як **інтегральна** (ознака фонем, за якою вона не протиставляється іншим фонемам) або **нульова** (така, що не діє). Наприклад, ознака глухості у фонемах |т|, |п|, |с|, |ш| – диференційна, бо за нею вони протиставляються дзвінким фонемам |д|, |б|, |з|, |ж|; твердість фонем |г|, |к|, |х| є їх інтегральною ознакою, оскільки напівм'які [г'], [к'], [х'] окремих фонем в українській мові не становлять тощо.

Кожна приголосна фонема має різну активність.

Тверді приголосні фонем (крім |ц|, |г|, |дж|, |дз|) більш активні, ніж м'які. Серед м'яких приголосних найуживанішими фонемами є |л'| та |й|.

Лінгвістичною характеристикою приголосних є принципи сполучуваності їх з іншими фонемами у мовному потоці.

Узагальнена сукупність усіх оточень, у яких зустрічається фонема, називається дистрибуцією.

На початку слова перед голосною можуть виступати всі 32 приголосні фонем.

Перед наступною голосною |и| можуть виступати тільки тверді приголосні, а перед |і| – всі палаталізовані та напівпалаталізовані алофони твердих приголосних фонем.

Перед |е| вживаються тверді приголосні, а також м'які |т'|, |л'|, |н'| (|л'есков|, |лапт'ев|, |нас'ін'н'евий|).

Перед голосними заднього ряду вживаються тверді, пом'якшені та напівпом'якшені алофони (|група|, |вавилон|; |мил'а|, |ц'урих|; [п^о'урé], [к^о'увéт] та ін.).

Фонологічна система української мови відзначається загальною схильністю до дзвінкої вимови – дзвінкі приголосні зберігають свою дзвінкість в кінці слів та перед глухими (окрім |г|); внаслідок асиміляції глухі одзвінчуються ([ане^нгд^оот], [пр^оó·з'ба], але [сн]иться, [тр]охи та ін).

§ 14. Модифікації фонем

У потоці мовлення зміни звуків розрізняють за:

1) **типами:**

а) комбінаторні (фонетичні зміни звуків у потоці мовлення, зумовлені впливом одного звука на інший; зміни, що залежать від взаємодії звуків у мовному потоці);

б) позиційні (зміни звуків у потоці мовлення, спричинені впливом загальних умов вимови: позицією щодо наголосу (голосні звуки), положенням на початку чи вкінці слова, складу, у відкритому чи закритому складі (приголосні звуки).

Комбінаторні та позиційні зміни поділяють за:

1) **видами:** *акомодация, асиміляція, дисиміляція, спрощення, подовження, стягнення, редукацію, вокалізацію;*

2) **характером:** *якісні та кількісні;*

3) **відстанню:** *контактні (суміжні) – взаємодіють сусідні звуки, й дистантні (дистанційні) – взаємодіють звуки на відстані;*

4) **напрямком:** *регресивні (наступний звук впливає на попередній) та прогресивні (попередній звук впливає на наступний);*

5) **ступенем вияву (глибиною вияву):** *повні й неповні (часткові);*

6) **обов'язковістю:** *обов'язкові й необов'язкові (факультивні) тощо.*

Модифікації голосних

1. Графічні і неграфічні

Консонантне оточення, наголошеність / ненаголошеність, темп мовлення – найважливіші чинники зміни голосних у мовленні.

У ненаголошеній позиції всі голосні української мови зазнають значних кількісних і якісних змін у зв'язку з ослабленням загальної артикуляційної напруженості й скороченням тривалості. Ненаголошеність безпосередньо пов'язана з явищем редукації звуків.

Редукація – видозміна звуків, що є наслідком меншої напруженості й тривалості артикуляції.

Редукація – зміна голосних звуків, зумовлена їхньою ненаголошеністю. Наприклад: [к^ос^уж^оух], [в^есл^о] тощо.

Кількісна редуція – скорочення часу артикуляції (скорочення тривалості звуку) й артикуляційної напруженості голосного звуку.

Якісну редуцію виявляють у зміні якісної характеристики ненаголошених голосних – ненаголошені голосні, втративши напруженість, утворюються при нейтральному або близькому до нейтрального положенні мовних органів.

Кількісна і якісна редуція виявляються одночасно.

Асиміляція голосних

Асиміляція голосних (*вокальна асиміляція, вокальна гармонія, гармонійна асиміляція, гармонія голосних*) – особливий вид регресивної дистантної асиміляції голосних звуків у сусідніх складах, внаслідок чого попередній голосний уподібнюється до наступного за ступенем підняття чи лабіалізацією.

Гармонійна асиміляція (сингармонізм) – фонетичний процес уподібнення голосних у суміжних складах, при якому попередній голосний уподібнюється до наступного голосного звуку, наприклад: [капкán], [с^оу́рг^оу́ч] тощо.

Гармонійної асиміляції зазнають ненаголошені голосні перед наступним наголошеним, насамперед [e], [и], [o] у позиціях перед складом з наголошеними голосними вищого (нижчого) підняття, більшої лабіалізації чи закритості.

Ступінь вияву *вокальної асиміляції* залежить:

від стилю мовлення – у розмовному стилі *наближення виразніші*);

місця у слові – найвиразніша асиміляція в основі слова;

темпу мовлення.

Гармонійна асиміляція (сингармонізм) послідовно взаємодіє з редуцією (ненаголошеністю) голосних.

Наприклад: ненаголошений [e] підвищує свою артикуляцію й уподібнюється до [и] перед складом з наголошеними голосними вищого підняття – [і], [и], [у];

ненаголошений голосний [и] перед наголошеними голосними нижчого підняття [e], [a], [o] обнижує свою артикуляцію й уподібнюється до [e];

ненаголошений голосний [o] перед складом з наголошеним голосним [y] уподібнюється до нього й стає більш огубленим;

перед складом із наголошеним [i] ненаголошений голосний [o] стає більш закритим і незначною мірою наближується до [y].

Акомодація

Акомодація (приспосовання) – це зміна, що відбувається між звуками різних категорій: голосний пристосовується до сусіднього приголосного (приголосних) або приголосний пристосовується до сусіднього голосного.

В українській мові виразнішими є пристосовання голосних до приголосних, ніж приголосних до голосних.

Акомодація може мати **як прогресивний, так і регресивний напрямок.**

За позицією *акомодація* – *контактна*, оскільки взаємодіють сусідні звуки, *за характером* – *якісна*.

Акомодація голосних

Ступінь вияву акомодації голосних найбільше зумовлюється ступенем близькості за місцем артикуляції голосного і суміжного приголосного.

Основні вияви акомодації голосних до приголосних:

1) носові приголосні [м], [н], [н'] частково назалізують сусідні голосні як у *прогресивному напрямку* ([$m^o \rightarrow \text{оре}$], [$n \rightarrow \text{аш}$]), так і в *регресивному* ($\text{кре} \leftarrow m$), або ж і в *регресивному*, і в *прогресивному напрямках* водночас ([$s^o \leftarrow n \rightarrow \text{ата}$]).

Між двома носовими приголосними можлива повна назалізація голосного: [$m^o \rightarrow y \leftarrow \text{ндир}$];

2) м'які приголосні впливають на артикуляцію сусідніх голосних (крім [i], [и]), внаслідок чого ті набувають так званої і-подібної артикуляції.

Акомодація голосних до м'яких приголосних може мати і прогресивний, і регресивний характер: [$p' \rightarrow \text{аска}$], [$\text{краве} \leftarrow \text{ц}'$];

3) задньоязикові приголосні дещо змінюють сусідні голосні переднього ряду [i], [и], [е], «відтягуючи» назад їхню артикуляцію.

Так само під впливом передньоязикових приголосних трохи «посувається» наперед початкова або кінцева фаза артикуляції голосних заднього ряду [y], [o], [a] (порівняймо вимову [a] в словах [гак] і [сад]).

Модифікації приголосних

У потоці мовлення відбуваються такі зміни приголосних:

позиційні: вокалізація приголосних;

комбінаторні: акомодация, асиміляція, дисиміляція, спрощення (редукція), подовження приголосних, стягнення приголосних.

Позиційні зміни приголосних зумовлені їх місцем у слові – позицією початку чи кінця слова (складу), перед наступним голосним чи приголосним (вокалізація сонорних [в] та [й]); позицією кінця слова перед паузою (втрата зімкненими носовими сонорними [м], [н], [н'] обов'язковості розімкнення й набуття ними імплзивності – *сом, мамин, зелень* тощо).

Вокалізація приголосних: сонорні приголосні [в], [й] залежно від позиції у слові (складі) можуть зберігати консонантні характеристики або набувати більшої звучності й локалізуватися, переходити у так звані нескладові голосні [ў], [і].

У випадку збігу двох [в] у слові можлива подвійна вимова: *введення, піввідра, заввідділом* та ін.

Акомодация – зміни, що відбуваються між звуками різних категорій, тобто між голосними і приголосними, наприклад: *л* перед *о* лабіалізується.

Основні вияви акомодации приголосних до голосних:

1) перед голосними [і] напівпом'якшуються (напівпалаталізуються):

губні приголосні ([б], [п], [в], [м], [ф]): [б'←ігти];

передньоязикові шиплячі приголосні [ж], [ш], [дж], [ч]: [ж'←інка];

задньоязикові [г], [к], [х]: [к'←ішка];

глотковий [г]: [г'←ілка].

2) усі приголосні лабіалізуються перед огубленими голосними [o], [y]: [d°←остат°ок].

Акомодація приголосних огубленими є регресивною.

Асиміляція – це зміни, що відбуваються між звуками тієї самої категорії, тобто між голосними або між приголосними.

Асиміляція – це функціональний фонетичний процес уподібнення одного звука іншому в артикуляційному й акустичному відношенні.

Асиміляція – це фонетичне явище артикуляційного уподібнення звуків однієї категорії: голосний уподібнюється до голосного, приголосний – до приголосного в межах слова або словосполучення.

Асиміляція відбувається тому, що при вимові звуків у безпосередній послідовності відбувається накладання артикуляції кінцевої й початкової фаз сусідніх звуків (коартикуляція). Наприклад: *косьба* [к^о з' б а].]

Глухі приголосні [с'], [т'] знаходяться в позиції перед дзвінкими і при вимові уподібнюються до них.

Асиміляція – надзвичайно поширене фонетичне явище. Вона належить до якісних змін і має найрізноманітніші форми вияву (Таблиця 1).

Розрізняють асиміляцію *контактну* – уподібнення звуків, що стоять поряд /наприклад: *копитце* – [к^опи/ц:е], *легко* [ле/хк^о]/ і асиміляцію *дистантну* – уподібнення несусідніх звуків, розділених іншими звуками, що можуть знаходитися у межах одного складу і належати до різних складів.

Наприклад, уподібнення голосних (гармонійна асиміляція) /багач, багатир, калач/.

В українській мові переважає контактна (сусідня) асиміляція, асиміляція на відстані (дистантна) зустрічається рідко, вона властива багатьом слов'янським мовам.

Наприклад: *чечевица* із др.-рус. *сочевица*.

За широтою охоплення розрізняють асиміляцію *повну і часткову (неповну)*.

Повна асиміляція передбачає повне уподібнення одного звука іншому (один звук повністю ототожнюється з іншим).

Наприклад: [в' і ч: і/зна], [ш: і/ти], [би^е ж:у/рний].

При частковій асиміляції один звук уподібнюється іншому лише за певною акустичною чи артикуляційною ознакою, зокрема:

за дзвінкістю / глухістю ([б^оор^оод^ба], [р^оо^сни^ес], [к^іхт^і]),
за м'якістю / твердістю ([с^вд^{то}], [д^нд^{ми}], [с^тіна]) тощо.

Розрізняють асиміляцію засвідчену в орфографії (графічна асиміляція) і не засвідчену в орфографії.

Графічна асиміляція – уподібнення звуків, яке зафіксоване на письмі. Наприклад: [сне^нта^тми], [схоти^тми].

Не засвідчена в орфографії – уподібнення звуків, яке фіксується тільки в усному мовленні, наприклад: [ў^је^іц^а:а], [уме^нва^дје^іс^а:а], [в^оохкиі] (б'ється, умивається, вогкий).

За напрямком дії розрізняють асиміляцію регресивну і прогресивну.

При регресивній асиміляції наступний звук впливає на попередній і асимілює його, наприклад: чується [ч^оў^је^іц^а:а], айсберг [а^ізбе^нрг].

При прогресивній асиміляції попередній приголосний звук уподібнює собі наступний, наприклад: повість [п^ов^ііс^ть], Полесьє – Полес^іє – Полес^іє – Полісся.

Прогресивна асиміляція як фонетичне явище сучасної української літературної мови зустрічається рідко, поширена в українській мові регресивна асиміляція.

Дисиміляція (розподібнення) – фонетичне явище якісного характеру, яке полягає у розподібненні артикуляції двох однакових або подібних звуків у межах слова, втраті ними спільних фонетичних ознак. Це процес, протилежний асиміляції. Дисиміляція робить сполучення приголосних більш зручним для вимови (з двох сусідніх проривних приголосних звуків, один стає щілинним; з двох сусідніх щілинних приголосних звуків, один стає проривним тощо).

Дисиміляція поширена у діалектному й просторічному мовленні (дохтор, бонба).

У літературній мові дисиміляція має історичний характер і закріплена на письмі. Наприклад: мірошник [чн] – [ин]).

Редукція (спрощення) – фонетичне явище кількісного характеру: втрата одного зі звуків у групах приголосних, що утворилися внаслідок давньої історичної зміни (занепаду слабких редукованих [ь], [ь]).

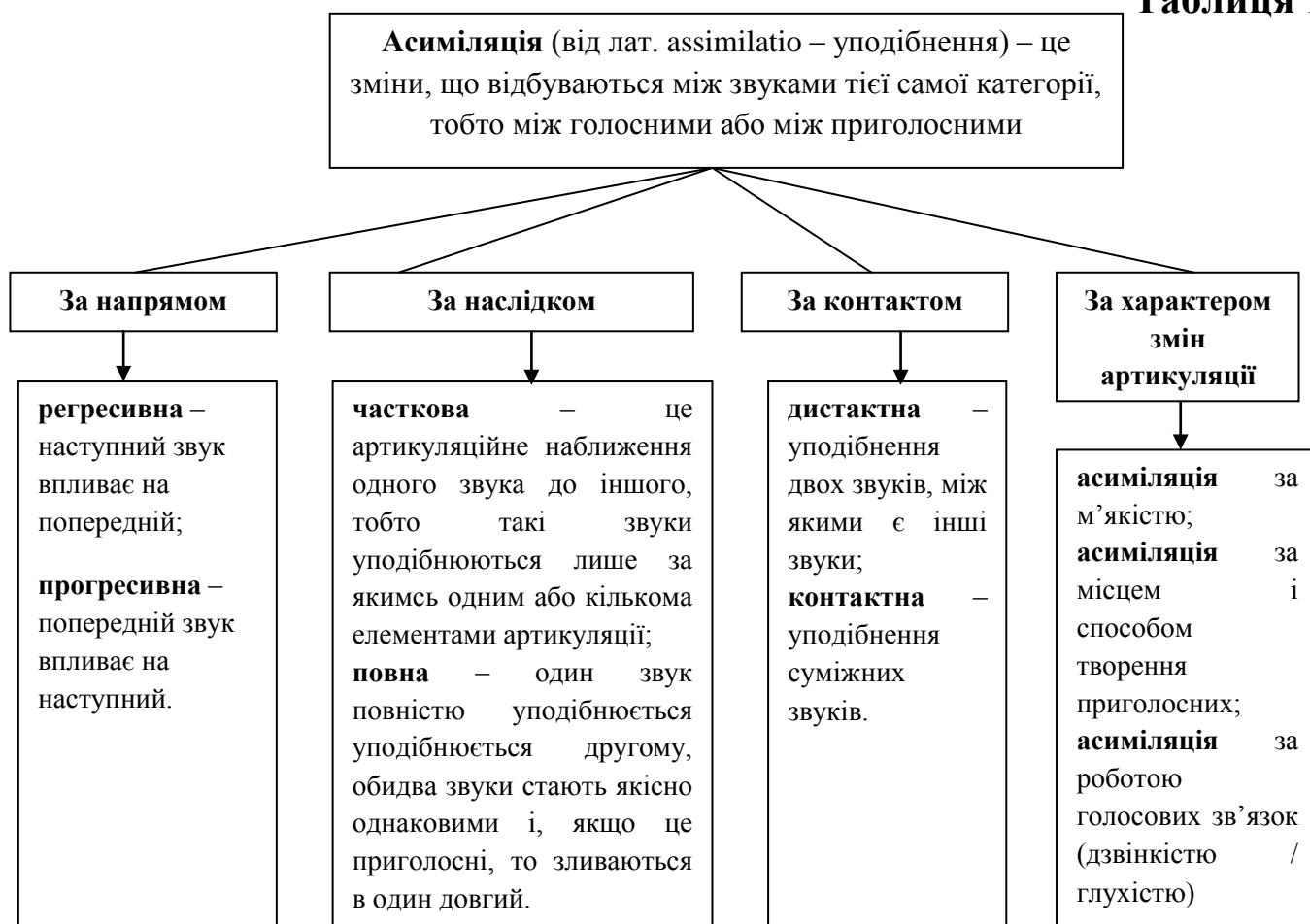
Новоутворені тризвукові сполуки – найчастіше із зімкнено-проривними [д], [т], [к] усередині, рідше з сонорними [р], [л], [н], порушували фонетичні закони живої мови і тому зазнали спрощення: [здн] → [зн] (*проїзд – проїзний*); [ждн] → [жн] (*тиждень – тижневий*); [рдц] → [рц] (*сердечко – серцевий*); [стн] → [сн] (*честь – чесний*); [стл] → [сл] (*постіль – слати*) та ін.

Подовження приголосних (фонетичне явище кількісного характеру при взаємодії звуків) – це збільшення тривалості звучання приголосних, яке в сучасній українській мові є наслідком:

- 1) історичних змін (*прогресивна асиміляція: знання, життя*);
- 2) повної регресивної асиміляції (*зшити, навчається*);
- 3) збігу однакових приголосних при словозміні та словотворенні на межі морфем (*годинник, осінній*);
- 4) абревіації (*укрреставрація, юннат, політтехнолог*);
- 5) засвоєння слів іншомовного походження (*імміграція, ванна, мадонна, нетто* та ін.).

Стягнення приголосних – фонетичне явище, яке відбувається при словотворенні, коли приголосний, подовжений внаслідок збігу двох однакових звуків, поєднується з іншим приголосним, контрастним за способом творення, наприклад: *Одеса + ськ → оде [с'с']кий; боягуз + ств → боягу[з→с]тво → боягу[зз]тво → боягузтво* та ін.

Таблиця 1.

§ 15. Регресивна асиміляція за місцем і способом творення приголосних

Асиміляція за місцем і способом творення приголосних звуків відбувається при швидкому темпі мовлення в межах слова, такту (контактна) і рідко на межі тактів чи слів у такті.

До асиміляції такого типу належать:

а) зміни груп “свистячий і шиплячий” у групи “шиплячий і шиплячий”: [при[°]н'іш:и] (приніши), [шч[°]о́г[°]о] (з чого), [ж[°]:о́ўкн[°]ути] (зжовкнути), [ш:і́ти] (зшити) тощо;

б) зміни звукосполучень “шиплячий і свистячий” у звукосполучення “свистячий і свистячий”: [б'і́·é·с':·а] (б'єшся), [обме́·з'с'·а] (обмежся), [гр[°]у́·с'ц'і] (грушці), [л[°]о́·з'ц'і] (ложці) тощо;

в) перехід в аффрикати зімкнених [d], [t] у сполученнях “приголосний [d], [d'], [t], [t'] і свистячий (шиплячий, аффриката)”: [к[°]орі́ц:е] (коритце), [к[°]ор[°]оч:и́] (коротший), [с'м'і́·éц':·а] (сміється),

[л'о́ч:и́к] (льотчик), [ра·дз'с'·а] (радься);

г) *перехід африкат у свистячі, шиплячі, інші африкати перед свистячими, шиплячими чи іншою африкатою*: [ни^и м'о́у·ц'с'·а] (не мучся), [р'іц':і] (річці), [ша́п'о·ц':і] (шапочці), [в'і́н:и́ч:и́на] (Вінниччина).

§ 16. Регресивна асиміляція за твердістю / м'якістю

Асиміляція за твердістю / м'якістю буває тільки регресивною, відбувається в усному мовленні і належить до продуктивних явищ фонетичної системи української мови.

Виділяються випадки обов'язкового і факультативного пом'якшення, а також відсутності його.

1. Передньоязикові приголосні [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н], перед іншими м'якими цієї ж групи та [ʃ] пом'якшуються: [м'о́у'з'о́у·т'н'і], [к'о́у·з'н'·а], [п'іс'н'·а], [х'а·т'н'і], [п'і'д'н'·а́ти] та інші.

Приголосні [д], [т], [н] пом'якшують послідовно, а [з], [с], [ц], [дз], [л] – факультативно.

Пом'якшення [л] може спричинити до зміни семантики слова: [пал'ц'і] – [п'а·л'ц'і], [б'о́у'л'ц'і] – [б'о́у'л'ц'і] та ін.

2. Приголосні [з], [с], [дз], [ц] перед напівпалаталізованими губними пом'якшуються: [ц'в'а́х], [ц'в'і́т], [с'в'а́т'о], [з'м'і́на], [дз'в'а́кн'оути] тощо.

Не асимілюються:

а) передньоязикові [д], [т], [л], [н] перед [р'], [р'], [к'], [х'], [б'], [п'], [в'], [м'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж]: [тв'і́], [інш'і], [п'і'дб'і́р] та інші;

б) приголосний [д], який належить до префікса, перед [з'], [с']: [п'і'дс'і́сти], [надз'і́рк'о́виї];

в) альвеолярні, задньоязикові, фарингальний перед палаталізованим та напівпалаталізованим приголосним: [в'і́чн'і], [хл'о́ну'ц'і], [бл'і́дуї], [гн'і́т] тощо.

§ 17. Регресивна асиміляція за глухістю / дзвінкістю

Асиміляція за глухістю / дзвінкістю може відбуватися в межах одного слова або на межі двох слів.

Виділяється кілька випадків уподібнення:

1) глухі приголосні у межах слова і на межі слів перед шумними дзвінкими одзвінчуються: [ане^uг^oд^oот], [пр^oо·з'ба], [х^oоджби]. Перед сонорними глухі не одзвінчуються [тр^oохи], [хр'ін], [н^h·а·т'];

2) префікс і прийменник з перед глухим приголосним оглушується: [ст^oоб^o·ж^o·у], [скніги]; (оглушення префікса з- перед [к], [п], [т], [ф], [х] засвідчується орфографією: стиха, спитати);

3) дзвінкий [г] оглушується перед глухими [к], [т] у словах [к'іхт'і], [н'іхт'і], [лехк^oо], [в^oохкиї], [д^oохт^o·у] та у похідних утвореннях;

4) дзвінкий [з] у префіксах роз-, без- має подвійну вимову: [бе^uзнечн^oо] і [бе^uспечно] та ін.;

5) дзвінкі приголосні перед глухими в середині і в кінці слів (складів) не оглушуються: [к^oорж], [гриб], [ли^oст^oопад] тощо.

§ 18. Прогресивна асиміляція

Прогресивна асиміляція – це уподібнення наступного звука попередньому: лью- [ль'ю] → [л'ю] → [л^o:у].

Приклади прогресивної асиміляції як фонетичного явища поширені в українській мові і здебільшого засвідчені орфографією.

Прогресивна асиміляція за дзвінкістю і глухістю:

а) одзвінчення африкати [ч] під впливом шумного дзвінкого [б]: бьчела → бчела → [бч]ола – [бдж]ола (орф. бджола);

б) уподібнення африкати [ц'] до попереднього дзвінкого [н]: Га[нц]я → Га[ндз']а (орф. Гандзя)

За місцем і способом творення:

1) повне уподібнення м'яким приголосним наступного [j]: жити[je] → жи[t'je] → жи[t'm'e] → [же^u·т':·а]; [ноч'ь'ю] → [ноч'ю] → [н'іч'ч'у] → [н'іч':у] тощо.

Подовження приголосних у результаті прогресивної асиміляції характерне для ряду іменників середнього, жіночого, чоловічого родів (Ілля, рілля, сілля, молоддю, колосся, життя, клоччя тощо), прислівників (зрання, спросоння та ін.), дієслівних форм (ллю, ллеш тощо).

2) Часткове уподібнення проривного [т'] до свистячого: [с't^нінá], [м^оол^оо·д'іс't^н] тощо.

За твердістю і м'якістю:

у результаті впливу попереднього палаталізованого приголосного на твердий [с], який входив до суфікса -ьск, утворився прикметниковий суфікс -ськ-.

§ 19. Наслідки дисимілятивних процесів в українській мові

Дисиміляція – фонетичне явище, при якому один з двох однакових чи подібних звуків у межах слова замінюється іншим, артикуляційно близьким.

Прогресивна дисиміляція – зміна наступного звука під впливом попереднього: *крас-ший* – (*крашший*) – *крашчий*, *вуз-ш-ий* – (*вужший*) – *вужчий*.

Регресивна дисиміляція – зміна попереднього звука під впливом наступного: *кто* (із *къто*), *рушник* (ручьникъ).

Дистантна дисиміляція – розподібнення звуків, що розділяються іншими звуками: *срібло* (із *сьребро*), *контактна* – розподібнення сусідніх звуків.

Графічна дисиміляція – розподібнення звуків, яке передається на письмі: *соняшник*, *торішній*.

Дисиміляція спостерігається у таких випадках:

1) [тт] → [ст]: *плетти* – *плести*; [дт] → [тт] → [ст]: *кратти* – *ратти* – *красти* (але *краду*);

2) [кт] → [хт]: *кто*;

3) [чън] → [чн] → шн: *сердешний*, *мірошник* (але *місячний*, *молочний*, *значний*, *нічний* та ін.);

4) [сш] → [шш] → [шч]: *висший* → *вишший* → *вишчий*; [зш] →

[жш] → [жч]: *низший* → *нижчий*;

5) [кр] → [хр]: *хрест* (крѣсть), *христити* (крѣстити);

6) [р] → [л], [л] → [р]: *лимар* (римар), *муляр* (мурар), *рибальство* (рибарство), *перепел* (переперь), *срібло* (срібро) тощо.

§ 20. Спрощення у групах приголосних

Спрощення у групах приголосних – втрата одного із звуків у групах приголосних, що виникли внаслідок занепаду слабких редукованих [ь] та [ъ] і стали важкими для вимови:

[ждн] → [жн]: *тиждень* – *тижня*;

[здн] → [зн]: *пізно* (< *поздньо*);

[слн] → [сн]: *масний* (< *масльний*);

[скн] → [сн]: *тиск* – *тиснути*;

[стц] → [сц]: *місце* (< *містьце*);

[лнц] → [нц]: *сонце* (< *сьльнце*);

[рдц] → [рц]: *серце* (< *сьрдьце*);

[рнч] → [нч]: *гончар* (< *гърньчарь*);

[сткл] → [скл]: *скло* (< *стькло*);

[зкн] → [зк]: *брязк* – *брязнути*;

[шчк] → [шк]: *дощок* – *дошка*;

[стн] → [сн]: *чесний* (*чьстьный*);

(але *компостний*, *баластний*, *контрастний*, *форпостний*, *аванпостний* і под.; [ш'існа·дз'ц'·а·т'], проте *шістнадцять*);

[стл] → [сл]: *слати* (< *стьлати*), але *кістлявий*, *пестливий*, *хвастливий*;

стц → [с'ц'] невістці → [ни^ев'іс'ц'і];

стч → [шч] невістчин → [ни^ев'ішчи^{ен}];

стськ → [с'к] туристський → [т^оури·с'киї];

нтськ → [нс'к] студентський → [ст^оуденс'киї];

нтств → [нств] агентство → [аг^{ен}ств^о].

§ 21. Подовження і подвоєння приголосних звуків

Подовження приголосних – це збільшена тривалість звучання приголосних у межах однієї морфемі внаслідок асиміляції – прогресивної (засвідчене в орфографії), регресивної (не засвідчене в орфографії).

Внаслідок прогресивної асиміляції подовжуються приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [ж], [ч], [ш] у таких розрядах слів:

1) усіх відмінкових формах (крім Р. в. мн.) іменників середнього роду II відміни: *завдання, колосся, збіжжя, клоччя* та ін.;

2) іменниках чоловічого і жіночого роду I відміни: *стаття, рілля, суддя, Ілля* (але *кутя, попада*);

3) іменниках жіночого роду в О. в.: *сіллю, ніччю, міддю, маззю*;

4) прислівниках типу *спросоння, зрання* тощо;

5) особових формах дієслова лити: *ллю, ллеш, ллють*.

Внаслідок повної контактної регресивної асиміляції подовжено вимовляються:

1) [ц':] [*сн^і·ц':·а*] (сниться);

2) [ц:] [*к^ор^іц:·е*] (корице);

3) [ч:] [*в'іч:ізна*] (вітчизна);

[*к^ор^оч:иї*] (коротший);

4) [ш:] [*при^ен'іш:и*] (приніши);

[*ш:іти*] (зшити);

5) [ж:] [*би^еж^о:урниї*] (безжурний);

6) [с':] [*с'м'іѣ·с':·а*] (смієшся);

7) [с:] [*с:ал^ом*] (з салом).

Терміном подвоєння називають довгі приголосні, які з'явилися внаслідок збігу на межі двох морфем або слів.

Подвоюються приголосні внаслідок збігу однакових літер:

а) префікса і кореня (*беззубий, ірреальний*);

б) префікса і префікса (*возз'єднати, наввипередки*);

в) кореня і суфікса (*осінній, письменний*);

г) кореня і постфікса (*вінісся, розрісся*);

д) основи і основи (*юннат, заввідділом* тощо).

§ 22. Поняття про чергування. Чергування варіантів фонем

Чергування, або альтернація, – закономірна зміна звуків у складі тієї самої морфеми слів та їхніх форм, яка полягає в заміні однієї фонемі іншою або сполукою фонем чи фонемним нулем і служить одним з морфологічних засобів мови в галузі формо- та словотворення.

Позиційні чергування – зміни звуків, які відбуваються залежно від їхньої фонетичної позиції у слові й зумовлені живими фонетичними нормами сучасної мови.

Чергування варіантів голосних фонем пов'язані зі зміною алофонів у наголошеній і ненаголошеній позиціях, зокрема:

[o] – [o^y]: [к^oо^yж^oу^x] (кожух), [т^oо^yб'і] (тобі);

[e] – [eⁿ] – [e^e]: [в^eсна] (весна), [в^e·с'н'анка] (веснянка);

[и] – [и^e] – [иⁿ]: [ж^ив'о^eу^t] (живуть), [ж^eв'е] (живе);

[e] – [eⁱ]: [окр^a·ж'еⁱц'] (окраєць);

[i] – [iⁿ]: [іⁿно·д'і] (іноді) тощо.

Зумовлене фонетичною позицією звуків і чергування [y] – [ỵ] (/в/) та [i] – [ị] (/j/) [ỵ д'е·н']; [наўч^a·ж'е]; [кр^oоў]; [йш^oоў]; [б'йц'і]; [с'іри^eї] тощо.

Чергування [i] – [ị], [y] – [ỵ] фіксується українською орфографією: а) між приголосними вживаються [y], [i], між голосними – [в], [j]; б) на початку речення перед приголосним вживаються [y], [i], а перед голосним – [в], [й]; в) після голосного перед приголосним можливе варіативне вживання [y] – [в], [i] – [й], але перед [в], [ф], [хв], [св], [л'в] вживається тільки [y] тощо.

Не чергуються:

[y] – [в] : [i] – [й]:

а) коли слово вживається з початковим [y] чи [в]: власний, узгодження;

б) у власних назвах: *Врубель, Удод*;

– при зіставленні: *батьки і діти*;

– перед початковим [й]: *сосна і ялина* тощо.

§ 23. Історичні чергування. Найдавніші чергування голосних фонем

Історичні чергування – це звукові зміни, зумовлені історичними причинами, відсутніми в сучасній мові. Вони є наслідком фонетичних змін, які відбувалися у давні часи.

Найдавніші історичні чергування голосних виникли ще в дослов'янський період як відображення кількісних, якісних особливостей індоєвропейських та праслов'янських дифтонгів і монофтонгів:

а) [e] – [o] – з давнього [ě] – [ǫ]: *везти* – *возити*, *нести* – *носити*; (наголошене е у праслов'янських дієсловах вживалося на означення одноразової нетривалої дії, а наголошене о тривалої, повторюваної дії).

б) [o] – [a] є наслідком колишнього чергування коротких голосних з довгими (ǫ – ō, ǣ – ā). Після злиття у праслов'янській мові коротких ǫ, ǣ виник голосний o, а після злиття довгих ō, ā – голосний a : *котити* – *катати*;

в) [e] – [i] відбиває колишнє чергування ě – ē; у праслов'янській мові ě перейшло в e, ē – в ± (давньорус. плети – заплѣтати) > укр. і: *летіти* – *літати*;

г) [i] – [a], де і походить від h < ē (давньорус. лѣзти – лазити, укр. *лізти* – *лазити*);

г) [i] – [и] (з h < ē – ī): *сісти* – *сидіти*;

д) [a] – [y] з ę (#) – Q (@) (праслов'янськ. Tresti trqsiti > давньорус. тр#сти – тр@сити > укр. *трясти* – *трусити*);

д) [e] – [o] – [и] – Ø: *беру* – *збори* – *збирати* – *брати*;

є) [y] - [и] - [o] – Ø: *дух* – *дихати* – *дохлий* – *тхнути* тощо.

Найдавніші чергування відбуваються в основах дієслів і служать для вираження граматичних форм видових відтінків.

§ 24. Чергування [o] – [e] – [i]

Чергування [o], [e] у відкритих складах з [i] в закритому складі, яке виникло після занепаду зредукованих *ú*, *ь* – одна з найхарактерніших рис, що відрізняють українську мову від інших слов'янських.

Чергування відбувається:

1) при словозміні іменників (*село – сіл, захід – заходу, Київ – Києва*), прикметників (*батьків – батькового, Андріїв – Андрієвого*), займенників (*мого – мій, свого – свій, твого – твій*), числівників (*шести – шість, семи – сьомий – сім*), дієслів (*міг – може, ніс – несе, ріс – росла* та інші);

2) при словотворенні іменників (*нога – ніжка, будова – будівник, ремесло – ремісник*), прикметників (*шкільний – школярський, рідний – народжений, бічний – боковий*), числівників (*сімсот – сьомий*), дієслів (*неволити, народжувати, носити* тощо).

[o], [e] не чергуються з [i]:

1) [o], [e] випадні або вставні (*сон – сну, петля – петель*);

2) у звукосполученнях -оро-, -оло-, -ере-, -еле- (*колос, шелест, берег, поборов, але поріг, сморід, оборіг, моріг* тощо);

3) у Р. в. множини іменників на -ення (*означень, рішень*);

4) у наголошених частинах складних слів -вод-, -воз-, -нос-, -ход-, -роб- (*діловод, водовоз, хлібороб*);

5) в абрєвіатурах і похідних словах (*колгосп, страйкком, профком*);

6) у словах іншомовного походження (*атом, фактор, Платон, але якір, Федір, Яків* тощо).

У фонетичній закономірності цього чергування є виділення, зумовлені дією аналогії (і з'являється у відкритому складі).

Деякі слова мають паралельні форми: *брівка* і *бровка* (край дороги), інші – розрізняються за семантикою: *головка* (часнику, цвяха) – *голівка* (дитини) тощо.

§ 25. Чергування [o], [e] з фонемним нулем

Чергування [o] – фонемний нуль, [e] – фонемний нуль пов'язані із занепадом давніх редукованих у слабкій позиції і їх вокалізацією у сильній:

саді́кі → [садо́к] – *сади́ка* → [са́дка];

всь → [вє́'] – *всь''* → [вє́'а] тощо.

Голосні [o], [e], що виникли на місці сильних [ú], [ь], називають випадними: *день* – *дня*, *пень* – *пня*, *сон* – *сну* тощо.

Вставні секундарні [o], [e] утворилися у зв'язку із занепадом редукованих, але не на їхньому місці. Вони з'явилися між шумним звуком і сонорним, які після занепаду [ú] чи [ь] після [p], [л], [м], [н] почали вимовлятися у межах одного складу:

огнь → [огн'] → [огóн'], [вогóн'];

сестри́ → [сє́стр] → [сє́''стє́р].

Чергування [o], [e] з фонемним нулем відбувається при словозміні та словотворенні:

1) в іменниках із суфіксами -ок, -очок, -оть, -ень, -ець: *лікоть* – *ліктя*, *хлопець* – *хлопця*;

2) у непохідних іменниках: *день* – *дня*, *вітер* – *вітру* (але *лоб* (*лі́бі*) *лоба* (*лі́ба*), *рот* (*рі́ті*), *рота* (*рі́та*));

3) у Р. в. множини іменників жіночого й середнього роду: *весна* – *весен*, *банка* – *банок*, *голка* – *голок* тощо.

При словотворенні ці чергування відбуваються рідко і в різних морфологічних класах: *темний* – *тьма*, *сотня* – *сто*, *ссати* – *соска* та ін.

§ 26. Чергування |e|, |o| після шиплячих та |j|

|o| після шиплячого або |j| буває в українській мові фонетичним відповідником |e|, з яким чергується: *пшениця – пшоно, ліска – лійок*.

У сучасній українській мові |o| після шиплячого або |j| вживається закономірно: перед твердими приголосними, а також перед складами з [a], [o], [y] та [и], що походить від давньоруського ы: *жолудь, бджола, жолоб, жовтий* та ін.

|e| вживається перед м'якими приголосними та перед складами з [e] й [и], що походить від давнього [і] (орф. и): *черниця, учень, честь, чернетка* тощо.

Це чергування охоплює сферу словотворення, а при словозміні порушується під впливом аналогії. Зокрема, |o| виступає після шиплячого та |j| перед м'яким приголосним замість |e|:

1) в іменниках III відміни з суфіксом -ост(і): *свіжості, більшості* (бо *молодості, вічності* тощо);

2) у Д. в. і М. в. одн.: *бджолі, на щоці, на вечорі* (*бджола – бджоли – бджолу – бджолою* тощо);

3) у закінченнях Р. в. (-ої) й О. в. (-ою) прикметників, займенників, числівників: *гарячої, гарячою; нашої, нашою; першої, першою* тощо.

У сучасній українській мові після шиплячого та |j| перед твердими приголосними замість |o| може вживатися |e|:

1) у дієслівних формах: *хочемо, можемо, знаємо*;

2) у коренях слів: *жену, шепчу, чешу*;

3) у пасивних дієприкметниках з суф. -ен (ий): *печений, озброєний*;

4) у прикметниках на -ев-, -ен- та віддієслівних утвореннях на -но: *грушевий, краєвий, збільшено, озброєно* тощо;

5) в іменниках та похідних утвореннях: *Шевченко, Сергієчко; жертва, чемпіон; кочерга, черга, чергувати* тощо.

§ 27. Чергування голосних у звукосполученнях |ри|, |ли| – |ро|, |ло| – |р'і|, |л'і|

Звукосполучення |ри|, |ли| і |ро|, |ло| розвинулися із давньоруських сполучень |р|, |л| та редукованих |ú|, |ь|. У сильній позиції редуковані змінилися на голосні повного творення: *крівь* – *кров*, *крсті* – *хрест*. Якщо редукований опинявся у слабкій позиції, він занепадав, а плавний приголосний набував вторинної складотворчості, що не властива східнослов'янським мовам. У російській мові за рахунок складотворної вимови [р], [л] розвинувся голосний [о], [е], що був і в сильній позиції: *крав* → *крав*, *глат* → *глат* та ін.

В українській мові за рахунок складотворчості плавного розвинувся голосний нечіткої артикуляції [и]: *крав* (*ьи*) → *кривавий*, *глати* – *глати*; *тровога* → *тривога*. В українських діалектах голосний [и] або [е] міг розвинутися не тільки після плавного, а й перед ним: *кирниця* (*керниця*), *кривавий* (*кервавий*).

Отже, |и| чергується з |о| у звукосполученнях |ри|, |ли| і |ро|, |ло| переважно при словотворенні. Іноді спостерігаються відхилення від закономірних фонетичних змін, зокрема: у слові *брів* міг розвинутися голосний [и], але за аналогією до інших форм цього слова розвинувся [о]: *брівь* – *бров*, *брів* – *бров*; у слові *кріхіта* повинен розвинутися [о], але за аналогією до слова *кришити* [з *крішити*] вимовляємо [кріхта] тощо.

Звукосполучення |р'і|, |л'і| розвинулися з давньоруських [р'ú], [л'ú], тобто таких, що переходили закономірно в групи [ри] – [ро], [ли] [ло]. У таких випадках діє аналогія до інших слів із закономірним [і]: *брів* (замість *бров* ← *брівь*); *грім* (замість *гром* ← *грімь*) тощо.

§ 28. Чергування |г|, |к|, |х| із |ж|, |ч|, |ш|

Чергування |г|, |к|, |х| – |ж|, |ч|, |ш| належить до найдавніших слов'янських чергувань, які зумовлені першим перехідним пом'якшенням задньоязикових (перша палаталізація) перед голосними переднього ряду.

Цей тип чергування відбувається при словозміні та словотворенні.

У сфері словозміни спостерігається:

а) у кличному відмінку іменників чол. р.: *юнак – юначе, друг – друже, пастух – пастуше*;

б) у Н. в. і непрямих відмінках множини від іменників око і вухо (*очі – очей, уші – ушей* і т. д.);

в) у дієслівних особових та дієприкметникових особових формах: *зберегти – збережу, збереже, збережуть, збережений* і т. д.

При словотворенні |г|, |к|, |х| чергуються із |ж|, |ч|, |ш| переважно перед суфіксами (ці суфікси колись починались голосним переднього ряду):

а) при творенні іменників жін. р. за допомогою суфіксів -к /а/ ← -ьк /а/, -еньк /а/, -б /а/: *рука – ручка, рученька; друг – дружба* та ін.;

б) при творенні іменників із суфіксами -ин /а/, -иськ /о/, -ищ /е/, -ник (← -ьник): *вовк – вовчице, друг – дружина*;

г) при творенні прізвища на -енк /о/, -ук: *Варченко* (від *Варка*); *Шульжук* (від *Шульга*) і под.;

г) при творенні якісних та присвійних прикметників: *ворог – ворожий, книга – книжний, бік – побічний, тітка – тітчин* та ін.;

д) у дієсловах: *дорогий – дорожити, наука – навчити, сміх – смішити* тощо.

Подібне чергування зустрічається у коренях слів: *гнати – жену, закон – зачинати, ходити – пішли* тощо.

§ 29. Чергування |г|, |к|, |х| із |з'|, |ц'|, |с'|

Зміну |г|, |к|, |х| на |з'|, |ц'|, |с'| перед закінченням *і* з колишнього **н** називають другим перехідним пом'якшенням задньоязикових (друга палаталізація): *муха – мусі, свічка – свічці, книга – книзі*.

При словозміні чергування відбувається:

а) у Д. в. і М. в. однини іменників жін. р. перед закінченням *–і*: *жінка – жінці, повага – повазі, нога – (на) нозі, страх – (у) страсі*;

б) у М. в. однини іменників чол. р. і середн. р.: *(у) барак – (у) бараці, молоко – (у) молоці, вухо – (у) вусі*.

У сфері словотворення |г|, |к|, |х| чергується із |з'|, |ц'|, |с'| при творенні прикметників за допомогою суфікса *-ськ (ий)*: *вояк – вояцький, Буг – Бузький, чех – чеський*;

при творенні іменників жіночого роду – відповідників до іменників чоловічого роду на *-ник*: *відмінник – відмінниця, робітник – робітниця* тощо.

§ 30. Альтернація твердих і палаталізованих передньоязикових відповідників

Чергування |д| – |д'|, |т| – |т'|, |з| – |з'|, |с| – |с'|, |ц| – |ц'|, |дз| – |дз'|, |л| – |л'|, |н| – |н'|, |р| – |р'|, і навпаки, |д'| – |д|, |т'| – |т|, |з'| – |з| та інші виконують морфологічну функцію і відбуваються у сферах:

1) словозміни:

а) при відмінюванні іменників: *дві|р| – (у) дво|р'|і, вік|н|о – на вік|н'|і, во|л'|я – во|л|єю, те|дз'| – те|дз|ем* і под.

б) при відмінюванні дієслів: *хо|д|ити – хо|д'|іть, во|з|ити – во|з'|іть, си|д'|іти – си|д|иш*;

в) у коренях двоскладових слів (з односкладовим коренем) при відмінюванні іменників, числівників, дієслів: *|д'|ім – |д|ому, |с'|ім – |с|еми, |н|ести – |н'|іс* тощо;

2) словотворення:

а) іменників з суфіксами – як (*го|л|ий – го|л'|як*); *-анин, -янк (грома|д|а – грома|д'|янин – грома|д'|янка)*; *-д- (хо|д|ити – хо|д'|ба)*; *-яр- (шко|л|а – шко|л'|яр)*; *-яг- (бро|д|ити – бро|д'|га)*; *-юр- (ба|с| –*

ба|с'|юра); -ізм, -іст (ідеа|л| – ідеа|л'|ізм – ідеа|л'|іст);

б) прикметників із суфіксами – яв- (чор|н|ий – чор|н'|явий); -ян (во|д|а – во|д'|яний); -яст- (сріб|л|о – сріб|л'|ястий); -н- (со|л|о – со|л'|ний);

в) дієслів на -і (ти), -я (ти): си|р|ий – си|р'|іти, звіль|н|ити – звіль|н'|яти тощо.

§ 31. Чергування передньоязикових зубних приголосних із піднебінними

Найпоширеніші в сучасній українській літературній мові зміни |д| – |дж|, |д| – |ж|, |т| – |ч|, |з| – |ж|, |с| – |ш|, |ц| – |ч|.

При словозміні зубні приголосні чергуються з піднебінними здебільшого в дієслівних формах, зокрема:

1) особових: са|д|ити – са|дж|у, пи|с|ати – пи|ш|еш, ма|з|ати – ма|ж|еш;

2) інфінітиві: са|д|ити – са|дж|ати, вино|с|ити – вино|ш|увати, закру|т|ити – закру|ч|увати тощо.

У сфері словотворення чергування відбуваються переважно при творенні:

1) іменників: но|с|ити – но|ш|а, пря|д|уть – пря|ж|а, сві|т|ити – сві|ч|ка, уро|д|ити – уро|ж|ай, ли|ц|е – ли|ч|ко, сон|ц|е – сон|ч|ко;

2) дієприкметників: но|с|ити – но|ш|ений, зосере|д|ити – зосере|дж|ений тощо.

§ 32. Чергування однієї приголосної фонемі зі сполученням приголосних фонем

У сучасній українській мові розрізняють чергування однієї фонемі з двома однотипними та двома різнотипними приголосними фонемами.

Зміна “фонема – дві однотипні фонемі” (або “дві однотипні фонемі – фонема”) є результатом фонетичного подовження внаслідок прогресивної асиміляції при словозміні іменників: *сіль – сіллю, молодь – молоддю, розкіш – розкішшю, ніч – ніччю, знання – знань, роздоріжжя – роздоріж* тощо.

Чергування типу “фонема – дві різнотипні приголосні фонемі” поширене у групах:

а) |б| – |бл'|, |п| – |пл'|, |м| – |мл'|, |ф| – |фл'| – відбувається в особових формах дієслів (I ос. одн., III ос. мн.): *робити – роблю – роблять; топити – топлю – топлять; відмовити – відмовлю – відмовлять; зловити – зловлю – зловлять; графити – графлю – графлять;*

б) |б| – |б'ю|, |п| – |п'ю|, |в| – |в'ю|, |м| – |м'ю|, |ф| – |ф'ю|, |р| – |р'ю| – відбувається в особових формах дієслів (*бити – |б'ю| (б'ю), пити – |п'ю| (п'ю), вити – |в'ю| (в'ю)*) та у відмінкових формах іменників (*любов – любов'ю, матір – матір'ю, верф – верф'ю, імені – ім'я*).

У сфері словотворення чергування відбувається при творенні пасивних дієприкметників із суфіксом -ен (ий), безособово-предикативних слів на -но, віддієслівних іменників на -енн(я): *послабити – ослаблений – ослаблено; висловити – висловлений – висловлено; ліпити – ліплений – ліплення; різних розрядах слів з суфіксами -ач-, -ан-, -ак-, -ат- (орф. -яч-, -ян-, -як-, -ят-): слива – слив'янка, солома – солом'яний, голуб – голуб'ята, голуб'ячий і под.*

§ 33. Зміни приголосних при додаванні суфіксів -ськ-, -ств-, -щ-

Творення іменників та прикметників супроводжується фонетичними змінами, які виникли на межі твірних основ і суфіксів -ськ-, -ств-, -щ- після занепаду редукованого ь, що входив до їх складу (-ьск, -ьств): *пророк + ьство > пророчество > пророч'ство > пророцтво*; *волох + ьск (ый) > волошьський > волош'с'кий > волос'с'кий > волос'кий* тощо.

Зміни приголосних можна подати у вигляді таблиці:

Кінцеві приголосні	Словотвірні суфікси	Результати фонетичних перетворень	
		Суфікси	Приклади
Г , Ж , З	-ськ- (<ьск)	-зьк-	<i>Вінніпег – вінніпезький, гагауз – гагаузький, Запоріжжя – запорізький</i>
К , Ч , Ц	-ськ	-цьк	<i>Кременчук – кременчуцький, Бахмач – бахмацький, стрілець – стрілецький, але Чукотка – чукотський, П'ятихатки – п'ятихатський, В'ятка – в'ятський (суфікс -к, що стоїть після приголосного основи, випадає)</i>
Х , Ш , С	-ськ-	-ськ-	<i>волох – волоський, латиш – латиський, Полісся – поліський (але казах – казахський, Цюрих – цюрихських та ін.)</i>
Г , З , Х , Ш , К , Ц'	-ств- (<ьств-) -ств-	-зтв-, -ств-, -цтв-	<i>убогий – убозтво, боягуз – боягузтво, птах – птаство, товариш – товариство, козак – козацтво, стрілець – стрілецтво</i>
Ц'к , С'к	-ин- -ин-	чч шч	<i>вінницький – Вінниччина полтавський – Полтавщина</i>
С'к	-енк-	шч	<i>Васько – Ващенко</i>
Г	-ш- (<ьш-)	жч	<i>дорогий – дорожчий</i>
С	-ш-	шч	<i>красивий – краций</i>

з'	-ш-	жч	вузький – вужчий
----	-----	----	------------------

§ 34. Склад. Теорії складу

Склад – фонетичне слово або його частина, що складається з голосного, до якого можуть долучатися один або кілька приголосних (Таблиці 1, 2).

Теорії складу: *експіраторна, акустична, фонологічна.*

Експіраторна теорія пояснює утворення складу в результаті м'язового напруження, що зростає у напрямі до вершини складу і спадає на його межі (Л. Щерба, М. Наконечний, В. Лобода).

Акустична теорія (сонорності, гучності) розглядає склад як сполучення звуків з більшим чи меншим ступенем гучності (Й. Єсперсен, Р. Аванесов та ін.).

Фонологічна теорія вивчає склад як комплексне явище, що є наслідком дії акустично-артикулярних, просодичних і фонологічних чинників (М. Жовтобрюх, В. Брахнов, Н. Тоцька та ін.).

Структура складу: один голосний (*а-ло, о-се-ля*); сполучення голосного з одним приголосним (*із, од*); сполучення приголосного з голосним (*се-ло, ха-та*); сполучення голосного з двома приголосними (*під, ліс; по-бра-тим, ме-тро*); сполучення голосного з трьома приголосними: (*се-стра, пре-зи-дент*) та ін.

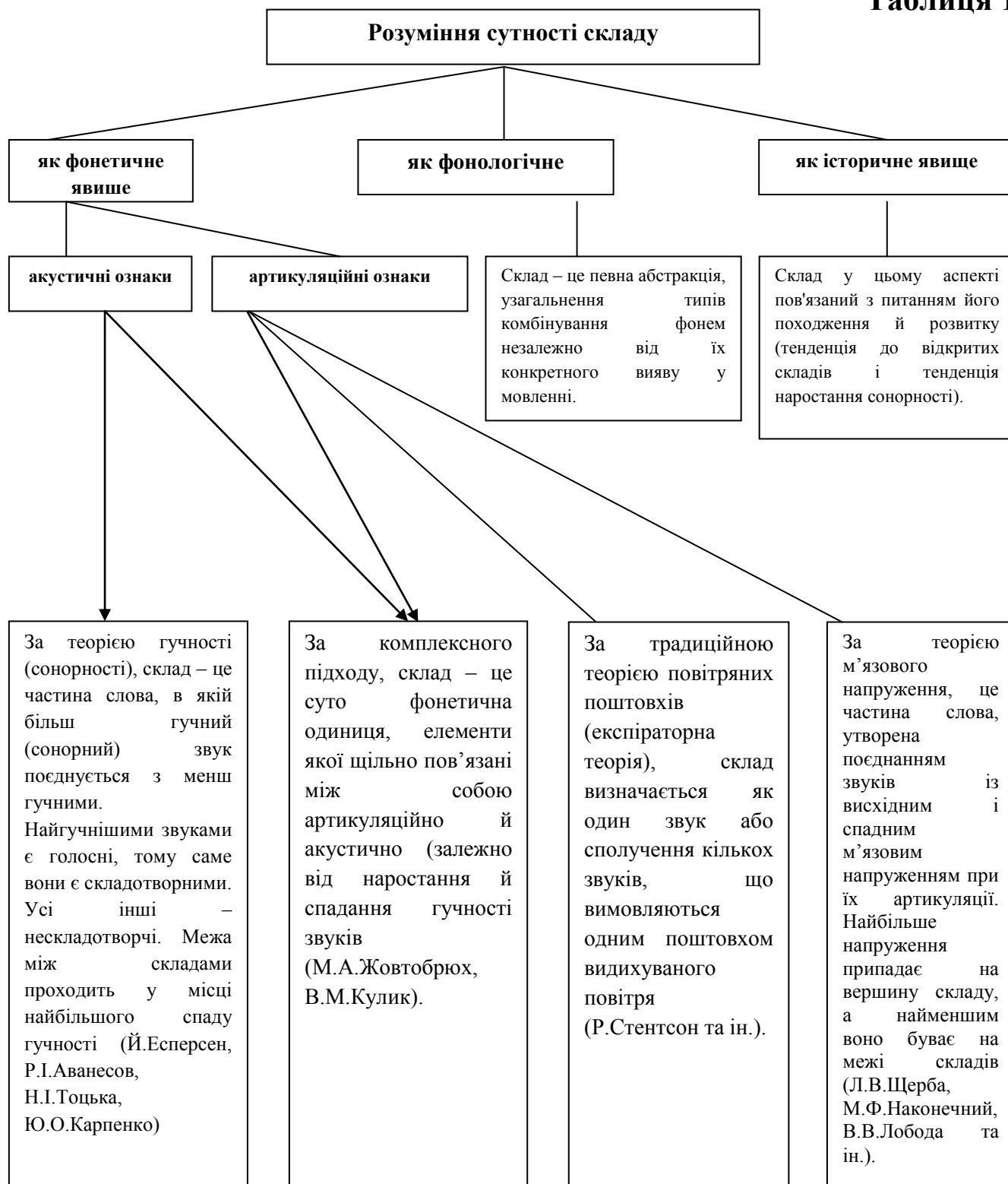
За кількістю складів слова бувають односкладовими (*віз, стіл*), двоскладовими (*ма-ма, мо-ва*), трискладовими (*са-ди-ба, пе-ре-лив*) та багатоскладовими (*пе-ре-ли-ва-є-ть-ся, лі-те-ра-ту-ра*).

Склад, що закінчується на голосний, називається *відкритим* (*кни-га, сло-во*), а склад, що закінчується на приголосний, – *закритим* (*сон, рід*). *Напівзакритий* склад закінчується нескладотворчим (*свій, мій*).

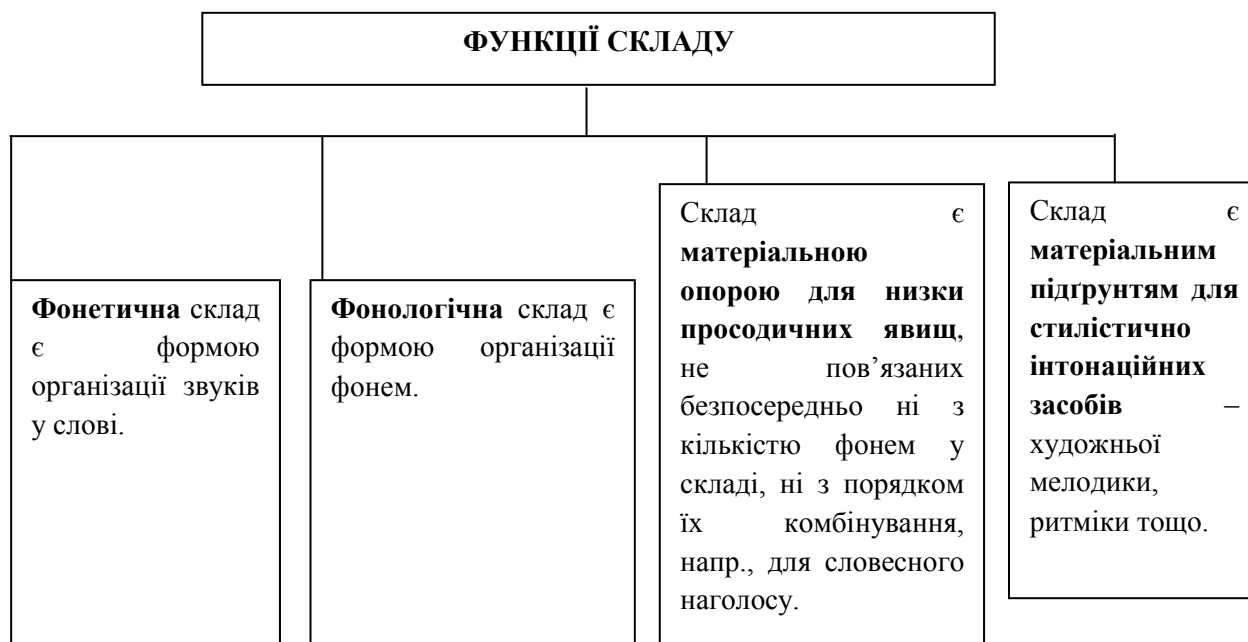
За початковим звуком розрізняють склади *прикриті* (починаються з приголосного: *ко-са, рі-на*) та *неприкриті* (починаються з голосного: *і-ній, у-весь*).

Склади бувають *наголошені* (містять наголошений голосний) і *ненаголошені*.

Таблиця 1.

Таблиця 2.

§ 35. Складоподіл

Складоподіл – визначення межі складу та кількості складів у слові. Український складоподіл ґрунтується на двох принципах: зростаючої звучності (найбільшу гучність мають голосні) та милозвучності.

Для української мови, як і для інших слов'янських мов, характерне тяжіння до відкритих складів.

Згідно з теорією сонорності, кожен склад становить послідовність звуків із зростаючою від початку до вершини складу сонорністю. Межа між складами повинна проходити у місці найбільшого спаду гучності.

Правила складоподілу:

а) приголосний між двома голосними завжди утворює склад з наступним голосним (*о-лень, се-ло*);

б) сонорний приголосний перед іншим приголосним належить до попереднього голосного (*кім-на-та, гол-ка*);

в) подовжені (подвоєні) приголосні в інтервокальній позиції об'єднуються у склад з наступним голосним (*за-ня-ття, пі-дда-шшя*);

г) два приголосних – шумний і сонорний – належать до одного

складу (*му-дрець, мі-тла*);

г) два сусідніх сонорних приголосних належать до різних складів (*вір-ність, мир-ний*);

д) два і більше приголосних, перший з яких сонорний, а інші – шумні, у положенні між голосними складоподіл проходить між сонорним і рештою приголосних (*поль-ський, ін-три-ган*);

е) сполучення приголосних стр, здр, скл, ств, цтв, шк, жд, ск, ст в інтервокальній позиції належать до наступного складу (*ка-та-стро-фа, на-стрій, за-здрість, кі-шка, мар-но-трат-ство*);

є) префікси і прийменники при складоподілі не зберігають своєї морфологічної цілості і можуть розподілятися між складами (*бе-зі-ме-нний, валь-тан-ці*).

§ 36. Ознаки українського наголосу. Енклітика та проклітика

Наголос – це виділення одного складу слова за допомогою фонетичних засобів, властивих певній мові, – посилення голосу, м'язової напруженості мовного апарату, підвищення тону в поєднанні зі збільшенням тривалості звучання.

Наголос – суперсегментна одиниця мови (він нашаровується на лінійні одиниці – фонемі й склади) (Таблиця 1).

За фонетичною природою наголос в українській мові є динамічним (силовим), але містить і часокількісний елемент, оскільки наголошений голосний відзначається більшою тривалістю порівняно з ненаголошеним.

Щодо місця у слові наголос в українській мові є вільним (різномісним, нефіксованим) – він може бути на будь-якому складі слова, наприклад: *відно́сити, носі́ти, не́сти*.

Український наголос є рухомим – змінюється у різних граматичних формах одного й того ж слова: *рукá – ру́ки – рукáм*.

У складних словах може бути головний наголос (позначають знаком ') та побічний (позначають знаком `), наприклад: *жй́ттєра́дісний, водога́н*.

Основна функція наголосу – фонетичне об'єднання слова; іноді він виконує ще й смислорозрізнявальну функцію, наприклад: *замо́к*

(“пристрій для замикання”) і *за́мок* (споруда) (Таблиця 2).

Можливе варіативне наголошення: *до́говір* – *догові́р*, *за́вжди* – *завжди́*.

Енклітика – ненаголошене слово, яке стоїть після наголошеного й утворює з ним одне фонетичне ціле, об’єднане спільним наголосом (*чита́в би, він же*).

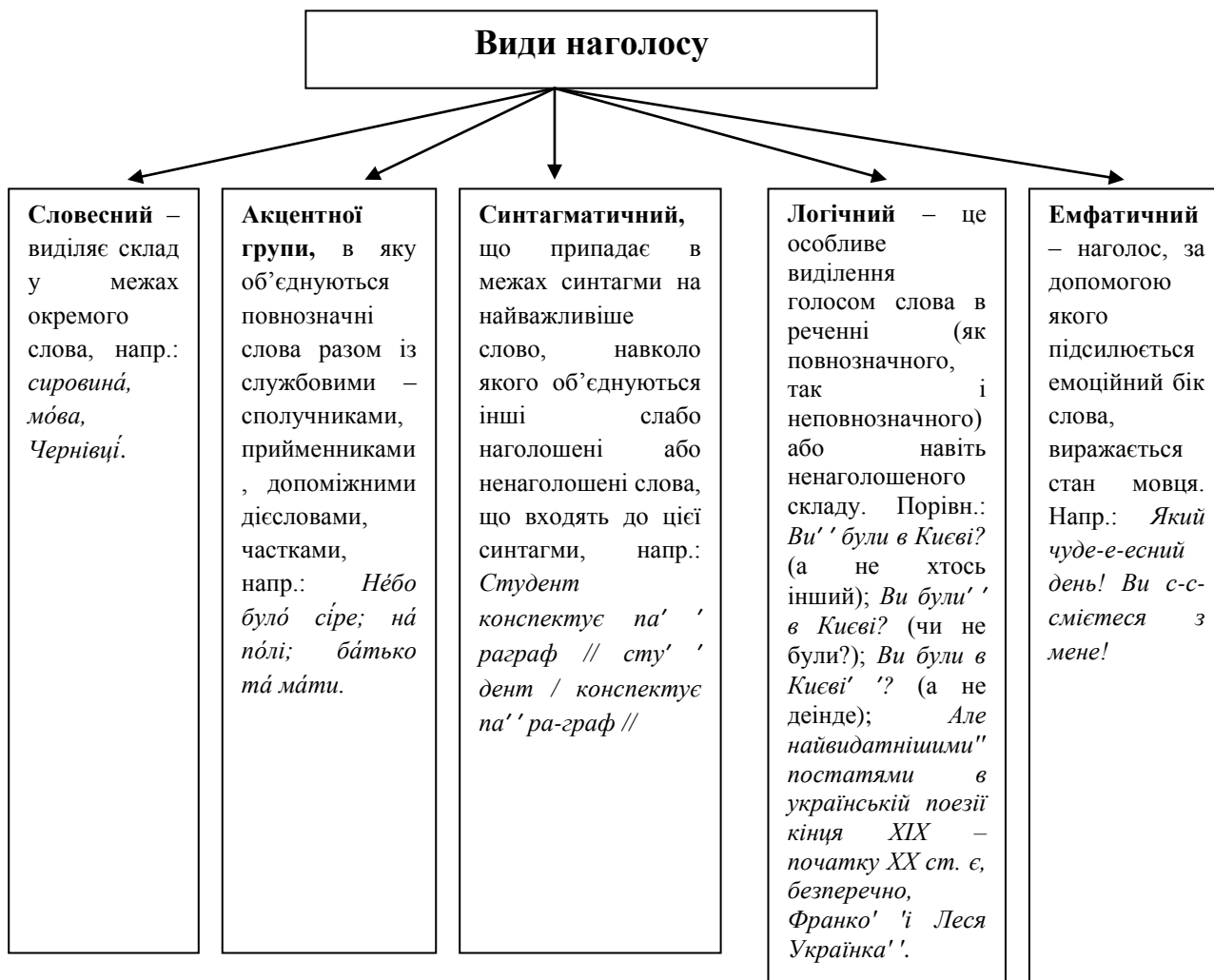
Проклітика – ненаголошене слово, що приєднується до наступного наголошеного слова, утворюючи з ним одне фонетичне ціле, об’єднане спільним наголосом (*на до́бра́ніч, не суди́лося*).

У сучасній українській мові розрізняють *словесний наголос*, *наголос акцентної групи*, *синтагматичний*, *логічний емфатичний* (Таблиця 3).

Таблиця 1.

Визначення та фонетична природа	Характер українського наголосу	Приклади	Додаткові ознаки наголосу	Приклади
Наголос – це виділення одного складу в межах ритмічної структури за допомогою артикуляційних засобів – м’язової напруженості мовного апарата, збільшення сили видиху, зростання тривалості. Акустично наголос виявляється в зростанні інтенсивності, тривалості, в змінах частоти основного і власного тону голосного.	1. Динамічний , силовий, оскільки звукове виділення наголошеного складу може здійснюватися силою звука. 2. Вільний , нелокалізований (різномісний), тобто наголос може припадати на будь-який склад. 3. Рухомий , тобто наголос може змінюватись у межах словоформ даного слова або бути нерухомим, залишаючись незмінним у всіх формах даного слова.	го́лос ве́рби постанові́ли борода́ коро́ва зо́лото нога́ – но́ги пишу́ – пі́шеш тебе́ – до тебе́; гривня́ – гривні́; до́лина – у доли́ні, розу́мний – розу́много.	Виділення побічних наголосів. Двонаголошеність слова. Подвійний наголос.	го́лова пе́репел горо́дина ла́годити кни́госхо́вище в’яза́льно-трикота́жний; класи́чно-традиці́йний. апо́строф і апо́строф; алфа́віт і алфа́віт.

Таблиця 2.

§ 37. Фразовий наголос. Інтонація

Фразовим називають наголос, за допомогою якого виділяють у реченні слово або такт.

Різновиди фразового наголосу: *наголос акцентної групи, синтагматичний, логічний та емфатичний.*

Наголос акцентної групи – найслабший за своєю силою, який об'єднує повнозначні слова і сполучники, прийменники, допоміжні дієслова та деякі займенники (заходь же, прочитав би).

Іноді акцентну групу становлять сполучення кількох повнозначних слів (*Вони наші друзі*).

Синтагматичним (тактовим) наголосом виділяють найважливіше слово в межах синтагми, навколо якого об'єднуються інші менш наголошені чи ненаголошені слова.

Логічним наголосом називають виділення голосом слова в реченні для підсилення важливості його у змістовій структурі відповідної синтаксичної конструкції.

Емфатичним наголосом виділяють слово (група слів) для підсилення його виразності, емоційності. Емфатичний наголос виражається подовженням наголошеного голосного, іноді приголосного (*книгу прочи-и-тано, він – гер-рой*).

Інтонація – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер висловлення, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця. Інтонація вміщує *мелодику* (Таблиця 1), *інтенсивність, тривалість звучання, фразовий і логічний наголоси, ритм, тембр, паузи.*

Інтонацію української мови досліджували: Л. Булаховський (як структурний елемент), М. Баженов (в аспекті виразного читання), Є. Кротевич (у зв'язку з синтагматичним членуванням мовного потоку), Д. Баранник (мова радіо й телебачення) та ін.

Таблиця 1.

§ 38. Орфоепія. Літературна вимова голосних звуків

Поняття орфоепії склалося у літературній мові історично (праці Я. Головацького, П. Житецького, А. Кримського, П. Лавровського, О. Потебні, О. Синявського та ін).

Орфоепія – 1) сукупність правил вимови, що становлять систему норм літературної мови, необхідних для її єдності; 2) розділ мовознавства, який вивчає і систематизує норми літературної вимови.

Предмет орфоепії – сукупність правил вимови, наголос, інтонація.

Найважливіша ознака української літературної вимови – унормованість (орфоепічні норми української літературної мови склалися протягом ХІХ століття на основі середньонадніпрянського говору).

Вимовні помилки: фонологічні (зумовлюються незнанням звукового складу сучасної української літературної мови і проявляються у заміні якоїсь фонемі іншою), фонетичні (суто

вимовні недогляди, які виявляються у вимові різних варіантів фонем).

Орфоепічні норми вимови голосних:

а) чітко й виразно голосні вимовляють в ізольованій позиції та під наголосом після твердого приголосного ([*рак*], [*ре́ма*]);

б) ненаголошений [e] вимовляють з більшим наближенням до [и] перед складом з наголошеними [і], [и], [у] та палаталізованим приголосним ([*ни^ес^оу́*], [*ми^ен^і*]) і з меншим наближенням перед складом з іншими голосними ([*се^ул^оо́*], [*бе^уре́за*]);

в) ненаголошений [и] наближається у вимові до голосного [e] сильніше перед складом з [e], [a] ([*не^уса́ти*], [*же^уве́*]), а в інших позиціях зміна виявляється меншою мірою ([*ди^ев^оу́йс^а*], [*си^ені́*]);

г) ненаголошений [o] вимовляють із наближенням до [у] перед складом з наголошеними [у], [і] ([*к^оу́ж^оу́х*], [*т^оу́б^і*]);

г) початковий наголошений [і] у вимові наближається до [и] ([*і^уно́д^і*], [*і^униши^еі́*]);

д) дещо змінюється артикуляція голосних [a], [o], [y], [и], [e] між палаталізованими приголосними, перед чи після палаталізованого приголосного, наприклад [a] стає переднішим, ніж в інших позиціях тощо.

§ 39. Правила української літературної вимови приголосних звуків та звукосполучень

1. В українській мові губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф], шиплячі [ж], [ч], [ш], [дж], задньоязикові [г], [к], [х], фарингальний [ґ] вимовляються, як правило, твердо: [*верф*], [*ніж*], [*лоша́*], [*бдж^оола́*]; напівпалаталізована вимова їх спостерігається у позиції перед [і], [а], [у] (орф. я, ю): [*ніс^оо́к*], [*бу́р^оо́*], [*з^біж^а*] та інші.

2. У кінці слова завжди вимовляється [ц']: [*кіне́ц*'], [*сіні́ц^а*], але у словах іншомовного походження та деяких вигуках кінцевий [ц] твердий: [*пала́ц*], [*бац*].

3. Перед наступними палаталізованими або напівпалаталізованими приголосні [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [н'] у вимові пом'якшуються: [*ц'в'ах*], [*к^оу́з'н^а*], [*ра́д'іс'т^н*'], однак на межі слів здебільшого зберігається тверда вимова: [*бі^езіме́н:и́*],

[*n'edinsti^et^oút*] та ін.

4. Дзвінкі приголосні у кінці слова та перед глухими приголосними не оглушуються: [*st^oór^ooż*], [*nakáz*], [*kázka*], [*knížka*]; виняток становить дзвінкий [г], який перед глухими вимовляється у деяких словах як [х]: [*k'ixt'i*], [*n'ixt'i*], [*léhk^o*], [*v^ooxkiŭ*], [*d^o·oxt^o·y*].

5. Дзвінкий [з] у префіксі роз- та прийменнику-префіксі безмає паралельну вимову [з] і [с] ([с] здебільшого при швидкому темпі мовлення): [*p^oózni^es*] і [*p^oósti^es*].

6. Глухі приголосні перед дзвінкими вимовляються дзвінко: [*k^o·z'bá*], [*v^ootzáł*], [*o·z'de*] (орф. косьба, вокзал, ось де).

7. Буквосполучення дж, дз вимовляються як африкати [дж], [дз], якщо належить до однієї морфеми: [*джm'íl'*], [*дзёркал^o*].

8. У кінці слова і складу, на початку слова перед приголосним фонема |в| реалізується у звукові [ў], а |й| – у звукові [ї]: [*ўrá·n'ц'i*], [*пράўда*], [*ма́йка*], [*ж^oóўтиŭ*].

9. Вимова деяких звукосполучень зумовлена асимілятивними змінами, зокрема:

|жц| → |з'ц'|: [*y kní·z'ц'i*] (у книжці);

|щц| → |с'ц'|: [*нагр^o·у·с'ц'i*] (на грушці);

|чц| → |ц'|: [*p^o·у·ц':i*] (ручці);

|чс'| → |ц'с'|: [*не^u м^oор^o·ц'с'a*] (не морочся);

|тц| → |ц'|: [*кв'іц':i*] (квітці);

|т'с'| → |ц'|: [*наўча·йц':a*] (навчаються);

|шс'| → |с'|: [*б^o·ори^e·с':a*] (борешся);

|жс'| → |з'с'|: [*звá·з'с'a*] (зважся).

ГРАФІКА. ОРФОГРАФІЯ

§ 40. Графіка. Співвідношення між буквами українського алфавіту і фонемами (звуками) мови

Графіка – сукупність усіх друкованих та рукописних знаків (графема, розділові знаки, шрифтові різновиди та ін.), які вживаються для писемного відтворення мовлення; розділ мовознавства, який досліджує співвідношення писемних знаків з фонетичною системою мови.

Графема – найменша смислорозрізнявальна одиниця писемної мови, що служить для вираження відношення між фонемою і літерою. Термін “графема” увів у 1912 році І. Бодуен де Куртене.

Алфавіт (абетка, азбука) – сукупність усіх літер або складових знаків, прийнятих у писемності певної мови і розміщених в установленому порядку.

Сучасний український алфавіт складається з 33 літер, кожна з яких має друкований і писаний варіант, великі та малі літери.

Десять літер українського алфавіту позначають голосні звуки (а, е, и, і, ї, о, у, я, ю, є), 22 літери – позначають приголосні (б, в, г, ґ, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, щ). Літера ь (м’який знак) не позначає звука.

Українська графіка базується на основі двох принципів – *фонематичного* (літера позначає фонему) і *складового* (за мінімальну одиницю позначення фонем на письмі береться склад).

Більшість літер українського алфавіту позначають по одній фонемі, але існують відхилення:

1) літери ї, щ завжди позначають по дві фонемі: |j| + |i| та |ш| + |ч|.

2) Фонема |дж| позначається двома літерами – д, ж, фонема |дз| – літерами д, з.

3) Фонема |j| позначається: а) літерою й: каньйон, бульйон, йти, спостерігайте; б) літерами я, ю, є: ямб, юнак; соя, приїхав; любов’ю, подвір’я, мільярд.

4) Для палаталізованих приголосних не існує окремих літер в

алфавіті. Вони позначаються м'яким знаком (кінь, сіль), літерами я, ю, є (рядок, рюкзак, давнє), літерою і (тіло, сіно, зірка). Часто м'який приголосний зумовлюється асиміляцією: [с'в'át'o], [п'óв'іс't'ц'] тощо.

§ 41. Історія письма. Слов'янські азбуки глаголиця і кирилиця

Письмо – знакова система фіксації мови на площині за допомогою умовних графічних елементів двох вимірів для передавання інформації на віддалі й закріплення її в часі.

Піктографічне письмо – найдавніший тип знакової фіксації мови за допомогою малюнків, піктограм (малюнкове письмо).

Ідеографічне письмо (прийшло на зміну піктографії в 4–3 тис. до н. е.) передавало абстрактні поняття, втілені в семантиці слова, за допомогою усталеного набору або графічних символів.

Складове письмо (силабічне) – почало формуватися з 2 тис. до н. е. – мало графічні знаки, які відповідали складові слова.

Літерно-звукове (алфавітне, фонемографічне) відзначається тим, що в ньому кожен графічний знак (літера) передає окремий звук (фонему).

Алфавітне письмо має два різновиди: консонантно-звукове (знаками позначались тільки приголосні звуки) і вокалізованозвукове (на письмі позначались як голосні, так і приголосні звуки).

Устав – різновид письма давніх кириличних рукописів. У слов'янській писемності з'явилося (XI–XIV ст.) на основі візантійського літургійного письма. Основні риси уставу: чіткий рисунок кожної літери; літери прямовисні, симетричні, однакової величини, ширина близька до висоти, розташовані вони на однаковій відстані одна від одної; проміжків між словами немає; надрядкові знаки й виносні літери вживаються рідко.

Півустав (поширюється з XIV ст.) – різновид письма давніх кириличних рукописів, який виник на основі уставного письма як його спрощений варіант – прямі лінії допускають кривизну, літери втрачають пропорційність, кількість скорочень і надрядкових знаків

зростає тощо.

Скоропис (кін. XIV – поч. XV ст.) – різновид письма кириличних рукописів, що розвинувся з метою прискорення записів та економії часу, – характеризувався заокругленістю літер, зменшенням їх розміру, безперервністю письма, непропорційністю, скороченнями та ін.

Гражданський шрифт (кін. XVII – поч. XVIII ст.) застосовували у книжках світського друку після проведеної у 1708 – 1710 рр. реформи замість давньоруського шрифту, заснованого на кирилиці, – удосконалений алфавіт, спрощена друкована графіка, запроваджено арабську систему позначення чисел.

Глаголиця – одна з найдавніших систем слов'янського письма. Більшість фахівців вважає, що створив її у 863 році слов'янський просвітитель Кирило для потреб першої міжслов'янської літературної мови – старослов'янської. У східних слов'ян глаголиця вживалася рідко і вже в XI ст. вийшла з ужитку, поступившись кирилиці.

Кирилиця (як і глаголиця, найдавніша слов'янська азбука), названа на честь Кирила, ґрунтується на грецькому алфавіті уставного типу. Найдавнішою книгою, написаною кириличним алфавітом, є давньоруське Остромирове Євангеліє 1056-57 рр. Протягом X – XI ст. кирилиця вживалася рівнобіжно з глаголицею, яку поступово витісняла. Перевагою кирилиці перед глаголицею було простіше накреслення букв. На основі кирилиці створено сучасні український, російський, білоруський та інші алфавіти.

§ 42. Позначення роздільної вимови приголосних на письмі

Апостроф – надрядковий знак у вигляді коми, яким передають на письмі роздільну вимову приголосних перед наступними я, ю, є, ї.

Уперше його застосовував Є. Желехівський у “Малоруско-німецькому словарі” (Л., 1886). В інших джерелах, починаючи від “Енеїди” І. Котляревського (1798) та “Граматики малоросійського нарччя” О. Павловського (вид. 1818) аж до “Словаря української мови” Б. Грінченка (Т. 1 – 4, К., 1907 – 1909), апостроф застосовано в позиціях, близьких до сучасного стану, використовувалися твердий та м’який знаки.

За сучасним “Українським правописом” апостроф слід ставити перед **я, ю, є, ї**:

1) після губних приголосних [б], [п], [в], [м], [ф]: *м’яч, б’ю, в’ється*;

2) після задньоязикових та шиплячих у словах іншомовного походження і географічних назвах: *Руж’є, Монтеск’є, к’янти, Х’юрон*;

3) після [р]: *бур’ян, кур’єр, екстер’єр, Амудар’я*;

4) після префіксів та першої частини складних слів, що закінчуються на твердий приголосний: *без’язикий, пан’європейський, диз’юнкція, дит’ясла*.

Апостроф не пишеться:

1) якщо перед губним звуком є приголосний (крім [р]), який належить до кореня (*цвях, свято, але арф’яр, верб’я*);

2) якщо я, ю, є позначають палаталізацію приголосних: [б^оу·р’·а́к], [к^о’у·вѐт], [ф^о’узи^е·л’·а́ж] тощо.

В іншомовних словах розподільна вимова може передаватися і написанням **ь** (*пеньюар, монпансьє, Мольєр*), **йо** (*лосьйон, сеньйор, мільйон*), **йє** (**йя**) (*Фейєрбах, Гойя, Лабрюєр*).

§ 43. Позначення м'якості приголосних звуків

Палаталізація, або *пом'якшення*, приголосних виникає внаслідок додаткового підняття середньої спинки язика до твердого піднебіння, що виникає в певному фонетичному оточенні звука.

Різні приголосні мають неоднаковий ступінь палаталізації і поділяються на: *палатальні* ([j]), *палаталізовані* ([д'], [т'], [з'], [с'], [дз'], [ц'], [р'], [л'], [н']), *напівпалаталізовані* ([б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ч'], [ш'], [дж'], [г'], [к'], [х], [г']).

В українській мові пом'якшення приголосних здійснюється у таких позиціях:

1) перед голосним переднього ряду [і], якщо звуки не розділені помітною паузою на межі морфем: [р'ік], [т'ін'], [з'ірка], але [дérжінпéкт^oор];

2) перед голосними [а], [е], [у] (орф. я, ю, є): [н'я́н'а], [т^oр^o·ум^oо́], [к^oл^oоч':а], [н'іч^o':у];

3) перед наступним палаталізованим чи напівпалаталізованим приголосним (внаслідок асимілятивних змін): [н'іс'н'а], [к^oу́з'н'а], [ц'в'ах], [дз'в'ін].

На позначення м'яких приголосних пишеться м'який знак:

а) після д, т, з, с, ц, л, н у кінці слова та складу: *вісь, мідь, кінь, кільце*;

б) після д, т, з, с, ц, л, н, р усередині складу перед о: *дзьоб, льон, чотирьох*;

в) у суфіксах -зьк (ий), -цьк (ий), -ськ (ий); -зькість, -цькість, -ськість; -зько, -цько, -сько: *міський, близькість, вузько*;

г) у суфіксах прикметників зі значенням зменшеності і пестливості -еньк (ий), -есеньк (ий), -ісіньк (ий), -юсіньк (ий) та похідних від них словах: *тоненький, тонесенький, тоненько*;

г) після л перед приголосним: *стілчик, читальня, альт, Рафаель*;

д) у середині іншомовних слів перед я, ю, є, ї, й: *досьє, мільярд, Нью-Йорк, мільйон, Віньї* тощо.

§ 44. Орфографія. Принципи української орфографії

Орфографія – історично сформована й загальноприйнята система правил, які визначають написання слів згідно з усталеними нормами.

Орфографія як розділ мовознавства вивчає і формулює систему правил, що забезпечують нормативність написань.

Орфографічним називають правило, яке необхідно застосувати до тієї чи іншої орфограми на основі її відмінних ознак.

Орфограма – правильне написання за відповідним правилом або за традицією, яке обирається з кількох можливих.

Розрізняють літерну орфограму і нелітерну.

Основу орфографії складають фонетичний і морфологічний принципи, певне значення мають історичний (традиційний) і смисловий (семантико-диференціюючий) принципи.

За фонетичним принципом слова передаються на письмі згідно з їх літературною вимовою:

- а) **о, е** після шиплячих (*шостий, шести*);
- б) **а** на місці етимологічного **о** (*гарячий, качан*);
- в) **о, а** в дієсловах (*гонити – ганяти*);
- г) спрощені групи приголосних (*чесний, серце*);
- г) написання **с** перед **к, п, т, ф, х** (*сказати, списати*) та ін.

В основі морфологічного принципу лежить збереження на письмі цілісності морфеми незалежно від її звучання:

- а) написання ненаголошених [**е**], [**и**], [**о**]: *весна, живемо, кожух*;
- б) написання глухих перед дзвінками: *боротьба, нігті*;
- в) правопис дієслівних форм на **-шся, -ться** (*вагаєшся, змагаються*);
- г) написання префіксів **роз-, без-** перед шиплячими (*розжувати, безчестя*) та ін.

За історичним принципом написання слів не зумовлюються ні вимовою, ні граматичною будовою слова.

За традицією вживаються:

- а) літери **я, ю, є, ї, щ**, які позначають по дві фонemi;
- б) подвоєні приголосні у словах іншомовного походження (*Таллін, Джонні, нетто*);

в) дж, дз на позначення однієї фонемі;

г) ненаголошені **е, и**, що не перевіряються наголосом (*кишеня, левада*) та ін.

Смисловий принцип орфографії лежить в основі диференціації за допомогою різних написань:

а) власних і загальних назв (велика – мала літера): *Земля (планета) – земля (грунт)*;

б) прислівників, прислівникових сполучень, прийменниково-відмінкових форм іменників (разом – окремо – через дефіс): *вивчити напам'ять – подарувати на пам'ять, убік – у бік, по-нашому – по нашому* та ін.

§ 45. Написання слів разом, через дефіс, окремо

Складні слова пишуться **разом**:

1. Якщо основи поєднані сполучним голосним **о** (після твердого приголосного), **є** (після подовженого палаталізованого та **и, і**), **е** (після палаталізованого неподовженого): *водограй, грушоподібний, життєпис, краєзнавчий, працелюб, сталевар*;

2. Якщо вони утворені від підрядних словосполучень: *легкопоранений, асфальтобетон, пройдисвіт*;

3. Якщо першою частиною є кількісний числівник: *десятипроцентний, семиразовий*;

4. Складноскорочені слова та похідні від них: *соцстрах, музучилище* тощо;

5. Якщо першою частиною є слова **авто-, агро-, архео-, водо-, вогне-, екстра-, електро-, мікро-, мілі-, радіо-, стерео-, фото-** та ін: *автобіографія, агростанція, водонагрівач* тощо;

6. Якщо вони утворені поєднанням прийменника з іменником: *вголос, вкупі, довкола, навесні, поруч* тощо;

7. Якщо першою частиною є слова **пів-, напів-, полу-**: *пів'яблука, напівсерйозний, але пів-Умані, пів-України* тощо.

Із **дефісом** пишуть:

1) повторення того самого слова з метою підсилення його значення: *синій-синій, ходив-ходив*;

2) поєднання антонімічних або синонімічних слів: *десь-інде, видимо-невидимо, більш-менш*;

3) слова з однаковим коренем, але різними префіксами, суфіксами: *старий-престарий, сила-силенна*;

4) слова, що передають одне поняття: *щастя-доля* (талан);

5) поєднання слів, що означають приблизність: *година-дві, сім-вісім*;

б) терміни, до складу яких входять літери алфавіту: *альфа-промені, гамма-частинки* тощо;

7) слова іншомовного походження з першою частиною **блок-, вакуум-, віце-, екс-, лейб-, максі-, прем'єр-** та ін.: *блок-схема, вакуум-апарат, віце-президент* тощо.

Окремо пишуть:

1) прислівникові сполуки типу *без жалю, без сліду, в затишку, до відома, з радості, на жаль, не з руки; слово в слово, з ранку до вечора, час від часу, один на один, раз у раз* та ін.;

2) складні слова, першою частиною яких є іменник з атрибутивним значенням, а другою – пояснювальний іменник: *красуня дівчина, велетень завод* та ін.;

3) сполучення “прислівник + прикметник”, “прислівник + дієприкметник”, де на прислівник падає логічний наголос: *нижче зазначені, вище поданий, вічно зелений* тощо.

§ 46. Правопис українських та російських прізвищ

Українські прізвища пишуться за загальними орфографічними правилами. Для написання неукраїнських прізвищ використовуються правила, закріплені українським правописом.

Для написання російських прізвищ використовуються відповідні українські літери, зокрема:

Російські букви	Передаються в українській мові як	У таких позиціях	Приклади
и	и	1) після ж, ч, ш, щ, ц; 2) у префіксі при-; 3) у суфіксах -ик-, -ич-, -иц-, -ищ-; 4) якщо в українській мові є споріднене слово з и (власна чи загальна назва)	<i>Чижиков, Щитов, Пупін, Шишкін, Пришвін, Крутиков, Кулинич, Тихонов, Виноградов, Михайлов</i>
	і	1) на початку слова; 2) після приголосних, крім ж, ч, ш, щ, ц; 3) у прізвищах, утворених від російських імен	<i>Ісаєв, Ізотов, Турбіна, Травкін, Нікітін, Ніколаєв</i>
	ї	1) після голосних; 2) після м'якого знака та апострофа	<i>Ізмаїлов, Воїнов, Ананьїн, Ільїна, Мар'їн, Гур'їн</i>
е	е	1) після приголосних; 2) у суфіксах -ев, -еев після ж, ч, ш, щ, ц, та р	<i>Редькін, Державін, Мальцев, Аракчєєв, Андрєєв</i>

	є	1) на початку слова; 2) після голосних; 3) після м'якого знака та апострофа; 4) у суфіксах -єв, -єєв після приголосних (крім ж, ч, ш, щ, ц, р); 5) якщо в українській мові є своєрідне слово з і	<i>Єгоров, Єрмоленко, Валусєв, Зброєв, Афанасьєв, Юр'єв, Рилєєв, Лантєв, Зверєв(звір), Беліков (білий)</i>
ё	йо	1) на початку слова, складу; 2) після голосних	<i>Йолкін, Соловійов, Бугайов</i>
	ьо	у середині і в кінці складу	<i>Алфьоров, Льовкін</i>
	о	після ч, щ під наголосом	<i>Пугачов, Хрущов, Сичов</i>
	е	якщо в українській мові є таке ж слово з е	<i>Семенов, Артемов</i>
ы	и	завжди	<i>Циганов, Рібаков, Крилов</i>
э	е	завжди	<i>Ехов, Еткін, Елькін</i>

§ 47. Вживання и, і, ї у словах іншомовного походження

Літера **и** пишеться:

1) у загальних назвах після букв **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р** перед наступним приголосним, крім **р**: *дизель, шифр, циркуль, ексклюзивний, джинси, партитура*;

2) у географічних назвах з кінцевими **-ида, -ика**: *Флорида, Африка, Мексика, Атлантида*;

3) у власних назвах, в яких усталилася вимова **и** після губних та задньоязикових: *Єгипет, Вавилон, Пакистан* тощо;

4) у словах, запозичених зі східних мов, переважно

тюркських: *кишлак, гиря, башкир, калмик* та ін.;

5) у давно запозичених словах відповідно до вимови пишеться **и**: *нирка, спирт, лимон, інжир, вимпел, графин, бинт, шпиталь* і под.;

б) у географічних назвах зі сполученням **-ри-** перед приголосним, крім [ʝ]: *Мадрид, Кембридж, Рига, Цюрих, Париж* та ін.

Літера **і** пишеться:

1) на початку та у середині слова перед голосним та перед **й**: *інфляція, тріумф, калій*;

2) у кінці слова та після приголосних перед наступним приголосним у власних назвах: *Сідней, Россіні, Міссісіпі*;

3) у кінці невідмінюваних загальних назвах: *таксі, журі, візаві, колібрі* та ін.;

4) після букв **б, п, в, ф, г, к, х, л, н** перед наступним приголосним: *пілот, німфа, міф, кімоно, віраж, фільтр, гід* тощо.

Літера **ї** пишеться у загальних і власних назвах після голосного: *Альтаїр, Енеїда, мозаїка, наївний, прозаїк*. Проте після голосного, що належить до префікса або є сполучним афіксом в основоскладанні, пишеться **і**: *доісторичний, антиісторичний, поінформувати, новоірландський*.

§ 48. Перенос слова. Графічні скорочення

Перенос слова – членування слова на письмі згідно з правилами правопису.

Правила переносу ґрунтуються на двох вимогах:

- 1) доцільно дотримуватися складоподілу слова;
- 2) не рекомендується розділяти значущі частини слова переносом та руйнувати морфологічні межі слів.

Правила переносу бувають орфографічні та технічні.

Згідно з орфографічними правилами:

1. Не можна залишати в кінці рядка та переносити в наступний рядок частину слова, що не становить складу.
2. Не відокремлюється літера, що позначає голосний звук.

3. Не розривається сполучення літер **дж**, **дз**, які позначають один звук.

4. Апостроф і м'який знак при переносі не відокремлюються від попередньої літери.

5. Одна літера не залишається в попередньому рядку й не переноситься в наступний. Не переносяться двоскладові слова типу *або*, *моя*, *шия* та ін.

6. При переносі складних слів не можна залишати в кінці рядка початкову частину другої основи, якщо вона не становить складу.

7. Не можна розривати ініціальні та комбіновані аббревіатури (*АЕС*, *МАУ*, *ЛАЗ-105*).

8. У решті випадків, які не підходять під викладені правила, можна довільно переносити слова за складами: *близь-кий*, *бли-зький*, *убоз-тво*, *убозт-во* і *убо-зтво* тощо.

За технічними правилами:

1. Не можна переносити прізвища, залишаючи в попередньому рядку ініціали або інші умовні скорочення.

2. Не можна відривати скорочені назви мір від цифр, до яких вони належать (*2002 р.*, *150 га*, *20 м²*).

3. Граматичні закінчення, з'єднані з цифрами через дефіс, не можна відривати й переносити (*5-ий*, *20-му*, *6-го*).

4. Не можна розривати графічні скорочення.

5. Не переносять розділові знаки (крім тире).

Графічні скорочення використовуються для економного запису слів, але читаються повністю.

Слова потрібно скорочувати на приголосний. Не скорочуються слова на голосний і **ь**. Виняток становлять слова, що починаються голосним, наприклад: *о. Ямайка* (острів), *о. Михайло* (отець) тощо.

У кінці скорочень ставиться крапка. Однак без крапок пишуться слова, в яких пропускається середня частина: *ф-ка* (фабрика), *з-д* (завод).

Зберігається написання великих і малих літер, дефісів: *Пд.-Зх. з-ця* (Південно-Західна залізниця).

У скорочених загальноприйнятих назвах мір крапка в кінці не ставиться (*10 ц*, *5 мл*, *20 т*).

Не ставиться крапка між подвоєними літерами, які позначають множину: *тт.* (тонн), *рр.* (роки) тощо.

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

§ 49. Лексикологія як мовознавча дисципліна

Лексика (від грец. *lexis* – слово) – це сукупність слів, уживаних у будь-якій мові. Паралельно із терміном “лексика” вживається рівнозначний термін “словниковий склад”.

Розділ мовознавства, що вивчає словниковий склад мови в цілому як систему, а також основні типи лексичних значень, їхні структурно-семантичні розряди, групує слова за походженням і за стилістичним вживанням, досліджує шляхи розвитку і оновлення лексичної системи мови, називається **лексикологією** (від грец. *lexis* – слово, *logos* – вчення).

Об’єктом вивчення лексикології є **слово** як основна одиниця мови в єдності її змісту і форми, парадигматичні (синонімічні, антонімічні, омонімічні) зв’язки та епідигматичні (між значеннями полісемічних слів) відношення в лексичному складі мови, тематичні групи слів, особливості соціальної та територіальної стратифікації лексичного складу мови.

Предметом вивчення лексикології є **лексичне значення** слова, його властивості та структура, динаміка і статика словникового складу, види перенесень, семантичні зв’язки між словами, походження лексики та її розвиток.

У сучасній вітчизняній лінгвістиці виділяють синхронічну, або описову, історичну та порівняльну лексикологію.

Синхронічна (описова) лексикологія займається дослідженням структури лексичного складу мови на певному етапі його історичного розвитку, процесами зміни його складу, а також досліджує стилістичну диференціацію лексики, розробляє типологію значень слів, виділяє й аналізує активні й пасивні шари лексики.

Історична лексикологія досліджує закономірності формування, розвитку й оновлення мови від найдавніших часів і до сучасного

етапу.

Порівняльна лексикологія шляхом зіставлення лексичного складу двох або більше мов вивчає спільні та відмінні ознаки формування окремих лексико-семантичних груп, особливості номінації явищ дійсності, що відображають характер національного світобачення, універсальні тенденції розвитку лексичного значення.

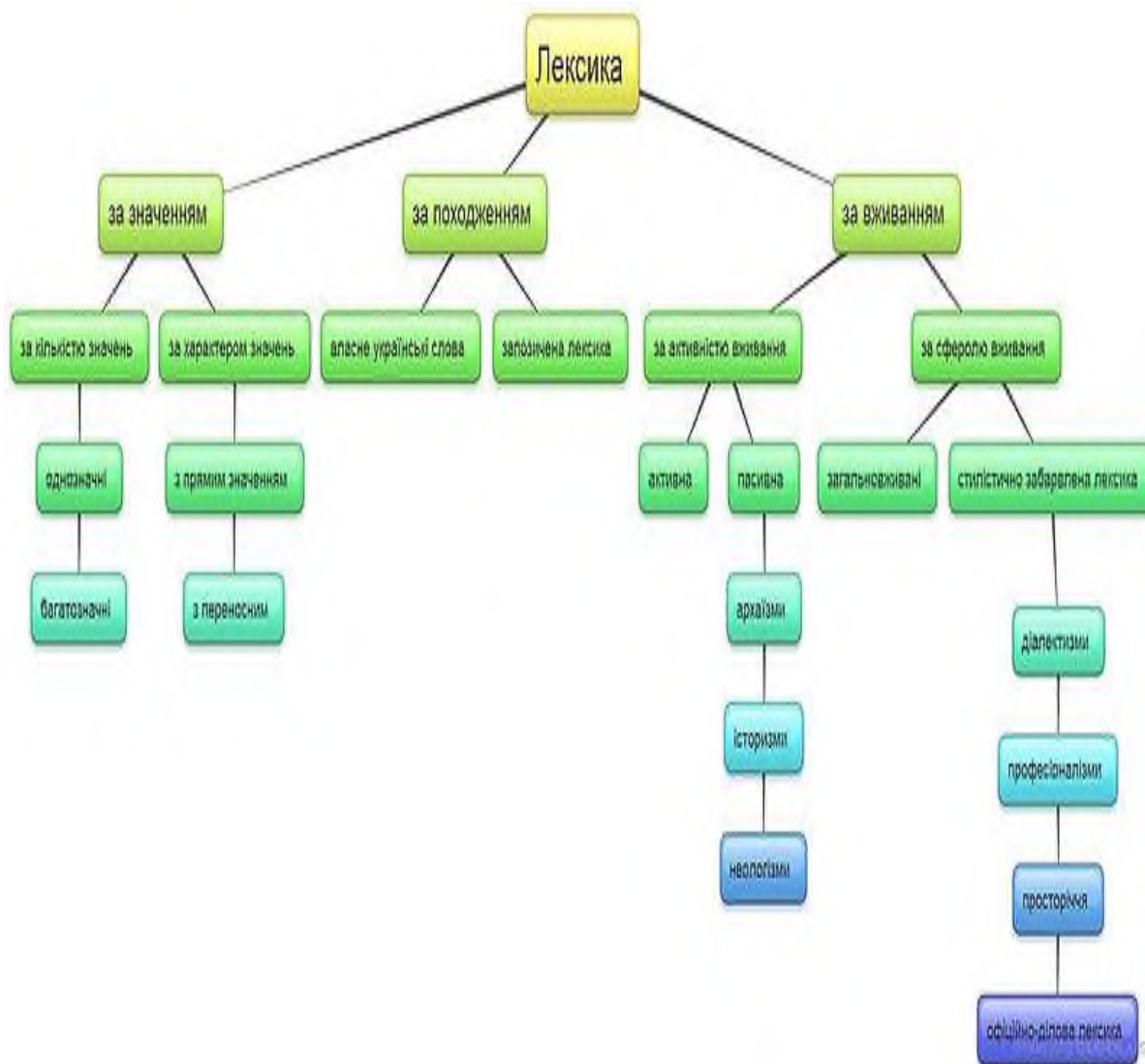
§ 50. Зв'язок лексикології з іншими мовознавчими дисциплінами

Розділи мовознавства, з якими пов'язана лексикологія	Визначення об'єкта мовознавчої дисципліни	Виявлення зв'язку лексикології з мовознавчою дисципліною
Семасіологія	Досліджує план змісту слова, його структуру, закономірності семантичних перетворень лексичного значення слова, вивчає процеси та причини, що зумовлюють зміну лексичного значення	Семасіологія – це частина загальної лексикології, що зосереджує увагу на змістових елементах лексичного значення, його статиці та динаміці
Етимологія	Вивчає походження слів, їхнє етимологічне значення, зміни значень, генетичні зв'язки з іншими словами тієї самої чи інших мов	Визначення первинного значення слів є важливою складовою лексикологічного аналізу
Фразеологія	Вивчає сталі, лексично неподільні поєднання слів, що відзначаються відтворюваністю, нарізно оформленістю, цілісним лексичним значенням та експресивністю	Компонентом фразеологізму є слово. Враховуються властивості лексичного значення, специфіка його трансформації та перетворення, виділяються базові для фразеологічного складу мови лексеми як знаки національної культури
Ономасіологія	Вивчає природу, закономірності та типи мовного позначення елементів дійсності, особливості первинної та вторинної номінації. У центрі уваги ономасіології є номінативна структура мовних знаків у їх проекції на позначене явище	Ономасіологія розробляє теорію лексичного значення у певному аспекті, простежує взаємозв'язки семантичного й номінативного аспектів мови, виділяє типи номінації й типи номінативних одиниць

Етнолінгвістика	Вивчає зв'язки між мовою та різними сторонами матеріальної і духовної культури етносу, досліджує відображення в мові особливостей свідомості, менталітету, світобачення народу, його ідеалів і ціннісних орієнтирів	Лексичний склад мови відображає результати пізнавальної діяльності етносу і постає як поліфункціональне явище, що має загальну структурну природу
Граматика	Вивчає граматичну природу слова (морфологія) і вчення про сполучення слів у реченні та саме речення (синтаксис)	Вивчення категоріальних властивостей семантики лексичних одиниць, їхньої валентності, специфіки граматичного оформлення слова ґрунтується на визначенні специфіки лексичного значення слова
Функціональна стилістика	Вивчає диференційні ознаки структури функціональних стилів, їх зв'язок із функціями мови, процеси формування та розвитку окремих стилів, властиві для них правила відбору, використання та поєднання різних мовних засобів лексики	У лексикології мовні одиниці розглядаються з точки зору вживання, визначення шарів стилістично маркованої лексики, особливостей стильової та стилістичної диференціації
Лексикографія	Вивчає і розробляє наукові принципи і методи укладання різних типів словників	Словники української мови укладаються на основі тих здобутків, що їх має сучасна лексикологія (розкриття лексичного значення слова, повнота його семантичних відтінків, усебічна стилістична характеристика тощо)

§ 51. Поняття про слово

Слово – це найменша самостійно відтворювана у мовленні одиниця мови, що відзначається значенням, співвідноситься з пізнаним і виокремленим явищем дійсності (предметом, процесом, ознакою та ін.); виконує функцію його найменування (див. табл. 2).

Ознаки слова

Фонетичні ознаки	Цільнооформлене, складається зі звуків, має один основний наголос
Семантичні ознаки	Слово має лексичне значення (повнозначне) або не має його, а виражає відношення між значеннями (неповнозначне); проміжний рівень – вигуки
Морфемний склад	У слові виявляють своє значення морфеми. За кількістю кореневих морфем у слові – прості й складні
Словотвірні ознаки	Похідні / непохідні
Граматичні ознаки	Певний набір граматичних ознак для якоїсь частини мови
Морфологічна словозміна	Змінні / незмінні
Синтаксичні властивості	Слово пов'язується з іншими словами в реченні змістовими і граматичними зв'язками; можуть виконувати роль члена речення

Отже, **слово** – це самостійна, наділена одним або кількома граматичними значеннями одиниця мови, яка передає одне чи більше значень, легко відтворюється і є будівельним матеріалом для речень.

§ 52. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слова

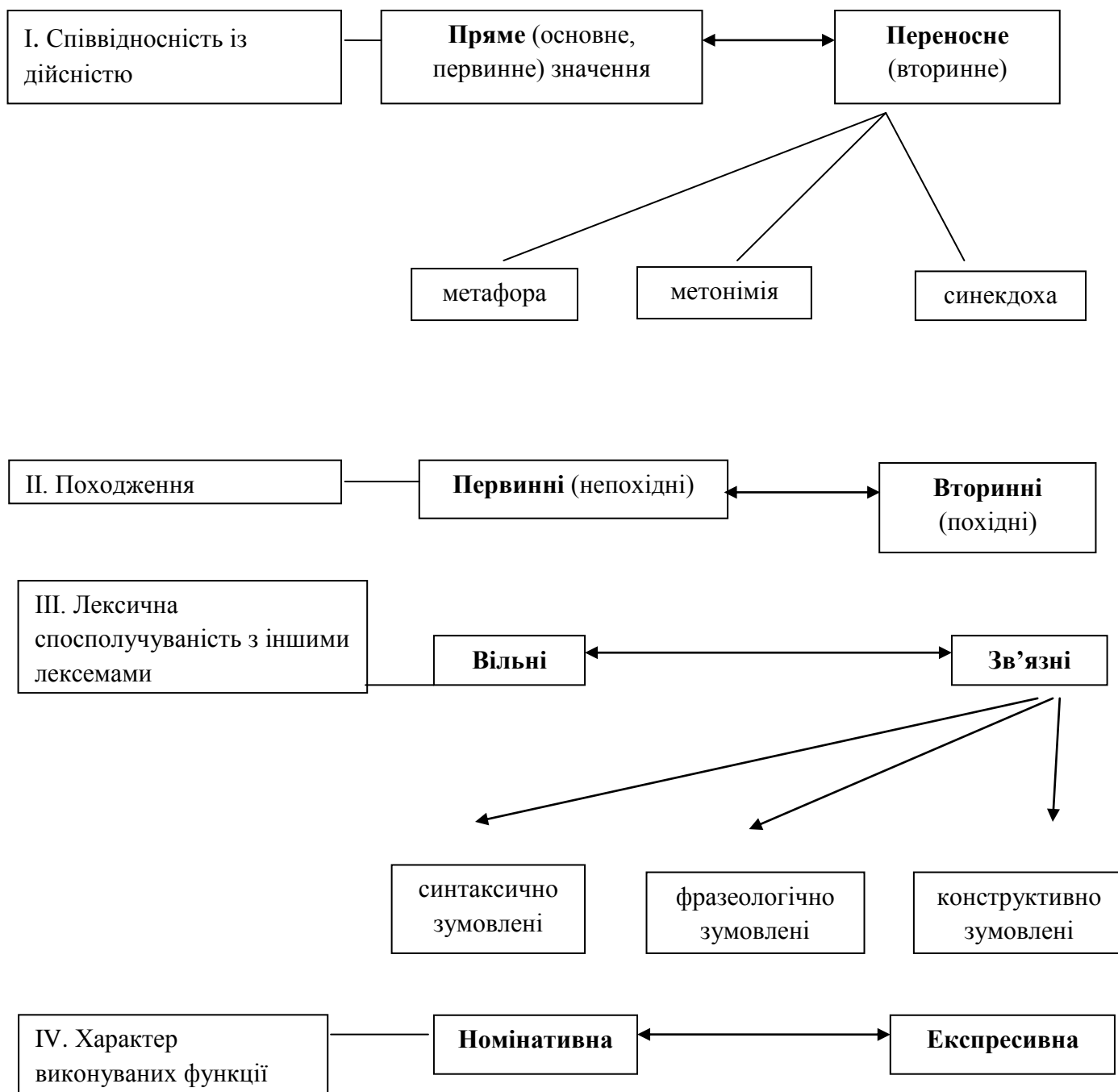
Властивість слова означати предмети, ознаки, дії, кількість називається **лексичним значенням** слова.

Слова, що є назвами, співвідносними з конкретними речами, об'єктами, властивостями, діями називаються словами з **конкретним** значенням (*клен, липа, калина; ніс, вухо, око; трактор, косарка; новий, старий, червоний; лежить*).

Лексика, не співвідносна з конкретними предметами, ознаками, діями, диференціюється як **абстрактна** (*радість, сум, давнина, кохання, майбутній*).

Типи лексичного значення слова

Лексичне значення слова має специфічні особливості, які виявляються у:

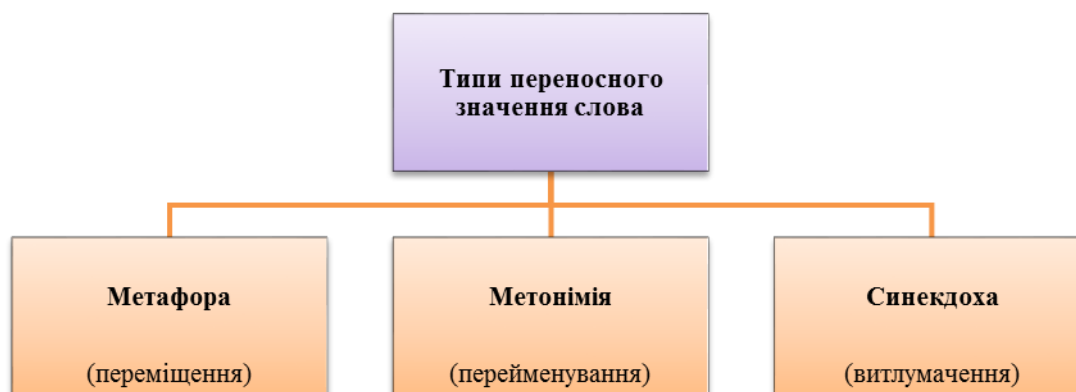
§ 53. Переносне значення і переносне вживання слова

Переносне значення слова безпосередньо пов'язане з відображенням предметів і явищ об'єктивної дійсності, сприймається як нейтральне, вільне, незалежне від зв'язку з іншими словами, тобто воно зберігає своє значення в контексті і поза контекстом.

Переносне вживання – це нове застосування одного зі значень слова в індивідуальному, не зовсім звичайному фразеологічному оточенні (В. В. Виноградов).

Переносні вживання слова створені автором для певного контексту. Вони живуть тільки в ньому. З цього погляду переносні вживання повною мірою репрезентують характерні риси ідіостилю письменника. Фіксування таких уживань є важливим завданням сучасної лексикографії, зокрема при укладанні словника мови творів окремого письменника.

§ 54. Метафора і метонімія як чинники формування переносного значення слова

Метафора (грец. *metaphora* – перенесення) – це тип переносного вживання слова, що ґрунтується на подібності тих або інших ознак (*І земля, і вода, і повітря – все поснуло*).

Метафора може бути побудована на подібності:

- **форми** (*голка для шиття – голка сосни; крило птаха – крило літака*);
- **кольору** (*кривавий блиск, чорний олівець – чорні справи*);

- **подібності властивості** (*гострий камінь – гострий слух, золота людина*);
- **подібності вияву почуття** (*важке дерево – важка втрата*);
- **схожості поведінки, способу дії** (*втома крадеться, вітер виє*);
- **розташування у просторі** (*хвіст тварини – хвіст колони*) тощо.

В українській мові розрізняють метафори **загальнонародні** (**стерті, загальноновживані**: *сонце зійшло, дощ іде*) та **індивідуальні** (**поетичні**), поширені в художній літературі як один із засобів створення поетичних образів (*грім оплесків, зоря надії*).

Окремим різновидом метафори є функціональне перенесення найменувань з одного предмета чи явища на інші на основі подібності функцій двох явищ дійсності.

Метонімія (від грец. *metonymia* – перейменування) – це перенесення назви з одного класу предметів або назви одного предмета на інший, які межують, перебувають між собою в органічному зв'язку.

Різновиди метонімії:

- **метонімія місця** (в основі – заміщення назви об'єкта вказівкою на місце його знаходження): *гомоніла Україна, Борислав сміється, аудиторія уважно слухала, переговори між Києвом і ДЛР*;
- **метонімія часу** (в основі – заміщення назви події вказівкою на час, коли вона відбувалася): *усі пішли на обід* – це час, коли відбувається споживання їжі;
- **метонімія засобу** (в основі – заміщення назви дії вказівкою на знаряддя, яким вона була здійснена): *грунтовка підлоги – масляна грунтовка, зупинка* (дія і місце, де зупиняються), *переїзд*;
- **метонімія належності** (в основі – заміщення назви предмета вказівкою на ім'я його творця): *вивчити Лесю Українку, перекласти Шекспіра*;
- **метонімія матеріалу** (в основі – заміщення предмета вказівкою на матеріал, з якого даний предмет зроблений): *ходити в золоті* тощо.

Окремо від метонімії дослідники розглядають **синекдоху** (грец. *Συνεκδοχή* – співвіднесення) – це тип перенесення назви частини на назву цілого і навпаки. Наприклад: *Гринджолами мовчазно кожух проїхав* (М. Драй-Хмара).

Види синекдохи:

- **частина замість цілого** (*голова моя козацькая!* – “голова” для позначення особи);
- **ціле замість частини** (використання назви частини світу “*Америка*” у значенні “*США*”);
- **родова назва замість видової** (Я б не лишила тебе в самотині, *Країно* моя! (Леся Українка) – “країна” замість “Україна”);
- **видова назва замість родової** (*Сини Міцкевича, Словацького, Шопена, сини Коперніка* (М. Рильський) – “сини певних представників народу” у значенні “народ”);
- **однина замість множини** (І на оновленій землі Врага не буде, супостата. А буде син і буде мати (Т. Шевченко) – “враг”, “син і мати” в значенні ‘вороги’, ‘сини та матері, тобто народ’);
- **матеріал замість речі** (суремна *мідь* співає з-над Дністра (М. Бажан – “мідь” у значенні ‘сурми’).

§ 55. Синонімія як один із різновидів парадигматичних зв’язків

Синоніми були об’єктом уваги Л. Булаховського, Л. Лисиченко, О. Тараненка, С. Бережана, Ю. Апресяна та ін.

Синоніми (гр. *synonymia* – однойменний) – 1) це слова (переважно однієї частини мови), що за умови повної чи часткової формальної відмінності мають тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних і граматичних характеристиках та в сполучуваності), напр.: *виразний, чіткий, розбірливий; пильнувати, доглядати, глядіти*; 2) це слова, що звучать по-різному, але мають спільне основне лексичне значення, напр.: *говорити – балакати – базікати – цвенькати*.

Сукупність синонімів мови називають **синонімією**.

Функції синонімів:

- уникнення тавтології: *Т. Шевченко, Кобзар, поет, автор “Гайдамаків”...*;

- посилення експресії. Використовується прийом ампліфікації – нагнітання, нагромадження, нанизування синонімів із зростаючою експресивністю, аби дати переконливу характеристику предмету, образу: *Гол!.. Всі кричать! Ми з вами знаємо, що значить кричати, що значить галасувати, лементувати, – але те, що робиться, коли – гол! – цього описати не можна (Остап Вишня). Кричати – “здіймати крик”, галасувати – “сильно кричати”, лементувати – “галасувати разом”;* *Дидона тяжко зажурилась, кричала, плакала, ревла (І. Котляревський);*

- смислове зіставлення, протиставлення, уточнення, підсилення: *Пішла в снопи, пошкандибала Івана-сина годувать (Т. Шевченко).*

Основні причини та шляхи появи синонімів:

- за допомогою словотворчих засобів: *твір, витвір, утвір; споконвіку, споконвічно, одвічно; сінокіс, сіножать; небосхил, небозвід; гамір, гам;*

- слова іншомовного походження, які синонімізуються з питомими: *фіаско – невдача, ренегат – відщепенець, раритетний – рідкісний, літера – буква;*

- розмовно-просторічні та діалектні і літературні слова: *обійстя – садиба, бундючний – пихатий, куняти – дрімати;*

- внаслідок розвитку багатозначності: *слухний – зручний, відповідний (про час, нагоду); правильний, ґрунтовний, переконливий (зауваження, доказ).*

§ 56. Типи синонімів

За різними принципами класифікації синоніми поділяють на **лексичні і контекстуальні**.

Лексичні – це синоніми, які належать до однієї частини мови і мають певний відтінок у значенні (*поспішати і квапитися*).

Серед **лексичних** виділяють:

1) **абсолютні синоніми (лексичними паралелізмами, чи дублети)** – ідентичні за значеннями, належать до стилістично нейтральної лексики: *процент – відсоток, екземпляр – примірник, азбука – алфавіт, буква – літера*;

2) **стилістичні синоніми** відрізняються один від одного як значенням, так і експресивним забарвленням: *пити – хлистати, гордовитий – чванливий – чванькуватий – бундючний*;

3) **семантичні (або ідеографічні, понятійними)** різняться значеннєвими відтінками, широтою семантики й не мають емоційного забарвлення: *дивувати, вражати, приголомшувати, потрясати; відомий, видатний, знаменитий; разом, вкупі, гуртом; дрібниця, малозна, малість*.

Слова, що вступають у синонімічні стосунки лише у певному контексті, називаються **контекстуальними синонімами**. Вони часто вживаються у художній літературі, рідше – у публіцистиці: *тиша – повна, абсолютна, цілковита, мертва; хлопець – засмаглий, загорілий, бронзовий*.

Види	Значення	Приклади
Абсолютні	Не відрізняються ні значенням, ні відмінком	<i>Алфавіт – абетка, майдан – площа, процент – відсоток</i>
Ідеографічні або семантичні	Частково відрізняються значенням	<i>Звернення – відозва – заклик, прокламація – анотація – послання, авторитет – престиж</i>
Стилістичні	Мають додатковий емоційно-експресивний відтінок	<i>Повідомити – дати знати – довести до відома</i>
Контекстуальні	Мають ситуативно зумовлене значення	<i>Свята, чиста річка моїх незабутніх літ і мрій</i>

§ 57. Синонімічний ряд і його будова

Синонімічний ряд (синонімічне гніздо, синонімічна група) – це об'єднання мінімально двох і більше слів з граничною близькістю значень: *високий, довготелесий, довгов'язий, чугуївська верста*.

Домінанта (лат. *dominans* – домінуючий), тобто **стрижнєве слово (опорне слово, слово-показник)** – це слово, яке найбільш чітко визначає основний зміст, властивий членам синонімічного ряду.

Ознаки домінанти: носій основних прикмет; реєстрове слово у синонімічного словнику; найбільш уживане серед усіх членів синонімічного ряду; має нейтральне стилістичне забарвлення.

Якщо синонімічний ряд має значну кількість слів, то після домінанти вони розташовуються у градаційному порядку – по спадній чи висхідній (від найбільш забарвленого до найменш – або навпаки).

У синонімічний ряд, як правило, об'єднуються слова однієї частини мови. Вони мають спільні граматичні ознаки, але можуть бути відхилення від цих закономірностей: *багато, чимало, сила, безліч, маса, тьма, сила-силенна, кури не клюють* (один член ряду – фразеологізм); *сум, смуток, журба, жаль, печаль, горе; вага, вагівниця, терези; здрастуй, будь здоров, добрий день* (різні мовні одиниці).

§ 58. Евфемізми та перифрази

З лексичною синонімікою безпосередньо пов'язані перифрази та евфемізми.

Перифраз – це описовий зворот мови або поетична фігура (троп), з допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу.

Тематичні групи перифраз складають назви: країн (*стенова Еллада – Україна*); історичних осіб (*батько нашої нації – Т. Г. Шевченко*); географічних понять (*Блакитна планета – Земля*); міст (*столиця українського гончарства – Опішня*); професій і видів діяльності людей (*технологи полів – агрономи*); абстрактних понять

(*жорстока пані життя – істина*); політичних понять (*Гарант Конституції – Президент*); релігійних понять (*Вищий розум, Отець наш небесний, Великий Творець – Бог*); понять соціального зла (*повільне самовбивство – наркоманія*); представників фауни (*морський гігант – кит*); флори (*зелені легені міста – дерева*); корисних копалин, мінералів (*сонячний камінь – буриштин*).

Евфемізми – слова чи словосполучення, які не прямо, а приховано, ввічливо чи пом'якшено визначають якийсь предмет, явище, особу, аби уникнути небажаного слова.

Причини появи евфемізмів: бажання позбутися грубих, немилозвучних слів, виразів (*нерозумний, небагатий на розум – дурний*); облагородження назв (*техпрацівниця – прибиральниця*); збереження державну чи військову таємниці (*летальний кінець – смерть*).

§ 59. Поняття про антонімію. Критерії антонімічності лексичних одиниць

Антоніми (гр. *anty* – проти + *опута* – ім'я) – це слова, які належать до однієї й тієї ж частини мови і мають протилежне значення, що виражає несумісне поняття, напр.: *мир – війна, красивий – поганий, високий – низький, початок – кінець*.

Антоніми об'єднують не в ряди (як синоніми), а в пари.

Лексико-семантичними критеріями виділення лексичних антонімів є: належність слів до однієї тематичної групи; протилежна семантика; тотожні стилістичні властивості; однакові градуальні та експресивні ознаки.

Граматицими критеріями виділення лексичних антонімів є: належність до однієї частини мови; однакова лексична сполучуваність і замкнута структура.

Функціональними критеріями виділення лексичних антонімів є: однакова стилістична маркованість; спільні функціональні стилі вживання; відтворюваність у мовленні.

За семантичною класифікацією виокремлюють декілька типів антонімів:

• **градуальні** – позначають якісні протилежності і характеризуються різною мірою, інтенсивністю ознаки, а тому між ними можливі проміжні слова: *майбутнє* ← (сьогодення) → *минуле*;

• **комплементарні** – це слова, протилежність яких ґрунтується на відношенні між поняттями, що взаємодоповнюють одне одного, але не характеризуються проміжними членами. В антонімічні відношення вступають суворо визначені пари слів;

• **координатні антоніми** – дві протилежні точки просторового або часового відрізка: *тут* – *там*, *північ* – *південь*;

• **векторні антоніми** – дві протилежно спрямовані дії, явища, ознаки, напрями: *починати* – *кінчати*.

Антоніми-конверсиви – це опозиції слів, що називають відношення, в які входять дві взаємозалежні, суміжні сторони, пов'язані усталеними ситуаціями: так, ситуація *гра* передбачає обов'язкову єдність *виграш* ↔ *програш*; *екзамен* – *складати* ↔ *приймати* і т.д.

Енантіосемія (гр. *enantios* – протилежний + *sema* – знак) – поєднання протилежних значень в одному слові: *позичати* – брати і давати в борг; *прослухати* – не пропустити і не почути сказаного; *збігати* – з гори і на гору; *шугати* – швидко злітати вгору і стрімко спускатися вниз; *оговоритися* (спеціально) – “зробити оговорку” і “помилитися випадково”.

Антоніми-евфемізми – слова, які виражають семантику протилежності стримано, м'яко. Вони, як правило, утворюються за допомогою префікса *не-*: *красивий* – *потворний* і *красивий* – *некрасивий*; *добрий* – *злий* і *добрий* – *недобрий*.

На ділянці антонімів між крайніми ланками розрізняють середні мовні одиниці – **мезоніми (слова неповної міри якості)**. Між двома антонімами можуть бути декілька мезонімів, кожен з яких може тяжіти до різних антонімів: *любов* – *приятель*, *неприятель* – *ненависть*; *білий* – *білуватий* – *чорний*.

За структурною класифікацією розрізняють антоніми **різнокореневі (власне лексичні: зустріч ↔ розлука, лівий ↔ правий, купляти ↔ продавати)** та **однокореневі (граматичні, афіксальні, в**

яких значення протиставлення вноситься найчастіше префіксами (українськими і запозиченими): *ініціативний ↔ безініціативний, раціональний ↔ ірраціональний*).

У лексичній системі мови виділяють також **загальномовні й контекстуальні** антоніми.

Загальномовні (постійні, узуальні) антоніми постійно взаємодіють між собою в одних і тих же умовах. Антонімічні стосунки між ними зрозумілі поза будь-якими контекстами: *постійний ↔ тимчасовий, більше ↔ менше* та ін.

Контекстуальні (індивідуально-авторські) антоніми – це слова, що вживаються у переносному значенні у певній ситуації, контексті: *прізвище ↔ псевдонім, правда ↔ легенда*.

Антитеза – це стилістична фігура, що різко протиставляє факти, явища, думки, характери, образи, щоб посилити враження описуваного, наголосити на чомусь.

Оксиморон (оксюморон) (гр. *οξύμωρον* – гострий + безглуздий) – мовна фігура, що об'єднує протилежні, ніби несумісні поняття: *страшенно веселий, ходяча смерть, старий Новий рік, початок кінця, поспішай повільно, червоне чорнило*.

Увага! Антонімів не мають: власні назви (*Суми, Марія, Дніпро*); слова, які називають конкретні предмети, процеси (*волосся, дерево, книга*); числівники і більшість займенників (*два, п'ятнадцять, ми, ти*); слова-терміни (*апостроф, відмінок, ом, вольт*); якісні прикметники, які позначають відтінки кольорів (*фіалковий, рожевий, волошковий, жовтогарячий*).

§ 60. Лексична омонімія. Розмежування омонімії та полісемії

Омонімія (від гр. *homos* – однаковий, *опута* – ім'я) – це звуковий збіг двох і більше різних мовних одиниць.

Збігатися можуть:

- морфеми: *кар-а* і *кар-к-ну-ти*; *під-група* (підпорядкування) і *під-неб-ес-н-ий* (місцерозташування);
- граматичні форми: *вози* (іменник і дієслово);
- лексичні одиниці: гриф і гриф;
- вільні і фразеологічні словосполучення: *заварити кашу* – у прямому значенні і “розпочати якусь клопітну справу” – у переносному; див. ще: *відчинити двері, карта бита, від дошки до дошки, згортати руки*.

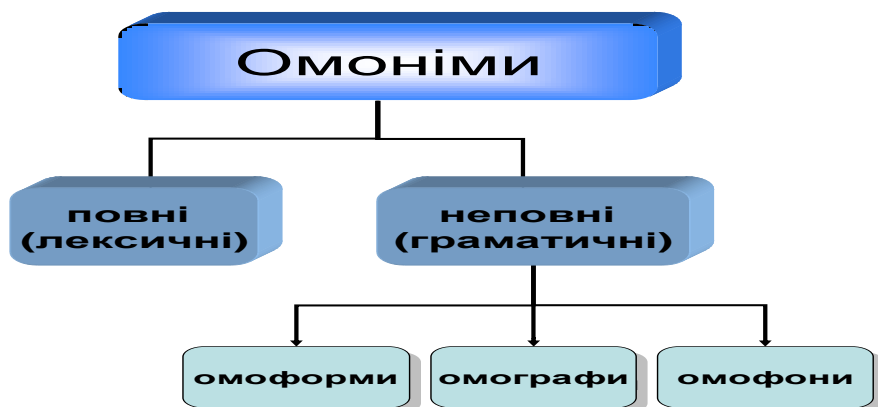
Лексичні омоніми – це два, три і більше слова, однакові за звуковим складом, але різні за лексичним значенням і не пов'язані асоціативно, наприклад: *коса, штучний, топити*.

Лексична **омонімія** подібна до **багатозначності** слів (**полісемії**), але має різну внутрішню природу. Багатозначні слова мають спільний елемент (сему), значення омонімів не мають між собою нічого спільного: *американка* – жителька Америки – людина; сорт картоплі – рослина).

Способи їх розмежування:

- добір синонімів, антонімів до кожного омоніма або до різних значень багатозначного слова; творення похідних слів;
- переклад слів-омонімів на інші мови та їх зіставлення;
- спостереження над лексичною сполучуваністю слів-омонімів.

§ 61. Типи омонімів

За ступенем збігу форм лексичні омоніми звичайно поділяють на:

- **повні (абсолютні)** – це слова однієї частини мови, що тотожні за звуковим складом у всіх граматичних формах (*балка* – 1 (яр) і *балка* – 2 (колода, брус); *точити* – 1 (гризти), *точити* – 2 (цідити), *точити* – 3 (гострити); *однотонний* – 1 (одноманітний), *однотонний* – 2 (вагою в одну тонну);

- **неповні (часткові)** омоніми – це слова, що збігаються в частині граматичних форм: наприклад, різні форми Р. в. одн. в іменників *початок* – 1 (плід кукурудзи), *початок* – 2 (антонім до *кінця*) (відповідно Р. в. – *початка* і *початку*).

До неповних омонімів відносять співзвучні слова, що належать до різних частин мови, типу *край* – іменник, *край* – прийменник, *край* – дієслово наказового способу.

Різновидами неповних омонімів є **омофони, омоформи, омографи**.

Омофони однаково звучать, але по-різному пишуться: *Вікторія* (ім'я; заст. перемога), *Таврія* (регіон; марка авто).

Омофонами можуть бути не лише слова, а й відрізки мовлення, типу *незграба* (про людину) і *не з граба* [а з дуба].

Омоформи – слова, звучання яких збігається лише в окремих граматичних формах: *ніс* (іменник; дієслово); *мати* (іменник; дієслово).

Омографи однаково пишуться, а вимовляються по-різному. В українській мові вони найчастіше різняться наголосом: *те́пло* – *теплó*; *бра́ти* – *брати́*; *ра́дій* – *раді́й*.

Шляхи виникнення омонімів в українській мові:

- розвиток багатозначності;
- історичні зміни у фонетичній системі мови;
- утворення нових слів за допомогою різних засобів словотворення від різних основ;
- випадковий збіг звукового складу слів, утворених у різний час з омонімічних словотворчих елементів;
- засвоєння чужомовних слів.

Міжмовні омоніми – це однакові звукові комплекси як у близькоспоріднених, так і віддалених за походженням мовах, що різняться значенням. Наприклад: лат. *біс* – двічі, укр. *біс* – диявол; болг. *булка* – наречена, укр. *булка* – хлібний виріб; рос. *рожа* – згрубіле до *лице*, укр. *рожа* – квітка.

§ 62. Явище паронімії в українській мові

Паронімія (звукова подібність слів) – це самостійне мовне явище, що виявляється в межах слів, належних до однієї частини мови і співвідносних за своєю лексико-семантичною близькістю.

Пароніми (гр. *para* – біля, коло; *опута* – ім'я) – споріднені та неспоріднені слова, досить близькі за звуковим складом і вимовою, але різні за значенням. Наприклад: *ступінь* – величина, що характеризує розмір, інтенсивність чогось; посада, ранг, звання; *ступінь* – добуток кількох однакових слів-множників; *адресат* – *адресант*; *психічний* – *психологічний*.

Розрізняють: фразеологічні, синтаксичні, чи лексико-синтаксичні, словотвірні пароніми.

Виділяють **словникові, контекстуальні, чи поетичні**, пароніми. Свідоме контекстуальне зближення слів за ознакою звукової подібності називається **парономазією**.

Від паронімів слід відрізнити такі співзвучні слова:

- варіанти слова (*капля* – *крапля*);
- слова, в яких співзвучність є абсолютно довільною (*гоїти* – *гаяти*; *міраж* – *гараж*);
- однокореневі слова-синоніми (*політик* – *політикан*).

Семантичні зв'язки між паронімами можуть бути **синонімічні** (*капля* // *крапля*, *блукати* // *блудити*), **антонімічні** (*радіти* // *ридати*, *густо* // *пусто*), **тематичні** (*м'язи* // *в'язи*, *калій* // *кальцій*), **паронімія з певною семантичною близькістю** (*проносити* // *приносити*, *керівний* // *керуючий* // *керований*).

§ 63. Склад лексики сучасної української літературної мови з погляду її стилістичного вживання

Стилістично нейтральна лексика – це слова, що не мають стилістичного забарвлення і стильового призначення, можуть з однаковим успіхом вживатися в усіх стилях. У стилістичній парадигмі вони є нейтральною основою, домінантою, до якої додаються стилістично забарвлені синоніми, утворюючи синонімічний ряд: *говорити – ректи, промовляти, виступати, базікати*.

Стилістично забарвлена лексика представлена двома групами – **книжною (високий стиль)** та **розмовною (низький стиль)** лексикою.

Книжна лексика – це лексика, що використовується передусім в стилях писемного мовлення. У словниках ці слова мають помітку кн. (книжне).

Книжна лексика поділяється на кілька груп.

Науково-термінологічна лексика – це сукупність слів та словосполучень, що вживаються в науковій літературі та у мовленні людей, які за фахом є представниками тієї чи іншої наукової галузі.

Терміни (від лат. *terminus* – *межа, границя*) – це слова або словосполучення для точного найменування понять науки, техніки, культури або для називання предмета спеціального призначення. Тобто, одні з них виражають поняття (*абстракціонізм, акустика, консервація, полісемія*), а інші називають спеціальні предмети (*комбайн, керамзит, штрек, аеродром*). Як правило, терміни є словами однозначними, позбавленими емоційного забарвлення.

Ознаки термінів: однозначність; точність; стилістична нейтральність; системність; наявність дефініції; відсутність синонімів чи омонімів (у межах однієї терміносистеми); короткий план вираження (хоча не завжди).

Професіоналізми – слова та мовленнєві звороти, характерні для мови людей певних професій. Вони вживаються на позначення спеціальних понять лише у сфері тієї чи іншої професії і не завжди відповідають нормам літературної мови.

Слова, що відомі всім, хто розмовляє українською мовою, називаються **загальноживаними**.

Слова, що широко не розповсюджені, носять назву **незагальноживаних**. До таких слів відносяться, напр., діалектні і професійні слова.

Діалектні слова (діалектизми) (гр. *dialektos* – говірка, наріччя) – стилістичні засоби, що використовуються в художніх текстах для створення стилістичного ефекту місцевого колориту, для індивідуалізації мови персонажів – носіїв певної говірки: *ярчак* (у значенні «зграя»), *кукуля* («зозуля»), *вуйко* («дядько»), *файний* («красивий»).

Типи лексичних діалектизмів: **власне лексичні** – слова, що збігаються за значенням із загальноживаними, літературно-нормативними, але відрізняються від них з погляду вираження; **етнографічні** – слова, що називають предмети і явища, поширені тільки в певній місцевості; **лексико-семантичні** – слова, які з погляду вираження збігаються з загальноживаними, але мають інше значення.

Арго – це умовна говірка певної соціальної групи з набором слів, незрозумілих для невластивих їй осіб.

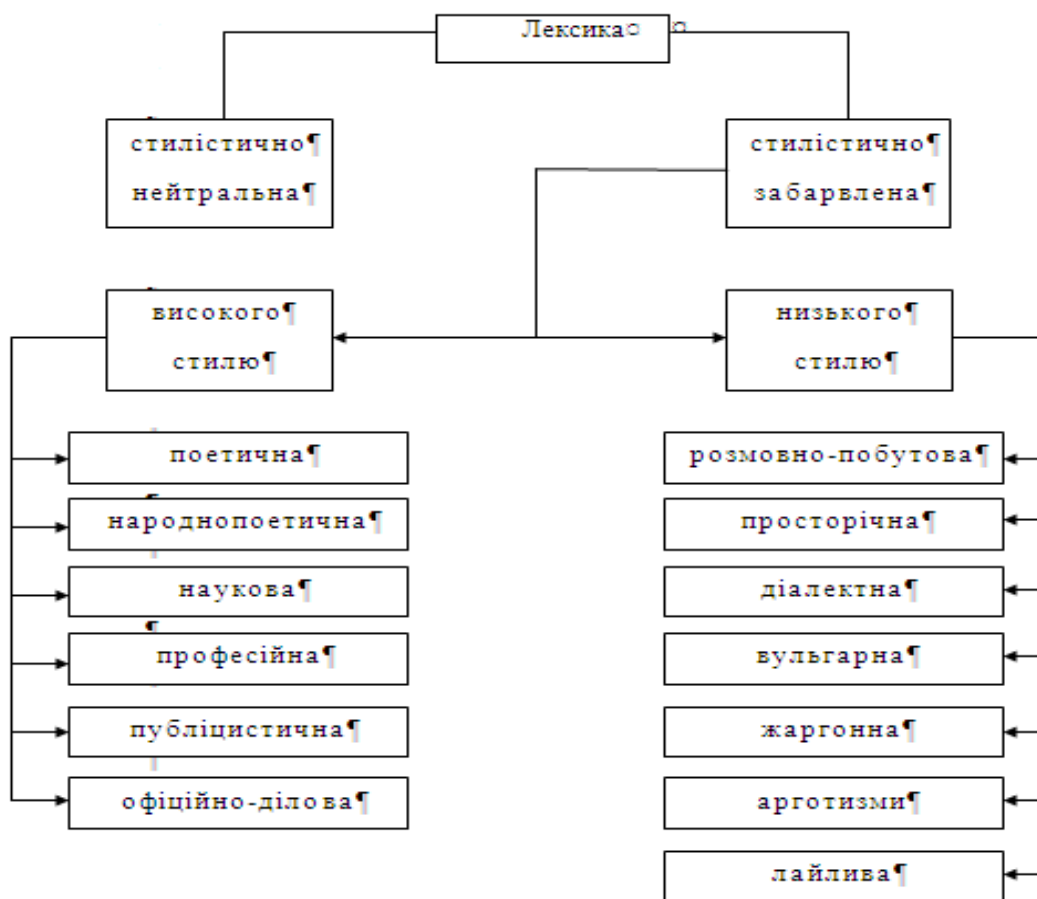
Арготизми – це слова чи вислови, властиві мовленню вузької соціальної чи професійної групи людей, наприклад: *хвіст* («академзаборгованість» у студентів), *плавати* («погано відповідати» у студентів), *зухер* («злочинна угода» в злодіїв).

Вульгаризми – грубі чи лайливі слова та звороти, вислови, неприйнятні в літературній мові, наприклад: *тріскати*, *топтати*, *жертити* (їсти).

Жаргон – сукупність особливостей словника розмовного мовлення людей, пов'язаних певною спільністю інтересів, наприклад: *здирати* – списувати, *пара* – двійка.

Сленг (англ. *slang*) – міський соціолект, який виник із арго різних замкнених соціальних груп як емоційно забарвлена лексика низького й фамільярного стилю (зрідка й словотворів: *випивон* – пиятика, *закусон* – закуска).

Суржик (від прасл. *sq – «зі» + *rъžь – «жито») – елементи двох або кількох мов, об’єднані штучно, без дотримання норм літературної мови.

Генезис лексичного складу сучасної української мови

§ 64. Зміни в словниковому складі мови. Активна й пасивна лексика

У словниковому складі мови зміни відбуваються в таких напрямках: зміна лексичного значення вживаних у мові слів, поява нових слів, зникнення слів.

Неологізми – це нові слова чи нерозкладні звороти, які з'являються в мові для називання нових предметів, явищ, що виникають у різних галузях життя.

Загальнономовні (узуальні) неологізми – назви нових понять навколишнього світу, що мають відношення до багатьох людей чи суспільства загалом (*ваучер, гамбургер, безпіщанка, бомж*).

Індивідуально-авторські неологізми чи окаяіоналізми – нові слова, утворені письменниками: *знайомо-незнайомий голос; що ви пудритесь чи туалетитесь*.

Архаїзми – застарілі слова, які вийшли чи виходять з активного словника та замінені чи витіснені іншими лексемами, наприклад: *чадо, уста, зигзиця, ректи*.

Власне архаїзми – це застарілі слова, які по-іншому називають наявні і в наш час поняття, предмети, явища. Ці назви витіснені іншими, які є нині загальноновживаними словами: *пря* (боротьба), *чоло* (лоб), *перст* (палець), *прихилень* (прихильник), *ректи* (говорити).

Лексико-семантичні / семантичні архаїзми – це слова, в яких застарілими є лише окреме значення: *худий* (поганий), *броня* (зброя).

Лексико-фонетичні / фонетичні архаїзми – це слова, що відрізняються від уживаних нині одним чи кількома звуками чи місцем наголосу (*сей* (*цей*), *пашпорт* (*паспорт*), *глас* (*голос*)).

Лексико-морфологічні / морфологічні архаїзми – це застарілі граматичні форми активно вживаних змінних слів: *люде* (люди).

Лексико-словотвірні / словотвірні архаїзми – слова, що відрізняються від сучасних активно вживаних словотворчими засобами: *подаяніє* (подання), *вознесеніє* (вознесіння), *вой* (воїн).

Історизми – це застарілі слова, що вийшли з ужитку у зв'язку зі зникненням предметів і понять, які ними називались, наприклад: *боярин, кирея, сідельник*.

Активна лексика – це частина словникового складу сучасної літературної мови, яка вільно вживається в повсякденному спілкуванні в усіх сферах життя людського суспільства, у різних формах і стилях літературної мови, наприклад: *хліб, сіль, молоко, читати, рідний*.

Пасивна лексика – це частина словникового складу літературної мови, зрозуміла всім, хто володіє цією мовою, але рідко вживана в щоденному спілкуванні.

ФРАЗЕОЛОГІЯ

§ 65. Предмет фразеології

Фразеологія – це розділ мовознавства, в якому вивчають лексично неподільні поєднання слів.

Предметом – дослідження природи фразеологізмів, властивих їм структурних і семантичних ознак, а також джерел формування і закономірностей функціонування у мовленні.

Об'єктом вивчення фразеології є фразеологічні одиниці, чи фразеологізми.

Фразеологізм – це семантичне пов'язане сполучення слів, яке не створюється в процесі мовлення відповідно до загальних граматичних і значеннєвих закономірностей поєднання слів, а відтворюється у вигляді фіксованої конструкції з властивим їй лексичним складом і значенням.

§ 66. Типологічні ознаки фразеологізмів

Спільні ознаки слова і фразеологізму: 1) відтворюються у мовленні автоматично; 2) співвідносяться з одним, а не кількома поняттями; 3) вступають у синонімічні й антонімічні відношення; 4) характеризуються багатозначністю (полісемією); 5) виконує синтаксичні функції в реченні.

Відмінне між словом і фразеологізмом: 1) лексичне значення виражається сполученням кількох слів; 2) компоненти фразеологізму не можуть вільно сполучатися з усіма словами (дуже обмежене коло слів); 3) фразеологізм характеризується стійкістю граматичної форми й усталеністю порядку слів; 4) слова у складі фразеологізму часто мають переносне значення.

Різниця між вільним словосполученням та фразеологізмом: 1) фразеологізм відтворюється як цілісна структура, а не будується щоразу за певними синтаксичними моделями; 2) функціонує як один член речення на відміну від вільного словосполучення.

Отже, фразеологізми характеризуються відтворюваністю, цілісністю значення, стійкістю, непроникністю.

§ 67. Класифікація фразеологізмів

Розробкою питань теорії фразеології займалися В. В. Виноградов, Є. Д. Поливанов, Л. А. Булаховський, В. М. Мокієнко та інші.

За походженням:

- 1) народнорозмовна група;
- 2) книжно-література група.

До **народнорозмовної** фразеології належать: 1) ідіоматичні вирази (*гріти руки* – наживатись; *ухопити на зуба* – кепкувати з когось) 2) ходові образні вислови (*довгий карбованець*; *капля в каплю*); 3) усталені порівняльні звороти (*мов громом прибитий*; *як укопаний*); 4) прислів'я і приказки (*де господар добре робить, там і поле добре родить*); 5) стійкі експресивні вислови лайливого характеру (*щоб ти пропав, щоб тобі повилазило*); 6) усталені вигуківі сполучення, які виражають різні почуття (*чи ба* – незадоволення, осуд; *от тобі й маєш* – здивування); 7) стійкі словосполучення, що виступають у функції вставних слів (*чого доброго, як то кажуть*); 8) жартівливі й анекдотичні вирази (*дрижаки хапати*); 9) фразеологізми-каламбури (*сім мішків гречаної вовни, сьома вода на киселі*) тощо.

Книжно-літературна фразеологізми (усталені словосполучення і вирази з різних літературних джерел) поділяються на наукові (сталі словосполучення, що термінологізувалися) та вживані в науковому стилі (усталені словосполучення, вживані в різних галузях науки).

За **структурою**: 1) фразеологізми-речення (*комар носа не підточить, коли рак свисне*); 2) фразеологізми-словосполучення (*носити воду в решеті, нечистий на руку*); 3) фразеологізми-порівняння (*як сніг на голову*), фразеологізми-заперечення (*ні риба ні м'ясо*), фразеологізми-вигуки (*а бодай тобі!*).

Функціонально-стильові розряди: 1) розмовні (*ще й кіт не валявся, воду варити*); 2) просторічні (*аж із горла лізе*); 3) фольклорні (*скоро казка мовиться*); 4) книжні (*яблуко розбрату*).

Семантична класифікація (за В. В. Виноградовим):

1) **фразеологічні зрощення** – семантично неподільні фразеологічні одиниці, у яких цілісне значення невмотивоване, тобто

не впливає із значень їх компонентів (*розбити глечик, собаку з'їсти*);

2) **фразеологічні єдності** – семантично неподільні фразеологічні одиниці, цілісне значення яких умотивоване значенням компонентів (*прикусити язика, не нюхати пороху*);

3) **фразеологічні сполучення** – це такі стійкі мовні звороти, які характеризуються певною самостійністю складових частин (*завдавати шкоди (образи)*).

М. М. Шанський виділив ще **фразеологічні вирази** (стійкі за складом і вживанням звороти, що складаються із слів з вільним значенням). Це:

1) **прислів'я** – влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, синтаксично завершений, має повчальний зміст (*вік живи, вік учись*);

2) **приказки** – образний вислів, нерідко римований, близький до прислів'я, але без повчального змісту (*як рукою зняло*);

3) **народні примовки** – жартівливі, переважно римовані вислови, що вставляються в розмову відповідно до ситуації або у відповідний контекст (*Здорові будьте!*);

4) **крилаті вислови** – поширені й загальновідомі влучні звороти, джерело яких може бути встановлене (*Всякому городу нрав і права* (Г. Сковорода));

5) **афоризми** – узагальнена закінчена думка і глибока думка певного автора, висловлена у відточеній, відшліфованій формі (*Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив*);

6) **сентенція** – афоризм, що має повчальний зміст (*Учіться у всіх, не наслідуйте нікого* (М. Горький));

7) **максима** – афоризм, у якому в короткій формі виражене певне моральне правило, принцип (*Коли хочеш бути щасливим, будь ним*);

8) **парадокс** – думка, що різко розходиться з усталеними поглядами і спочатку ніби суперечить собі (*Не говори своєму другові того, що не повинен знати твій ворог*);

9) **літературна цитата** – фрагмент іншого тексту, що в художньому творі використовується для надання експресії (*Могутній*

голос говорить стиха:»*Нічого, брате, я не зрікаюсь, караюсь, мучусь, але не каюсь*»);

10) **ремінісценція** – відгомін у художньому творі якихось мотивів, образів, деталей з відомого твору іншого автора.

Окрему групу фразеологізмів становлять **складені терміни** (не мають емоційно-експресивних відтінків) на зразок: *неозначена форма дієслова, атомна енергія, Далекий Схід* та ін.

Градація фразеологізмів за **Л. А. Булаховським**:

- 1) прислів'я і приказки;
- 2) професіоналізми;
- 3) усталені вислови з анекдотів, жартів тощо;
- 4) цитати з Біблії;
- 5) переклади іншомовних висловів;
- 6) крилаті вирази письменників;
- 7) влучні вирази видатних людей.

Класифікація за **Л. Г. Скрипник**:

- 1) фразеологізми, організовані за моделлю словосполучення (рідше – речення);
- 2) фразеологічні одиниці – фрази, що мають організацію простих або складних речень.

Лінгвіст **П. Дудик** виділив п'ять видів фразеологічних одиниць:

- 1) семантично нероздільні ідіоми (*бути на короткій нозі*);
- 2) фразеологічні єдності (*намилити шию*);
- 3) фразеологічні вирази (*гусь свині не товариш*);
- 4) фразеологічні сполучення (*блакитна кров, соколине око*);
- 5) фразеологічні словосполучення (*велика цяця*).

Згідно класифікації **І. Мельчука** фразеологізми розподіляються за категоріями:

- 1) ступінь: повна, полуфразема, квазифразема;
- 2) роль прагматичних факторів у процесі формування фразеологізму: семантичні та прагматики;
- 3) належність до мовної одиниці: лексема, словосполучення, синтаксична фразема;
- 4) компонент лінгвістичного знаку, що зазнав фразеологізації.

Б. Ларін розподіляв стійкі поєднання слів за етапами їх еволюції від звичайних словосполучень до фразеологізмів:

1) змінні словосполучення (аналог сполучень і фразеологічних виразів: *оксамитовий сезон*);

2) частково втратили свій первинний сенс, але змогли знайти метафоричність і стереотипність (*тримати камінь за пазухою*);

3) ідіоми, повністю позбавлені семантичної самостійності їх складових (аналог фразеологічних зрощень і єдностей: *геть* (погано)).

ЛЕКСИКОГРАФІЯ

§ 68. Лексикографія як розділ мовознавства

Процес кодифікації конкретних типів мовних норм на певних етапах розвитку мови і суспільства відбувається шляхом систематизування одиниць мови у словниках (лексиконах).

Лексикографія (гр. *lexicon* – словник і *grapho* – пишу) – це: 1) наука (розділ мовознавства), яка займається вивченням способів і методів укладання словників; 2) сукупність словників певної мови або галузі знань.

Розрізняють практичну та теоретичну лексикографію.

Теоретична лексикографія опрацьовує загальну теорію словників: розробляє принципи відбору лексики, розташування слів і словникових статей, структуру словникової статті (граматичний і фонетичний коментар до слова, виділення і класифікація значень, типи словникових визначень, система ремарок, типи ілюстрацій, подача фразеологізмів, співвідношення лінгвістичної і не лінгвістичної, тобто енциклопедичної, країнознавчої інформації).

Практична лексикографія забезпечує навчання мови – як рідної, так і іноземної, описує й нормалізує рідну мову, дає матеріал для наукового вивчення лексики.

Завдання лексикографії: пояснення незрозумілих слів, укладання словників.

Основним **об'єктом** лексикографії є слово.

§ 69. Основні типи словників

Словник – це довідкове видання у формі книги чи компакт-диска (або іншого носія цифрової інформації), що містить зібрання мовних одиниць (найчастіше слів, словосполучень) з інформацією про них залежно від його призначення.

Словниковий матеріал у лексиконах розташовується, як правило, *за алфавітом*, іноді – *за темами* або *кореневими гніздами*. Слово (елемент), що пояснюється чи перекладається, називається **реєстровим** або **заголовним**. Сукупність заголовних слів становить **реєстр (словник)** праці.

Разом із поясненням, перекладом і т. ін. воно становить **словникову статтю (гасло)**.

Словники бувають **короткі** (до 30000 слів), **середні** (70000–80000 слів) й **повні** (понад 80000 слів).

Основні типи словників: 1) енциклопедичні; 2) лінгвістичні / загальнономовні.

Енциклопедичні словники подають стисло характеристику предметів, явищ, історичних подій, видатних політичних діячів, провідних вчених, діячів культури, різних понять, що позначаються тими чи іншими словами. Вони включають до реєстру здебільшого тільки іменники та іменникові словосполучення, не дають власне мовних ознак реєстрових слів, широко наводять власні назви.

Енциклопедичні словники поділяються на:

1) **загальні**, що розраховані на подання найширшої інформації;

2) **спеціальні / галузеві** енциклопедії (медична, сільськогосподарська, педагогіка кібернетики тощо).

Крім енциклопедичних словників є енциклопедичні та інші довідники, бібліографічні показчики тощо, які допомагають орієнтуватися в інформації з різних галузей знань, в соціально-культурних питаннях.

У **лінгвістичних (філологічних)** словниках по-різному пояснюється слово: з погляду властивого їм лексичного значення, походження, правопису, наголошення тощо.

Лінгвістичні словники можуть бути **одномовними, двомовними, багатомовними**.

Двомовні чи **багатомовні** – це перекладні словники. У них подано переклад слів з однієї мови на іншу.

Види лінгвістичних словників.

У **тлумачних** словниках дається пояснення значень слів з точки зору їх вживання в сучасній мові.

Перекладні словники – подається переклад слів з однієї мови на іншу.

Термінологічні – пояснюються терміни з тієї чи іншої галузі науки. Вони бувають одно- і двомовні, перекладні.

Етимологічні словники – пояснюється походження, розвиток і первинне значення слова.

Орфографічний словник подає правильний правопис, правильний наголос і правильні граматичні форми вміщених у ньому слів.

Орфоепічні словники дають одночасно і властиву слову правильну вимову, і наголос.

Словники іншомовних слів, це такі словники, які пояснюють слова і терміни, засвоєні з інших мов.

В **історичних** словниках подаються і пояснюються слова, що вживалися раніше.

У зв'язку з особливостями будови, завданнями, призначенням виділяють кілька типів і багато різновидів лінгвістичних словників:

1) за **кількістю** описуваних **мов**: одномовні та перекладні (дво-, багатомовні);

2) за **відношенням до розділів** мовознавчої науки: лексичні, фразеологічні та граматичні словники;

3) за мірою **охоплення лексики**: загальномовні (охоплюють усю лексику мови, не вирізняючи семантичних категорій, і призначені для широкого кола користувачів) та вибіркові (подають лексику певних семантичних категорій, мають адресне спрямування);

4) за **способом упорядкування** матеріалу: семасіологічні, алфавітні (тлумачні, орфографічні, перекладні, хронологічні),

ономасіологічні (тезауруси, ідеографічні словники, гніздові термінологічні і малюнкові), зворотні (словотвірні, граматичні тощо);

5) за **функціональною спрямованістю**: функційно-мовні, функційно-образні, функційно-галузеві;

6) із **культурологічної точки зору**: ономастичні лексикони (словники топонімів, імен і прізвищ тощо), словники з культури мови і літературної норми (орфографічні, орфоепічні, словники наголосів, труднощів уживання слів тощо);

7) мішані або комплексні, універсальні словники;

8) за **оформленням та деталізацією** інформації:
а) комп'ютерні; б) друковані (багатотомні, одностомні словники; кишенькові; ілюстративні (з малюнками, словники з ілюстраціями, словники жестів і міміки тощо).

МОРФЕМІКА

§ 70. Морфеміка як розділ морфології

Морфемологія / морфеміка – розділ морфології, який вивчає систему мінімальних значеннєвих одиниць та систему морфемних / морфних структур слів.

Є порівняно новим відгалуженням у мвознавчій теорії. Основоположник морфеміки – І. І. Ковалик.

Об'єкт дослідження – морфемна підсистема мови, система морфем / морфів, морфемна структура українських слів.

Предмет: 1) теорія та практика поділу слів на мінімальні далі неподільні значущі одиниці – морфеми; 2) ідентифікація виокремлених частин слова; 3) інвентаризація типів морфем (коренів, префіксів, суфіксів, закінчень) за роллю та місцем у складі слова, за функцією, за значенням, походженням; 3) інвентаризація морфемних структур слів, закони їх конструювання та розподіл за частинами слова.

Найтісніше морфемологія пов'язана зі **словотвором** і **парадигмологією**, **фонологією**. Зв'язок із **лексикологією** опосередкований – через словотвір, із **синтаксисом** – через реляційну одиницю (закінчення: реалізує можливість слова / словоформи бути членом словосполучення і речення). Характерний частковий зв'язок з **орфографією**, оскільки в основі української орфографії лежить, крім фонетичного й традиційного, морфологічний принцип написання слів, який полягає в тому, щоб, незважаючи на відмінність у звучанні, морфему писати однаково.

§ 71. Морфема як мінімальна значуща одиниця мови

Морфема – найменша неподільна значуща одиниця мови, яка виступає носієм певного лексичного чи граматичного значення слова і регулярно відтворюється відповідно до моделей цієї мови.

Термін у слов'янському мовознавстві вперше ввів у 1881 році І. О. Бодуен де Куртене, а в українському – у 1907 р. Є. Тимченко.

Диференційні ознаки: 1) мінімальність (морфему не можна поділити на менші компоненти без втрати значення); 2) значеннєвість (виокремлені частини мають значення); 3) двобічність (для ідентифікації морфемі однаково важливі і форма, і значення); 4) інфаріантність; 5) парадигматичність; 6) виокремлюється у слові (морфему можна описати тільки через слово); 7) синтаксично несамостійна; 8) морфема – одиниця мови.

Морфема і слово: спільні та відмінні ознаки

Спільне	Відмінне	
	Морфема	Слово
1. Значеннєві одиниці: обидві мають значення	Синтаксично несамостійна частина слова, поза словом не існує	Синтаксично самостійна одиниця (є членом речення і може бути самостійним реченням)
2. Двобічні одиниці: обидві мають план значення і план вираження	Мінімальна, далі неподільна	Не мінімальна, як мінімум двочленна (корінь та закінчення)
	Місце у слові чітко фіксоване (за винятком окремих коренів в межах складних слів)	Відносно вільне у межах речення (можлива інверсія)
3. Є абстрактно-конкретною сутністю: і слово, і морфему пов'язують інваріантно-варіантні відношення (слово / словоформа, морфема / морф)	Не має морфологічного оформлення, смислової завершеності, не є лексико-граматичною єдністю (-син-, -син'-)	Завжди морфологічно і семантично оформлене, є лексико-граматичною єдністю (син'-ій, син'-і-ти-Ø, син-и-ти-Ø, син'-Ø-Ø, син'-о)
	Не виражає поняття	Виражає поняття як узагальнене уявлення про предмети, явища
4. Вступають у системні зв'язки відповідно до двох типів відношень – парадигматичних і	Значення актуалізується в поєднанні з іншими морфемами (уч-и-тел'-к-а – СЗ 'особа	Значення, як правило, не залежить від контексту – інших слів у реченні

синтагматичних	жіночої статі', <i>колис-к-а</i> – СЗ 'предмет'	
	Значення більш узагальнене.	Більш конкретні назви предметів, ознак, дій.
5. Мають цілісну структуру: у слово не можна вставити інше слово; в морфему не можна вставити іншу морфему	Завжди тільки відтворюється мовцями, як «готова» і цілісна одиниця	Не тільки відтворюється, а й створюється мовцем – слова-оказіоналізми, потенційні слова
	Одиниця нижчого знакового рівня, ієрархічна залежність «входить у слово»	Одиниця вищого знакового рівня, ієрархічна залежність «складається з морфем» і «входить у речення»

§ 72. Морфема і морф. Аломорфи і варіанти морфем

Основною одиницею морфеміки є морфема / морф як двоєдина (абстрактно / конкретна) сутність.

Морфема – одиниця мови, мінімальна, значеннева, двобічна, інваріантна, парадигматична, виокремлюється у слові.

Морф – одиниця мовлення, мінімальна, значеннева, двобічна, варіантна (представник морфеми), синтагматична, виокремлюється у слоформі.

Варіанти морфем – це морфи, що в складі словоформи можуть вільно замінити один одного в одній і тій же позиції без зміни значення.

До варіантів морфем належать:

1) дієслівні флексійні форми *-а, -ає, -е, -ить*: *гуля – гуляє, носе – носить*;

2) флексійні морфи прикметників жіночого роду в називному відмінку на *-а, -ая*: *чорнява – чорнявая*;

3) пестливі прикметникові суфіксальні морфи *-есеньк-, -юсіньк-*: *тонесенький – тонюсінький*;

4) займенникові флексійні морфи *-і – -ії, -е – -еє, -а – -ая*: *ті – тії люди, те – теє лихо, та – тая дівчинонька*.

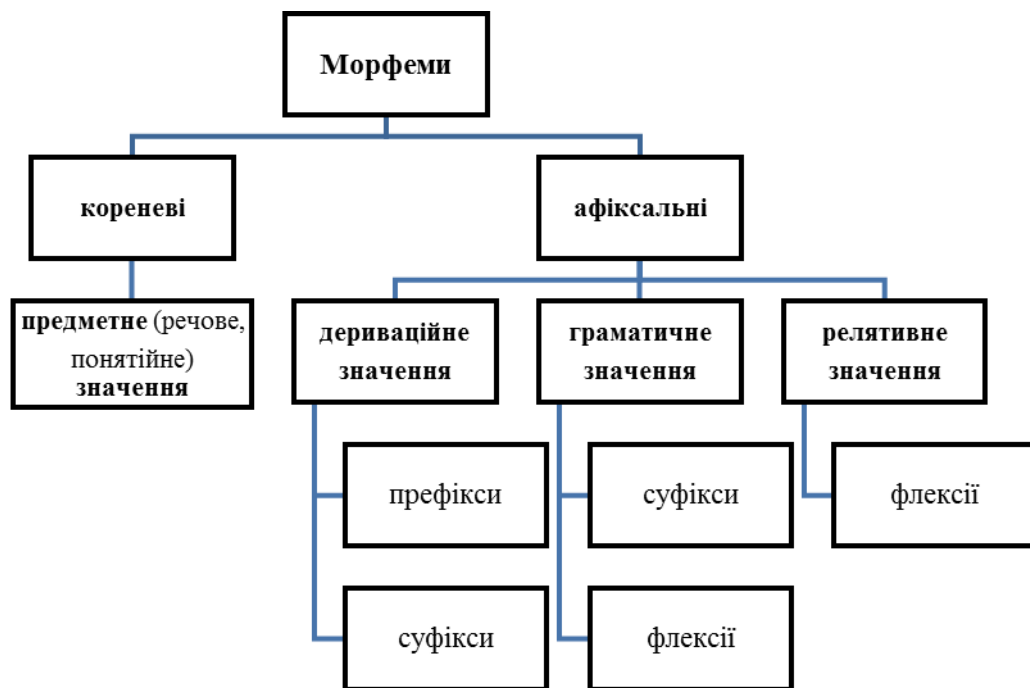
Варіанти поділяються на повні й часткові.

Повними варіантами називаються морфи, які вільно замінюють один одного в оточенні будь-яких морфів (*малесенький – малюсінський*).

Частковими варіантами називаються морфи, що в одних позиціях взаємозамінюють одні одних, а в інших – ні (*-ся, -сь, -ти, -ть*).

Аломорфи – це морфем, які в складі словоформ в одній і тій же позиції не можуть взаємозамінитися, а взаємовиключають одна одну (*зі-, з-, с-; віді-, від-; наді-, над-* та ін.).

§ 73. Типи морфем за характером значення

§ 74. Структурно-семантична характеристика корневих морфем

Корінь – основна й обов'язкова морфема, звичайно спільна частина споріднених слів, що містить елемент денотатного й лексичного значення слова і виражає ідею тотожності слова самому собі.

Як морфема він не має лексико-граматичної єдності, морфологічного оформлення, поєднується з іншими морфемами в межах слова, сполучуваність кореня обмежена.

Значення кореня асоціативне (І. Бодуен де Куртене, В. Солнцев). Корінь – виразник елементу лексичного значення слова, оскільки все лексичне значення виражає лише основа.

Корінь є носієм не лише елементу лексичного, а й граматичного значення.

Корені завжди фонемно виражені.

Функція кореня: формування гнізд спільнокорневих слів.

Місце у слові чітко не фіксоване.

Корені вільні – ті, що можуть виступати самотійно, без інших словотвірних морфем (без префіксів і без суфіксів): *при-віл'л'-а* (R вільний, бо *вол'-а*), *буж-ан-и* (R вільний, бо *Буг-0*).

Корені зв'язані (радиксоїди – термін О. О. Реформатського) – ті, що ніколи не вживаються самотійно, без інших словотвірних морфем (без префіксів або/і без суфіксів): *ім-порт-0* (R зв'язаний).

Корені напівзв'язані – корені непохідних дієслів, які без формозмінного суфікса не вживаються: *чит-а-ти*, *ход-и-ти*.

Походження: 1) вторинні корені (виникли внаслідок процесів, переважно спрощення, перерозподілу, що відбувалися в певні періоди розвитку української мови: *весн-а*, *ви-нахід-лив-ий*, *жабр-и*, *жит-о*); 2) первинні (можна встановити лише шляхом етимологічного аналізу); 3) питомі (*велик-ий*, *див-о*, *неб-о*); 4) запозичені (*долар-0*, *джаз-0*).

Коренева підсистема української мови є **відкритою**.

§ 75. Структурно-семантична та функціональна характеристика афіксальних морфем

Афікс – службова необов’язкова (факультативна) морфема в слові, що займає пре- чи постпозицію щодо кореня чи іншого афікса, виражає словотвірне або граматичне значення і виконує словотвірну, словозмінну або формозмінну функцію.

Афікси не існують поза словом.

Афікси як двобічні одиниці мають план значення і план вираження. Більшість афіксів **фонемно виражені**.

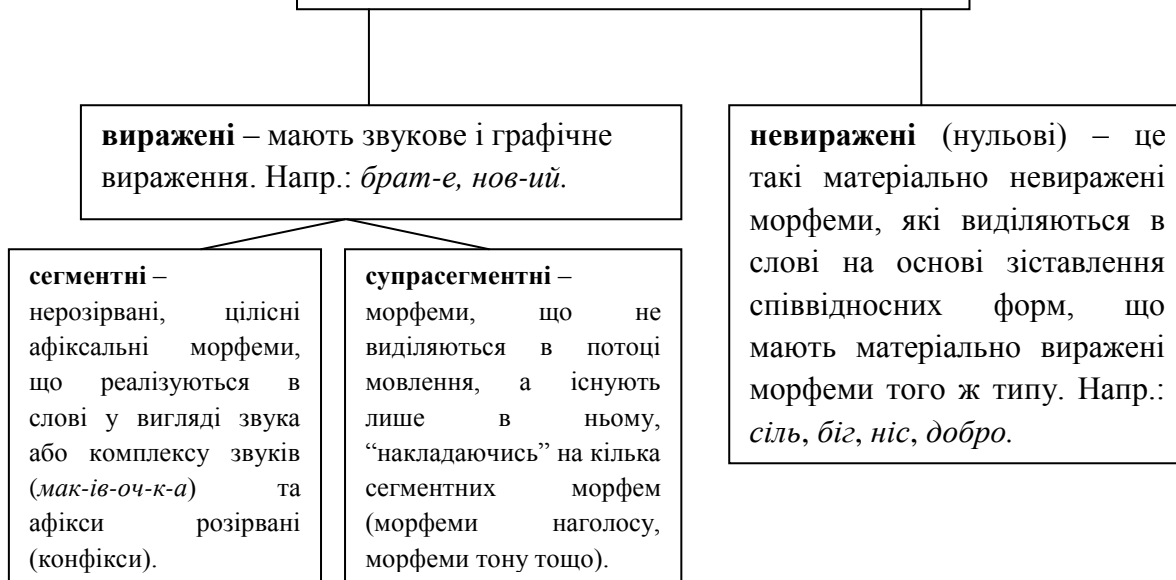
Нульовий афікс – це така морфема, яка не має фонемної репрезентації, однак в мові за нею закріплене певне значення: *велич-0* ‘Н. / З. в. одн.’, *сестер-0* ‘Р. / З. в. мн.’, *спитав-0* ‘чол. р. одн.’.

За структурою афікси можуть бути: 1) **простими** є афікси, у складі яких не можна виокремити менші компоненти: *на-*, *об-*, *під-*, *перед-* і под.; *-ак-*, *-ец’-*, *-ов-*, *-іст-*, *-с’к-*, *-ств-* і под.; 2) **складними** вважають афікси, що утворилися в процесі історичного розвитку мови шляхом злиття кількох (переважно двох) афіксів – префіксів: *по-* + *над-* → *понад-* {*понадстроковий*}, *не-* + *до-* → *недо-* (*недобачати*).

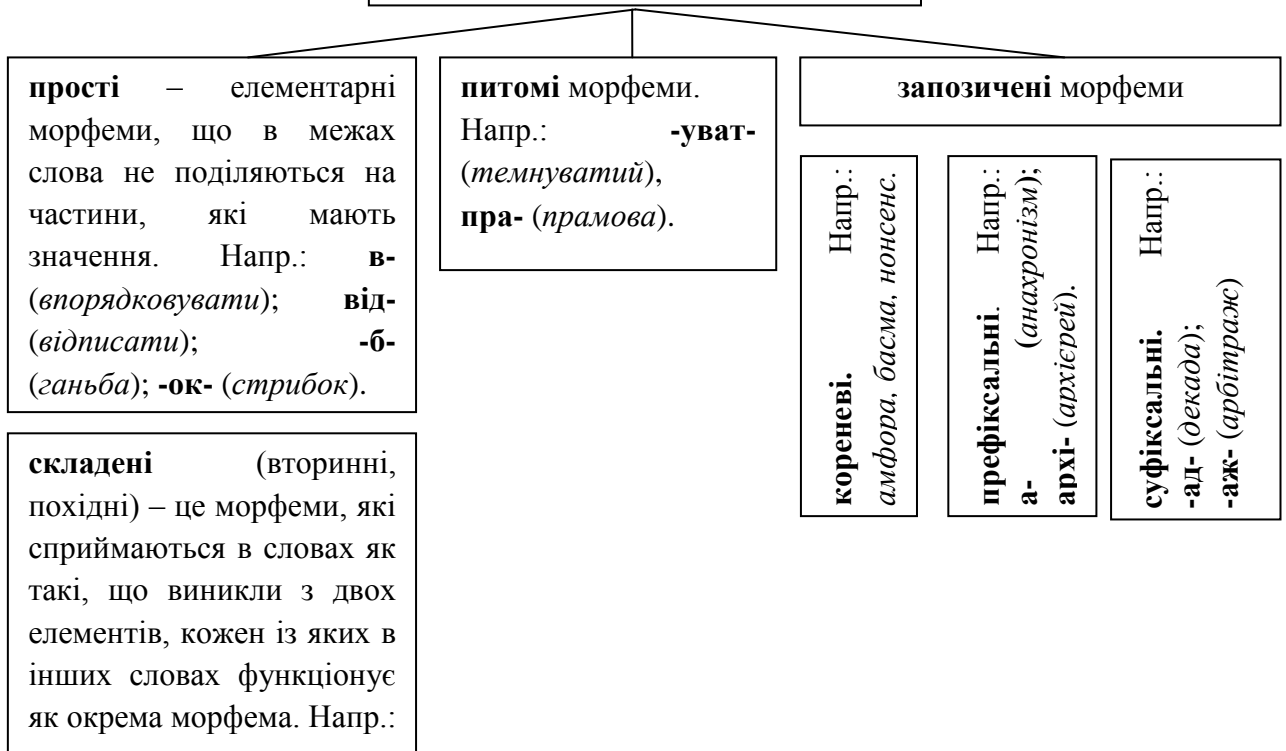
Класифікація афіксів за функціями

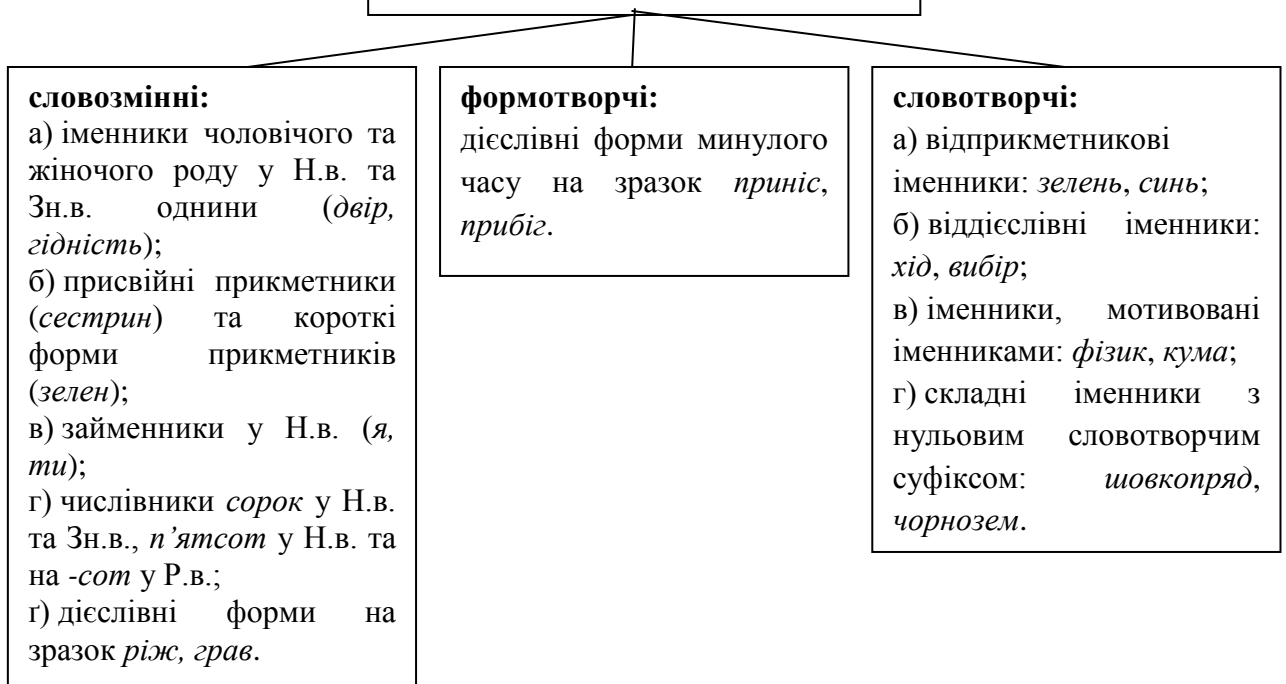
Класифікація афіксів за формою

Типи морфем за походженням

Типи нульових морфем

§ 76. Структурно-семантична та функціональна характеристика префіксів

В україністику термін «префікс» увів П. Залозний у 1906 р.

Префікс (від лат. *praefixum* – спереду прикріплений) – службова необов’язкова морфема в слові, що перебуває в препозиції щодо кореня чи іншого префікса, виражає переважно семантичне або іноді граматичне значення і виконує словотвірну або формозмінну функцію.

В українській мові у препозиції щодо кореня може бути від 0 до 4 префіксів (1: *без-над'ійний*, 2: *не-по-вага*, 3: *по-при-з-бирувати*, 4: *по-на-з-до-ган'ати-☺*).

Не змінюють частиномовної приналежності. Найчастіше приєднуються до дієслів, ніколи – до числівників. Окремі префікси закріплені за частинами мови – **іменні**: *па-* (*па-горб-☺*), *пр'і-* (*пр'і-рва*), **дієслівні**: *недо-* (*недо-чувати-☺*), **прикметникові**: *пра-* (*пра-вічний*).

Значна частина префіксів пов’язана з прикметниками і їх значення більш зумовлене контекстом.

Значення	Функції
Семантичне значення (словотвірне)	Словотвірна – утворюють нові слова: <i>милий – пре-милий</i>
Модифікаційне – префікси не змінюють лексичне значення, лише його видозмінюють: <i>с'нівати-☺ – за-с'нівати</i>	Формозмінна – утворюють форми однієї лексеми: <ul style="list-style-type: none"> • <i>най-</i> – утворює форму вищого ступеня порівняння (<i>най-крайчий</i>); • <i>видові префікси</i> – утворюють форму дієслова доконаного виду від недоконаного виду (<i>будувати-☺ – з-будувати-☺</i>)
	Словотвірна (формозмінна) – утворюють нову лексему і виражають значення доконаного виду (<i>варити-☺ – пере-варити-☺</i>)

Префіксам властиві всі типи системних відношень: **омонімія**: *за-* – «ознака перебування за чим-н»: *за-гірний*, «висока міра чогось»: *за-високий*; **синонімія**: «протилежність» *анти-кризовий* і *проти-кризовий*; **антонімія**: *від'ї-йти-☺ – під'ї-йти-☺*.

Завжди фонемно виражені – від 1 до 6 фонем (*з-р'іст-☺, екстра-*

клас- \emptyset).

Аглютинативно поєднуються з коренем або іншим префіксом і тому легко виокремлюються.

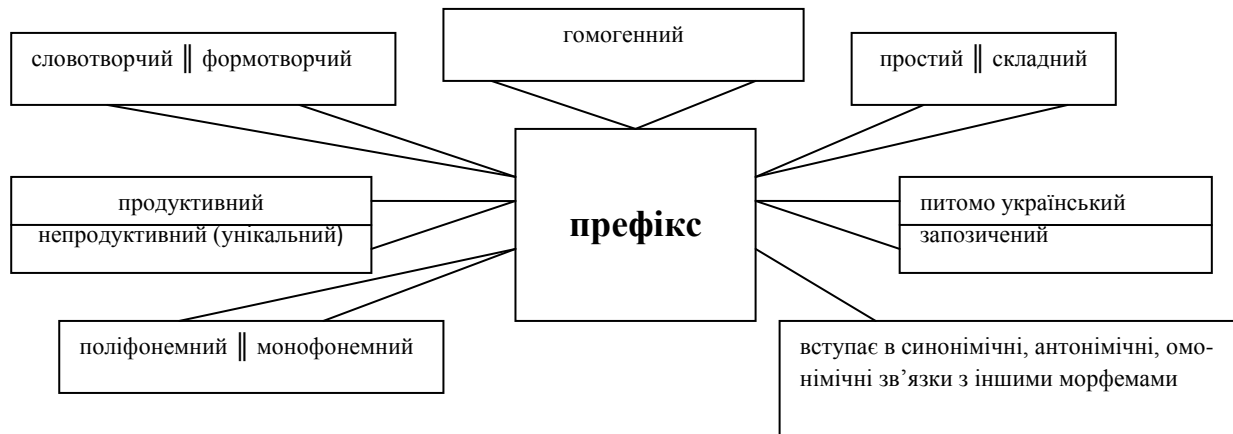
Аломорфія зумовлена морфонологічними чинниками (позиція перед коренем, який починається на приголосну, зумовлює фіналь префікса на голосну).

Аріоморфія зумовлена стилістичними чинниками (*із-*, *із'і-* залежить від автора).

Структура: *прості (непохідні)* – елементарні, неподільні (*в-*, *на-*, *у-*, *під-*), *складні (похідні)* – утворені внаслідок перерозподілу двох простих (*недо-*, *зав-*: *зав-біл'шки*).

Префіксальну підсистему складають: 1) давні префікси спільнослов'янського походження (*на-вітер- \emptyset* , *пра-дід- \emptyset* , *су-т'ін'- \emptyset*); 2) давні східнослов'янські префікси, що постали з прийменників (*без-над'їа*, *від-гомін- \emptyset* , *до-плата*); 3) нові українські префікси (*недо-чувати- \emptyset* , *с'нів-учасник- \emptyset* , *проти-д'їа*); 4) іншомовного походження: **грец.** (*а-морал'ний*, *ана-генез- \emptyset* , *анти-вітаміни*), **лат.** (*екстра-клас- \emptyset* , *ім-морал'ізм- \emptyset*), 5) спрефіксовані частки (*аби-де*, *ан'і-трохи*, *казна-з'відки*).

Більшість **питомих** префіксів. Існує понад **100** префіксів.

§ 77. Структурно-семантична та функціональна характеристика суфіксів

В україністику термін увів П. Залозний у 1906 р.

Суфікс (від лат. *suffixus* – підставлений) – службова необов'язкова морфема в слові, що перебуває в постпозиції щодо кореня або іншого суфікса, має семантичне або граматичне значення і виконує переважно словотвірну чи формозмінну функцію.

В українській мові після кореня може бути від 0 до 6 суфіксів: 0 – *весел-ий*, 1 – *л'інгв-іст-о*, 2 – *л'іс-ов-ик-о*, 3 – *перв-іст-оч-к-а*, 4 – *твар-ин-н-иц-тв-о*, 5 – *рос-л-ин-н-иц'-к-ий*, 6 – *не-о-по-да-т-к-ов-ува-н'-іс'т'-о*.

Переважно закріплені за частинами мови і є їхніми показниками: **іменні**: *-ак-* (*служ-ак-а*), **прикметникові**: *-ов-* (*зим-ов-ий*), **дієслівні**: *-ува-* (*парубк-ува-ти-о*), *-а-* (*вечер'-а-ти-о*).

СЛОВОТВІРНІ СУФІКСИ
<ul style="list-style-type: none">• Мутаційні – надають похідному слову нового значення, порівняно з твірним: <i>кіоск-о</i> «предмет» – <i>кіоск-ер-о</i>• Модифікаційні – не змінюють лексичного значення твірного слова, а лише надають йому відтінків: <i>зелен-ий</i> «колір» – <i>зелен-уват-ий</i> «певний вияв кольору»• Транспозиційні – не змінюють ЛЗ твірного слова, вони виражають це значення засобами іншої частини мови: <i>чит-а-ти-о</i> – <i>чит-а-н'н'-а</i> «процес»
ФОРМОЗМІННІ СУФІКСИ
Виражають нерозчленовані ГЗ: Іменникові : <ul style="list-style-type: none">• утвор. форми непрямих відмінків іменника мати: <i>-ер'-</i> (<i>мат-ер'-і</i>), <i>-ір-</i> (<i>мат'-ір-о</i>), <i>-ір/й-</i> (<i>мат'-ір/й-у</i>);• утвор. форми непрямих відмінків ім. 4 відміни (тел'-а, імй'-а): <i>-ат-</i> (<i>тел'-ат-и</i>), <i>-ат'-</i> (<i>тел'-ат'-і</i>), <i>-ен-</i> (<i>ім-ен-ем</i>), <i>-ен'-</i> (<i>ім-ен'-і</i>);• утвор. форми множини окремих ім. 2 відміни: <i>-ес-</i> (<i>неб-ес-а</i>). Прикметникові : <ul style="list-style-type: none">• утвор. вищий ступінь порівняння: <i>-ш-</i> (<i>тонк-ий</i> – <i>тон-ш-ий</i>), <i>-ч-</i> (<i>вис-ок-ий</i> – <i>виш-ч-ий</i>), <i>-іш-</i> (<i>зелен-ий-зелен'-іш-ий</i>). Дієслівні : <ul style="list-style-type: none">• утвор. форму інфінітива: <i>-ти</i>, <i>-т'</i>;• утвор. форми мин. часу: <i>-в-</i> (<i>мал'ува-в-о</i>), <i>-л-</i> (<i>біг-о-л-а</i>), <i>-о-</i> (<i>віз-о</i>);• утвор. форми майб. часу: <i>-м-</i> (<i>біг-о-ти-м-у</i>);• утвор. видові форми: <i>-и-/-а-</i> (<i>вийав-и-ти</i> – <i>вийавл'-а-ти</i>), <i>-о-/-ува-</i> (<i>надпис-а-ти-о</i> – <i>надпис-ува-ти-о</i>).

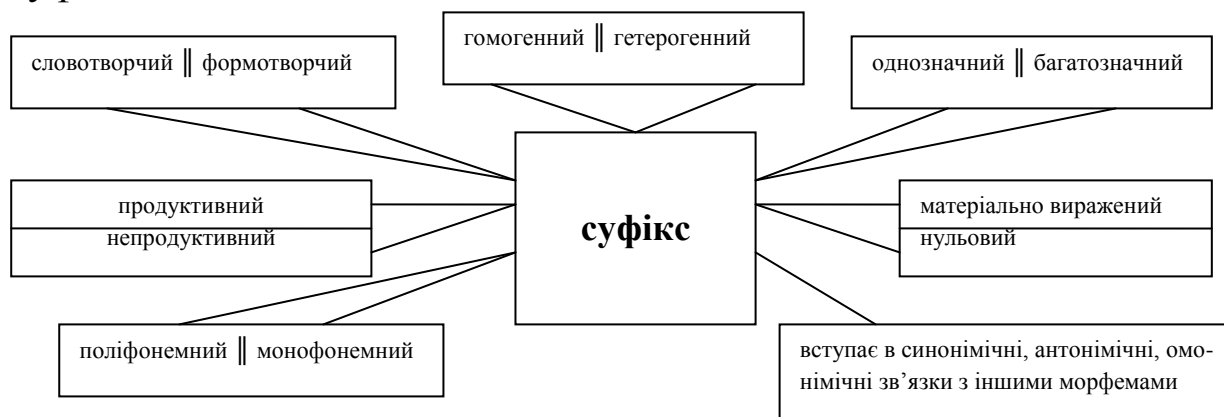
Суфіксам властиві всі типи системних відношень:

- 1) **омонімія:** *-ик-* «особа, тварина, предмет, демінутив» (*тайгов-ик-☐, риж-ик-☐, л'одов-ик-☐, горб-ик-☐*);
- 2) **синонімія:** СЗ «збірність-сукупність однорідних предметів» *-ик-, -ак-, -ад-* (*лекс-ик-а, вишн'-ак-☐*);
- 3) **антонімія:** СЗ «особа ч.р. – особа ж.р.» *-ець'- ↔ -к-* (*україн-ець'-☐ – україн-к-а*).

ЗА ВИРАЖЕННЯМ	
Фонемні	Нульові
<ul style="list-style-type: none"> • вокалічні: <i>-а-</i> (<i>хоробр'иш-а-ти-☐</i>); • консонантні: <i>-к-</i> (<i>зелен-к-а</i>); • вок-конс: <i>-ник-</i> (<i>мр'ій-ник☐</i>) 	<ul style="list-style-type: none"> • нульовий слотовірний: <i>наказ-а-н'н'-а – наказ-☐</i> • нульовий формозмінний: <i>чит-а-ти – чит-а-в</i>

Походження: питомі (споконвічні) та іншомовні (запозичені): *лимон-ад-☐*. Суфіксальну підсистему складають: давні **індоєвроп.** *-ер-, -ен-, спільнослов.* *-б-, -ств-, -ач-, східнослов.* *-шчин-, -ик-, власне укр.* *-ошч-, -тв-, -ува-*, запозичені *-ит-, -ист-, -аж-*.

Суфіксальна система не є сталою (деякі суфікси виходять з ужитку, інші функціонують як нові одиниці). Існує понад **320** суфіксів.

§ 78. Структурно-семантична та функціональна характеристика флексії

Термін вжив Я. Головацький 1849 р.

Закінчення (лат. *flexio* – перехід) – службова обов'язкова одиниця, яка перебуває в постпозиції щодо кореня чи суфікса (іноді перед постфіксом), виражає граматичне значення і виконує власне словозмінну (парадигматичну) та релятивну функції.

Мають лише **змінюванні слова**, у яких є форми словозміни; **не мають**: іменники іншомовного походження (*депо, таксі*), прислівники (*кругом, тут, там*), службові частини мови (*нід, перед, але*).

Поліфункціональна морфема, оскільки одночасно виражає кілька граматичних значень (в іменниках 14 відмінково-числових форм).

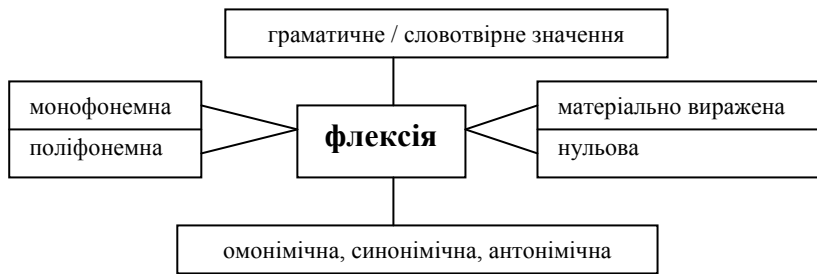
Виконує **словозмінну / парадигматичну** (утворює словоформи однієї лексеми) та **релятивну** (поєднує словоформи в потоці мовлення) функції.

Закінченням властиві всі типи відношень: **омонімія**: Н.в. / З.в. і Р.в. / З.в., що корелюють за значенням «істота-неістота»; **синонімія**: морфемі-закінчення (*на кон-еві, на кон'-і*), морфи однієї морфемі-закінчення (*зелен-е, зелен-ейе*); **антонімія**: «однина-множина» -а↔-и (*книг-а – книг-и*).

Немає запозичених флексій. За походженням є **вторинні** закінчення, що виникли внаслідок перерозподілу тематичної голосної основи імен. і дієслова. Система є **замкнутою**.

Диференційні ознаки:

- комплексно-змінна одиниця, оформляє слово як структурно-граматичну єдність;
- займає, як правило, позицію абсолютного кінця словоформи; не входить в основу слова;
- розрізняє словоформи однієї лексеми;
- значеннева частина словоформи;
- слугує засобом зв'язку між словами.

§ 79. Структурно-семантична та функціональна характеристика постфіксів та інфіксів

Термін «**постфікс**» (від лат. *post* – після) має два значення: 1) у *широкому розумінні* – це всі морфеми після кореня, тобто суфікс, закінчення та власне постфікс: *у-ми-ва-й-у-с'*, *чит-а-й-□-но*; 2) у *вузькому розумінні* – це службова необов'язкова морфема в слові, що займає позицію абсолютного кінця слова і виконує переважно словотвірну (іноді формозмінну) функцію.

У сучасній морфемології цей термін переважно вживається на позначення однієї морфеми **абсолютного кінця слова**: *буд-ува-ти-с'а*, *н'іс'-с'а*, *ход'-ім-бо*, *каж-и-но*.

В українській мові постфіксів 9: **-с'а/-с'**; **-буд'**, **-небуд'**, **-бо**, **-но**, **-то**, **-от**, **-таки**, **-те**.

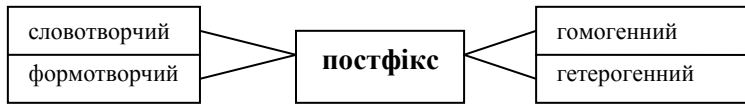
Постфікси **приєднуються до слова (словоформи)** в цілому і тому, як і префікси, не змінюють частиномовної належності слова. Усі постфікси фонемно виражені.

Значення і функції постфіксів чітко диференційовані. Постфікси **-буд'**, **-небуд'**, приєднуючись до слів різних частин мови, не змінюють лексичного значення базового слова. Вони, виконуючи словотвірну функцію, виражають модифікаційне словотвірне значення «неозначеність».

Постфікси **-бо**, **-но**, **-то**, **-от**, **-таки**, **-те** мають обмежену сферу вживання – розмовне мовлення. Вони виконують формозмінну функцію і виражають різні відтінки граматичних значень переважно наказового та спонукального способу.

За значенням і виконуваною функцією **-с'а** є **словотвірним** постфіксом, що утворює дієслівні лексеми із загальним значенням «зворотність, неперехідність дії» і виражає різні словотвірні значення

зворотних дієслів.

Інтерфікс (від лат. *inter* – між) – службова морфема, яка з’являється у процесі творення нових слів або форм слів усередині кореня чи основи. У сучасній українській мові інфіксами є суфікси суб’єктивної оцінки **-ен'к-**, **-он'к-**, **-очк-**, **-ун'-**, **-ечк-**, **-ус'-**, **-к-**, **-ц'-**, що вставляються всередині інфінітивного суфікса.

Дискусійним лишається питання про статус інтерфіксів у простих словах.

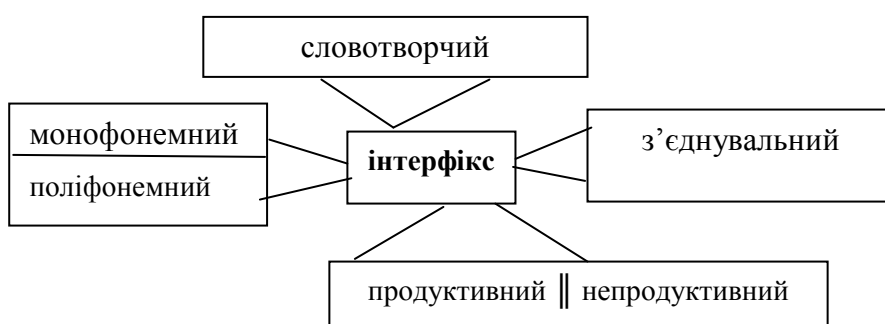
До інтерфіксів належать морфемі, що виникають у позиціях:

- 1) між твірною основою і твірним суфіксом: *дніпровський, дністрянський, божество, живець;*
- 2) між двома твірними коренями у складних словах: *землроб, снігозбирання;*
- 3) між закінченням і формотворчою основою: *матері, небеса;*
- 4) між твірною основою і твірним префіксом: *віпхнути, відіспатися, підібрати.*

До твірної основи прилягають:

- 1) сполучні голосні **-о-**, **-е-** (*жовтогорарчий, сонцезахисний*);
- 2) приголосні інтерфікси **-ш-**, **-й-** (*петеушник, шосейний*);
- 3) консонантні інтерфікси **-в-**, **-н-**, якщо твірною є основа інфінітива на голосний (*ссавець, ляпанець, скликанець*);
- 4) подібні до морфів інтерфікси **-ів-** (*вузівський*), **-ин-** (*ялтинський*), **-ан-** (*таращанський*).

До твірного префікса прилягають інтерфікси **-і-**, **-б-**, **-бі-**: *відіспатися, підіграти, обкреслити, обігнути.*

За функцією морфем до префіксів і суфіксів близькі **префіксоїди** й **суфіксоїди** (функціональні префікси й суфікси). За походженням вони бувають власне українські й запозичені.

Українські префіксоїди – *все-* (*всеосяжний*), *мало-* (*маловідомий*), *ново-* (*новоприбулий*), *само-* (*самодостатній*), *після-* (*післямова*) *пів-*, *напів-*, *полу-* (*пів'яблука*, *напівпровідник*, *полумисок*) та ін. Іншомовними префіксоїдами є *авто-* (*автотренування*), *авіа-* (*авіабілет*), *біо-* (*біологія*), *мікро-* (*мікроструктура*) та ін.

Українські суфіксоїди – *-вод* (*лісовод*), *-воз* (*тепловоз*), *-роб* (*хлібороб*), *-знав* (*мовознавець*), іншомовні – *-лог* (*стоматолог*), *-ман* (*меломан*), *-фоб* (*русофоб*) тощо.

§ 80. Типи основ

Основа – це частина слова без закінчення й формотворчих суфіксів, яка виражає його лексичне значення.

За морфемним складом основа може бути **кореневою** (одноморфемною) і **афіксальною** (поліморфемною).

Основа **одноморфемна** – основа, у складі якої виділяється лише корінь.

Основа **поліморфемна** – основа, у складі якої виділяється кілька морфем.

Основа **проста** – основа, що має у своєму складі одну кореневу морфему.

Основа **складна** – основа, що складається з двох і більше корневих морфем.

Основа **членима** – основа, що має у своєму складі афікси.

Основа **нечленима** – основа, у складі якої виділяється лише коренева морфема.

Основа **суцільна** – основа, яка не переривається постфіксом.

Основа **перервана** – основа, перервана постфіксом.

З погляду сучасних семантико-словотвірних зв'язків основа може бути **непохідною** (немотивованою) і **похідною** (мотивованою).

Непохідна (немотивована) – це основа, у складі якої немає «живих» (сучасних) афіксів. Вона збігається з коренем (*сонце, зелений, гора*).

Похідна (мотивована) – це основа, що утворена від іншої основи, мотивована нею і має у своєму складі словотворчі афікси (*переписати, відбір, дерев'яний*).

§ 81. Історичні зміни в морфемній будові слова

Найбільш поширеними явищами, які відбулися в морфемній структурі є явища спрощення (опрощення), перерозкладу, ускладнення.

Спрощення – стирання меж між морфемами і, відповідно, втрата морфемного поділу основи або слова в цілому, внаслідок чого вони стають нерозкладними, непохідними (з погляду синхронії мови), а основа дорівнює кореню (процес злиття двох чи кількох різних морфем в одну (*жир, шило, мило, рило, знак*)).

Перерозклад – це явище переміщення межі між морфемами, що супроводжується відщепленням частини однієї морфеми і приєднанням до іншої (*рука-ми – рук-ами*). У такий спосіб виникають так звані складні суфікси **-анин, -чанин, -инськ(ий), -ність** та ін.

Ускладнення – це процес, протилежний за своєю суттю до спрощення, внаслідок якого в межах морфемно нечленованих слів починають виділятися ті або інші морфеми.

Конверсією – це процес, що призводить до змін у морфемному складі слова, виникає унаслідок переходу слів з однієї частини мови в іншу (*минуле, майбутнє* – середн. рід; *чергова, вожата* – жін. рід; *молодий, будівничий* – чол. рід).

Процеси переходу слів з однієї частини мови в іншу обов'язково спричиняють зміну граматичних значень, а отже, і зміну граматичних (формотворчих і словозмінних) морфем на словотворчі афікси. Такий процес називають **декореляцією**.

СЛОВОТВІР

§ 82. Словотвір як розділ мовознавства

Дериватологія відносно молода лінгвістична дисципліна. До ХХ ст. питання словотвору розглядали в межах морфології (Б. І. Буслаєв, П. Ф. Фортунатов, Л. А. Булаховський), лексикології (О. О. Потебня), граматики (Л. В. Щерба).

У сучасній лінгвістиці термін **словотвір** / **дериватологія** (*deriware* – *творю*, *logos* – *наука*) має 2 значення:

- словотвірна підсистема мови, системний механізм мови, за допомогою якого утворюються похідні слова;
- розділ морфології, який вивчає словотвірну підсистему мови, а саме формально-змістові словотвірні відношення, словотвірну структуру та способи творення похідних слів.

Об'єктом дослідження є словотвірна підсистема мови, система похідних слів, засоби та способи їхнього творення.

Предмет дослідження – похідне слово з погляду його словотвірної структури як основна одиниця і як компонент комплексних одиниць словотвору.

До **завдань** словотвору належить також вивчення усіх словотворчих засобів мови.

Історична (діахронічна) дериватологія вивчає історію формування системи і структури словотвору та процес їх подальшого розвитку у сфері всіх способів словотворення в межах усіх частин мови від початку становлення мови до сучасного її стану.

Синхронічна дериватологія має предметом вивчення систему й структуру словотвору мови на певному етапі розвитку, зокрема й сучасному.

Словотвір як один із розділів мовознавства пов'язаний з морфемологією, парадигмологією, лексикологією, семасіологією, стилістикою, фонологією, діалектологією, ономастикою.

Явища словотворення, формотворення та словозміни нетотожні. **Словотворення** – процес утворення нових слів на базі існуючих у мові зі зміною лексичного значення (книга, книгар, книгодрук, книжечка).

Формотворення – це утворення граматичних форм одного того й самого слова за допомогою формотворчих афіксів (префікса і суфікса). У ході формотворення лексичне значення слова не змінюється.

Словозміна – творення форм того самого слова за допомогою закінчення. Змін у семантиці слова при цьому не відбувається (книга, книги, книзі, книгу, книгам – змінюються тільки закінчення).

§ 83. Похідне слово як основна одиниця словотвору

За ознакою належності чи неналежності до процесу словотворення протиставляються слова непохідні (немотивовані) й похідні (мотивовані).

Похідне (мотивоване, деривата / -ема) – це слово з вивідною основою, що є або сприймається як утворене від інших слів, а отже, як правило, воно семантично (за значенням) і / або структурно (за кількістю морфем) складніше.

Головна **ознака** похідного слова: має більш складну, ніж первинне слово, будову.

Значення похідних слів мотивоване, тобто його можна пояснити через значення того слова, від якого воно утворене. Мотивованість

слова слугує основною ознакою похідності. Похідні слова семантично співвідносяться із твірними словами.

Непохідне (немотивоване) слово – це слово, значення якого в сучасній мові не пояснюється.

Мотивуюче (твірне) слово – це слово, від якого утворюється нове слово; це слово, яке мотивує значення похідного.

§ 84. Твірна основа та словотвірний формант. Види словотвірних формантів

Твірна основа – частина слова, яка є спільною для первинного і похідного слова. Це та частина мотивованого похідного слова, до якої додається дериватор.

Твірними основами можуть бути слова різних частин мови. Найчастіше словотвірною базою є повнозначні частини мови (іменник, прикметник, дієслово, числівник, рідше займенник і прислівник).

Мотиваційні відношення між словами завжди встановлюються попарно. Твірна основа може виявлятися як у **ланцюговому** (твірна основа ускладнюється за кілька словотвірних тактів: *сніг* → *сніговий* → *сніговик*), так і **радіальному** (одна твірна основа мотивує кілька похідних: *сніг* → *сніжний*, *сніг* → *сніговий*, *сніг* → *сніжок*).

Похідна основа – це така основа, що утворена від іншої основи і тому, як правило, формально складніша на словотвірний формант і / або семантично складніша, оскільки її значення визначається шляхом співвіднесення значення твірної основи.

Словотвірний формант (дериватор) – структурно-семантичний компонент (афікс або комплекс афіксів), за допомогою якого утворюється похідне слово. Це найменша одиниця за формою (не за кількістю морфем) і за змістом, що є в похідній основі і якої немає в твірній основі.

Словотвірні форманти бувають: 1) афіксальні (морфема-афікс у словотвірній функції) – префіксальний, суфіксальний і постфіксальний форманти; 2) конфіксальні (функціональна єдність кількох афіксів) – префіксально-суфіксальний, суфіксально-

постфіксальний та префіксально-суфіксально-постфіксальний форманти).

§ 85. Словотвірне значення, словотвірний тип і словотвірний ланцюжок

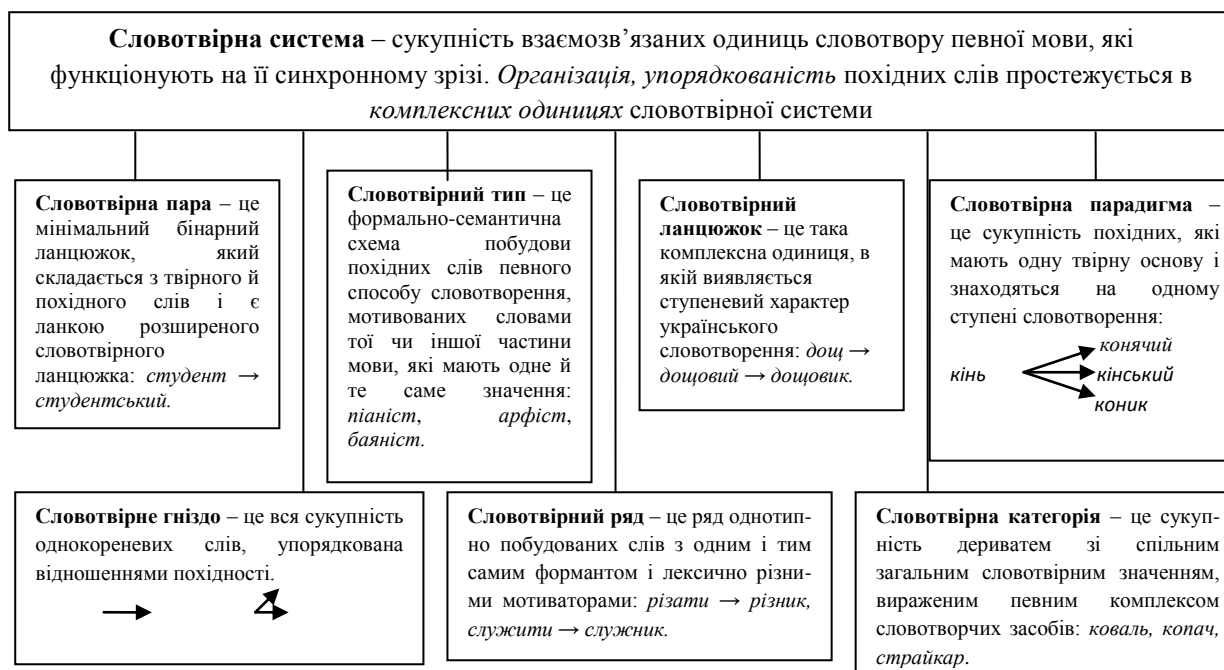
Словотвірне значення – узагальнене значення ряду мотивованих слів із одним і тим самим формантом, яке відрізняє їх від слів мотивуючих; це спільне значення для певного лексико-семантичного розряду слів, що виражене певним формантом.

Словотвірний тип – сукупність слів (дериватів), що належать до однієї частини мови, мають спільний афікс, але різні корені (*вишняк, березняк, дубняк; селянство, студентство*). Ряд словотвірних типів, що характеризуються одним і тим же видом форманта (префікс, суфікс, постфікс тощо), об'єднуються в один спосіб творення.

Словотвірні типи бувають: 1) за **участю афікса** (суфіксальні, префіксальні, префіксально-суфіксальні); 2) за **використанням: продуктивні / регулярні** (поповнюється новими одиницями: іменникові суфікси **-ник (-ниц-я), -ист (-истк-а), -ач (-ачк-а)**: *робітник – робітниця, артист – артистка, читач – читачка*; віддієслівні іменники із суфіксом **-нн-**: *читання, навчання, виховання, виконання* тощо); **непродуктивні / нерегулярні** (закриті списки дериватів: *кривавий, попадя, пастух, говорун, двоїти*).

Словотвірний ланцюжок – це ряд однокорінних похідних, зв'язаних між собою послідовним словотвором: *рука – рукав – нарукавник; арфа – арфіст – арфістка*. Словотвірних пар стільки, скільки похідних слів. У словотвірному ланцюжкові кожне похідне слово розміщується безпосередньо після свого твірного; від одного твірного може творитися кілька слів.

Словотвірна пара – це похідне і твірне слова, що різняться між собою одним словотвірним формантом: *школ-а – школ'-ар-ø*.

§ 86. Афіксальна деривація. Способи творення складних і складених слів

У науковій літературі **спосіб словотворення** немає єдиного загальноприйнятого поняття. Фактично, способи словотворення враховують ті словотвірні форманти, за допомогою яких утворюються **прості** (на твірній базі одного слова) та **складні** (на твірній базі кількох слів) похідні та які є виразниками відповідних словотвірних значень. Творення простих слів називають **словотворенням**, а складних – **словоскладанням**.

Найдавніша класифікація способів творення слів за В. Троїцьким, який назвав їх відповідно до підсистеми мови і розділів мовознавства – морфологічним, синтаксичним, семантичним.

Залежно від матеріальних засобів вираження в сучасній українській мові розрізняють **морфологічні** і **неморфологічні** способи словотвору.

Морфологічні способи – усі способи афіксального словотворення, осново-, словоскладання й аббревіація.

До **афіксальних** способів словотвору належать префіксальний, суфіксальний, постфіксальний, конфіксальний, флексійний, безафіксний.

Префіксальний – творення слів за допомогою префікса (найбільш поширений у дієсловах, менше – в іменниках, прикметниках, прислівниках): *говорити – договорити, нести – перенести, кут – закут, мова – прмова*. Похідні слова, утворені префіксальним способом, належать до тієї самої частини мови, що й мотивуючі.

Суфіксальний – творення слів за допомогою суфіксів (більшість іменників і прикметників, меншою мірою дієслова і прислівники): *учитель, льотчик, робітник; дідуган, хлопчище*).

Постфіксальний – творення дієслів за допомогою постфікса *-ся* (*-сь*), який поєднується з відповідним дієсловом (*мити – митися, біліти – білітися*).

Конфіксальний – це єдність двох-трьох морфем, які лише разом утворюють нове слово.

Виокремлюють: префіксально-суфіксальний, префіксально-постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-суфіксально-постфіксальний способи.

Префіксально-суфіксальний – творення похідного слова одночасним приєднанням двоконпонентного конфікса (суфікса і префікса) до твірної основи: *земля – заземлити, інший – по-іншому, плуг – передплужник*. Один із найпродуктивніших способів.

Префіксально-постфіксальний – творення похідних слів одночасним приєднанням префікса і постфікса до інфінітива. Характерний лише для похідних дієслів і вказує на інтенсивність дії: *гул'ати – за-гул'ати-с'а*.

Суфіксально-постфіксальний – творення похідного дієслова шляхом приєднання суфікса і постфікса до твірних основ двох частин мови – іменника та прикметника: *хоробрий – хоробритися, ярий – яритися, л'ін-ува-ти-с'а*. Малопродуктивний.

Префіксально-суфіксально-постфіксальний – спосіб творення похідних слів шляхом приєднання префікса, суфікса і постфікса до твірних основ двох частин мови – іменника і прикметника: *о-баб-и-ти-с'а, при-земл-и-ти-с'а, сльоза – просльозитися, двоє – роздвоїтися, здоровий – оздоровитися, шептати – перешіптуватися*.

Флексійний спосіб творення полягає в тому, що словотвірне значення похідних слів виражається закінченням: *гість* – *гостя*, *онук* – *онука*, *Валентин* – *Валентина*, *раб* – *раба* тощо. У “Словотвір сучасної української мови” (1979) такий спосіб називають безсуфіксним типом: *золото* – *золотий*, *п'ять* – *п'ятий*, *вовк* – *вовчий*.

Безафіксний – від твірної основи відкидаються суфікс і закінчення або тільки суфікс і тільки закінчення.

Безафіксне словотворення об'єднує кілька різновидів: **усічення, складання, абрєвіацію**.

Усічення – це творення нових слів шляхом відкидання, усічення твірної основи: *бігати* – *біг*, *наголосити* – *наголос*, *насіпати* – *насіп*, *виходити* – *вихід*. За допомогою усічення утворюються лише іменники від дієслівних та прикметникових основ.

У мовознавчій літературі виділяють 4 типи словотвірних моделей **безафіксних** іменників української мови: а) іменники чоловічого роду II відміни: *хід*, *гук*, *переспів*, *почин*; б) іменники жіночого роду I відміни: *обнова*, *згода*, *заява*, *передача*; в) іменники жіночого роду III відміни: *зав'язь*, *розповідь*, *зустріч*; г) іменники, які мають лише форму множини: *збори*, *лови*, *вибори*, *перегони*.

Більшість безафіксних віддієслівних іменників утворено від основ префіксальних дієслів (*вихід*, *відсів*, *засік*, *розгін*).

Складання – це спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень): *тепловоз*, *термогідродинаміка*, *прем'єр-міністр*, *медінститут*, *ДЦП*.

Найпоширенішим різновидом складання є **основоскладання (композиція)** – спосіб утворення слів шляхом поєднання в одне ціле двох або кількох основ. Мотивуючі основи поєднуються за допомогою інтерфіксів *о*, *е* (*яснозорий*, *нижчепідписаний*) або без них (*кількаразовий*, *двохосьовий*). Таким способом деривації утворюють складні іменники та прикметники (*лісосплав*, *сільськогосподарський*).

Ознаки: 1) змінюється останній компонент; 2) мають єдиний основний наголос; 3) сталий порядок слів.

Словоскладання, чи юкстапозиція (від лат. *Juxta* – поряд, біля і *positio* – місце), – це поєднання кількох слів або слівформ в одному слові (*вагон-ресторан, салон-перукарня, фільм-опера*).

Ознаки: 1) кожен компонент зберігає свій наголос; 2) змінюваність обох компонентів; 3) сталий, закріплений порядок слів; 4) слова утворюються без інтерфіксів.

Складне слово (юкстапозит) означає одне поняття, його частини є семантично рівноправними.

Абревіація (лат. *abbreviatio* – скорочення) – спосіб творення складноскорочених і скорочених похідних на твірній базі різних за структурою та семантикою. Слова утворені шляхом абревіації називаються **абревіатурами**.

Зазначений спосіб деривації розвинувся у ХХ ст. Продуктивність абревіації зумовлена тенденцією до економії мовних засобів.

Залежно від того, на базі яких компонентів утворені абревіатури їх поділяють на: 1) **складовий тип** – нові слова утворюються з усічених основ кількох слів: *Донбас, універмаг, мопед* (*мотоцикл і велосипед*); 2) **ініціальний (літерний) тип** – нові слова утворюються з початкових букв або звуків: *УНІАН, ЕОМ, УНСО, ОБСЄ, НАТО*; 3) **мішаний тип** – нові слова утворюються поєднанням усіченої основи одного слова з окремими словами: *держадміністрація, держстандарт, завуч, міськрада*.

Абревіація використовується тільки для творення іменників. Морфологічні типи словотворення – найпоширеніші в українській мові.

§ 87. Неморфологічні способи деривації

Неморфологічні способи творення – зміна семантичної та граматичної природи слів чи словосполучень.

Серед них традиційно виокремлюють морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, лексико-синтаксичний способи.

Морфологічно-синтаксичний – перехід слів з однієї частини мови в іншу. Новоутворене слово набуває нових морфологічних категорій і починає виконувати інші синтаксичні функції.

Різновиди переходів: 1) **субстантивация** (від *substantium* – іменник) – перехід слів інших частин мови в іменники (*солодке, військовий, наречена, поранений, минуле*); 2) **ад’єктивация** (від лат. *adjectivum* – прикметник) – перехід у прикметники (*поранений боєць, відкрите обличчя, колючий погляд*); 3) **адвербіалізація** (від лат. *advtrbium* – прислівник) – перехід у прислівники (*за кордоном, на виплат, на віру*); 4) **прономіналізація** (від лат. *pronovina* – займенник) – перехід у займенники (*одне-однісіньке під тином*); 5) **нумералізація** – перехід у числівники (*багато, мало, сила, море*); 6) **препозитивация** – перехід у прийменники (*поруч із будинком, довкола озера*); 7) **кон’юктивация** – перехід у сполучники (*де, куди, звідки, коли, як*); 8) **партикуляція** – перехід у частки (*жили собі дід та баба, я прийшов просто вибачитися*); 9) **інтер’єктивация** (від лат. *interjectio* – вигук) – перехід у вигуки (*Жах! Боже мій!*).

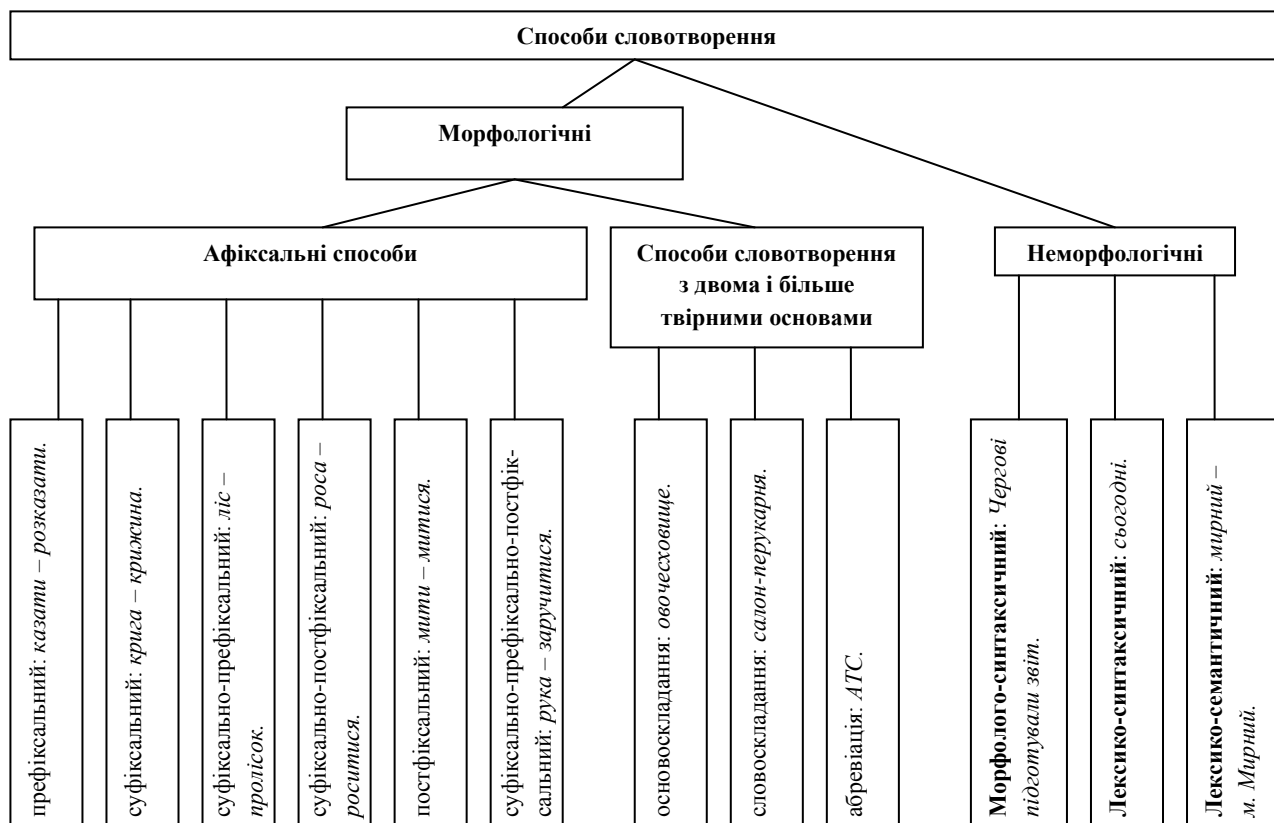
Лексико-семантичний спосіб творення полягає в тому, що внаслідок додаткового навантаження лексичним значенням наявного в мові слова утворюється нове слово (загальна назва “*мирне*” – назва села “*Мирне*”, загальна назва “*бондар*” – прізвище “*Бондар*” – назва фірми “*Бондар*”, *супутник, поле, полотно* – вид тканини, *полотно* – насип залізничної або автогужової дороги).

Лексико-синтаксичний спосіб деривації (зрощення) – творення нових слів шляхом зрощення словосполучень у слово (*горілиць, чимдуж*).

У сучасній українській мові лексико-синтаксичним способом нові слова утворюються зрідка, зате зберігається чимало його давніх утворень. Наприклад: складні числівники *п’ятсот – дев’ятсот* (50,

60, 70, 80), прислівники (*сьогодні, запанібрата*), дієприкметники (*вищевказаний, нижчепідписаний*), іменники (*Вишгород, Славгород*); іменники, першою частиною яких є дієслово в формі наказового способу (*пройдисвіт, Нетийвода*).

Класифікація способів словотворення

ГРАМАТИКА

§ 88. Граматика як розділ мовознавчої науки

Термін *граматика* (грец. *grommatike technē* – “мистецтво читати й писати літери”) у лінгвістичній літературі вживається у значеннях: 1) будова мови, тобто система морфологічних одиниць, категорій і форм, синтаксичних одиниць і категорій, словотворчих одиниць і способів словотворення; 2) розділ мовознавства, що вивчає граматичну будову мови – систему морфологічних категорій і форм слів різних частин мови, синтаксичних категорій, словосполучень і речень та способи словотворення.

Граматика як будова мови – складна організація, сукупність підсистем, зокрема словотвір, морфологія і синтаксис.

До **словотворення** належить творення похідних слів за певними зразками та моделями за допомогою афіксації та інших засобів. Останнім часом словотвір виділяють в окрему підсистему мови і відводять їй місце поза граматиноюю.

До **морфології** виокремлюють явища, пов’язані з системою форм слів (парадигм), їхніми абстрактними граматичними значеннями, морфологічними категоріями і лексико-граматичними розрядами слів.

Синтаксис охоплює явища, пов’язані з функціонуванням слова в реченні, синтаксичними зв’язками і відношеннями речень, словосполучень і членів речення, правила побудови простого і складного речень тощо.

Як мовознавча дисципліна граматика поділяється на **морфологію** і **синтаксис**.

Морфологія (грец. *форма, слово, вчення*) – розділ граматики, який вивчає слово як граматичну одиницю мови з погляду притаманних йому граматичних значень і форм та лексико-граматичні класи слів – частини мови – їх граматичні категорії, систему словозміни і формотворення.

Синтаксис (грец. *побудова, поєднання, порядок*) – розділ граматики, що вивчає способи організації слів у словосполученнях і реченнях, будову і правила творення та функціонування словосполучень і речень.

Головні **одиниці** граматики – **слово** (центральна одиниця граматики, яка функціонує поза граматичних сферах мови) і **речення** (це побудована за відповідним синтаксичним зразком одиниця повідомлення, що існує у мові в різних формах і модифікаціях, реалізується у мовленні з певною комунікативною метою та необхідним інтонаційним оформленням).

§ 89. Граматичне значення слова у його відношенні до лексичного значення

Смислова структура повнозначного слова – це поєднання лексичного та абстрактних значень, які характеризують видозміни його у зв'язках з іншими словами.

Абстрактні значення, що супроводжують лексичне значення повнозначного слова в конкретному випадку його вживання, називаються **граматичними значеннями**.

Граматичне значення – спільна семантика кількох граматичних одиниць одного класу, яка має в мові регулярне (постійне, стандартне) вираження.

Відмінності між значеннями:

Лексичне значення	Граматичне значення
Більш конкретне (характеризує одне слово (<i>дружба, віра, надія</i>))	Абстрактне (характеризує великі групи слів (предметність, ознаку, відмінок, час)).
Виражається коренем (основою) слова	Виражається формальними засобами мови
Функція диференціації – відмежування слів одне від одного	Функція інтеграції – виявлення спільного між формами, підведення форм слів під спільні закономірності
Індивідуальне, властиве слову на відміну від інших слів	Категоріальне, встановлює належність слова до тієї чи іншої частини мови, визначає загальні ознаки (рід, число, відмінок, вид, час тощо)

§ 90. Способи вираження граматичних значень

Засоби вираження граматичних значень – це матеріальні ресурси граматичної системи мови, за допомогою яких оформлюються слова.

1. Флексія (закінчення).

Цей засіб представляють **відмінкові** (у іменних частинах мови: іменник, прикметник, займенник, числівник: *вод-а, вод-и; весел-ий, весел-ими*) та **особові** закінчення (у дієсловах виражають граматичні значення особи, числа, часу, способу та ін.: *радi-ю, радiй-мо, побач-ши*).

2. Формотворчі афікси: а) формотворчі **суфікси** (*зелен-ий → зелен-іш-ий, весел-о → весел-іше, роби-ти → робити-м-у, робити-м-еш*); б) формотворчі префікси (*най-веселіший, най-глибше, бачити → по-бачити, читати → про-читати*); формотворчий постфікс **-ся** (*взувати → взувати-ся, бити → бити-ся*).

3. Наголос (як самостійний засіб вираження граматичних значень виявляється в окремих формах іменників: *ру́ки – руки, но́ги – ноги, се́стри – сестри*, видових формах дієслова: *висипати – висипáти*).

4. Службові слова (прийменники уточнюють значення флексії: *підійти до будинк-у (Р. в.) – прожити в будинк-у (М. в.)*; частки *би* (б) та *хай* (нехай) – умовний спосіб дієслова: *відпочивав би, хотіли б, нехай іде*; допоміжне дієслово *бути* – форми майбутнього часу: *буд-у писати*).

5. Чергування звуків у коренях слів (виражають значення доконаного і недоконаного виду: *вигер-ти – вигир-а-ти, вибр-а-ти – вибир-а-ти*).

6. Суплетивізм (творення форм слів від різних кореневих морфем: *брати – взяти, я – мені*).

7. Порядок слів (допоміжний засіб вираження граматичних значень слів при омонімії флексій: *Автобус об'їхав тролейбус. Тролейбус об'їхав автобус*).

8. Синтаксичний зв'язок (засіб вираження граматичних значень невідмінюваних слів за допомогою формальних ознак інших слів: *знайом-е рондо, відом-ий рефері, нічн-е таксі*).

§ 91. Граматична форма слова

Грамати́чні форми слова (словоформи) – різновиди одного й того самого слова, що тотожні лексично, але протиставлені грамати́чним значенням.

Система форм слова, розташованих у певній послідовності, утворює **морфологічну парадигму слова**.

Типи грамати́чних форм

Синтетичні форми (прості) утворюються за допомогою афіксів: *словник-ом, щедр-іш-ий, малю-ють, писати-м-у, повідомл-ять*. Значно рідше – суплетивно: *поганий – гірший, шукати – знайти*.

Аналітичні форми (складені) – кількокомпонентні форми, що містять у своєму складі повнозначні й службові слова: форми дієслова **бути**: *писав був, будемо вивчати*, формотворчі частки: *знали б, хай записують*, прислівники **більш, найбільш, менш, найменш** у складі форм ступенів порівняння прикметників та прислівників: *найбільш вдалих, менш цікавий, більш корисно, найменш продумано*.

§ 92. Граматична категорія

Грамати́чна категорія – єдність двох або більше однорідних формально виражених грамати́чних явищ, протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження (наприклад, грамати́чна категорія числа, відмінка, ступенів порівняння, перехідності / неперехідності, стану, виду, способу, часу, особи).

Семантичними (М. В. Леонова, О. Д. Пономарів) чи **лексико-семантичними** (М. Я. Плющ) категорії або **лексико-семантичними** розрядами (К. Г. Городенська, О. К. Безпояско, В. М. Русанівський) є абстрактність – конкретність, збірність – одиничність, абстрактність – конкретність, категорії істот – неістот.

Серед грамати́чних категорій виділяють категорії **класифікаційні** (категорія роду, виду, стану) та **словозмінні** (відмінка, особи), хоча у деяких категоріях ці дві функції поєднуються (наприклад, у категорії числа іменників, категорії часу дієслів).

§ 93. Предмет та основні поняття морфології

Термін “**морфологія**” пов’язують з іменем німецького письменника, філософа і природознавця **Йогана-Вольфганга Гете** (1749–1832), який називав ним розділ біології про форми живих організмів. У ХІХ ст. цей термін поширився і в мовознавстві на означення тієї галузі науки про мову, яка вивчає форми слова.

Морфологія (від грецького *μορφη morphe* – форма, *λογία logia* – слово, вчення) – це розділ граматики, в якому вивчається слово як граматична одиниця мови. Це вчення про частини мови, їх граматичні категорії і систему словозміни.

Основна **одиниця** – частина мови (**морфологічне слово**), тобто граматичний клас слів.

Об’єкт морфології – система всіх форм морфологічного слова і їх граматичних значень.

Предметом вивчення в морфології є також словоформи, в яких виражаються граматичні характеристики слова, незалежні від його синтаксичних властивостей (н-д, форми ступенів порівняння прикметників).

§ 94. Частини мови як лексико-граматичні класи слів

Частини мови – це великі лексико-граматичні класи слів, що характеризуються спільністю частиномовного значення, граматичних категорій і системи словозміни, а також єдністю синтаксичних функцій і словотвірних характеристик.

Самостійні: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник; **службові** – прийменник, сполучник, частка. Окремо розглядають **вигук** як особливу частину мови, що не має номінативного значення, не виконує службову функцію, а лише виражає емоції, настрій, волевиявлення, не називаючи їх.

Специфікою **неповнозначних** частин мови є те, що вони: 1) позбавлені номінативної функції; 2) не мають граматичних категорій; 3) не можуть самостійно бути членами речення; 4) мають кількісно обмежений склад; 5) є засобами вираження синтаксичних

відношень та зв'язків, модальних значень, відіграють формотворчу чи словотворчу роль.

Крім розглянутих десяти частин мови, мовознавці виділяють ще два окремі невеликі лексико-граматичні розряди слів – **модальні слова й слова категорії стану**.

Принципи класифікації частин мови

Проблему поділу слів на класи намагалися розв'язати вчені різних епох і народів.

IV ст. до н. е.	Арістотель	Ім'я, дієслово, член (вигук), сполучник (зв'язка)
V ст. до н. е.	Яска, Паніні	Ім'я, дієслово, прийменник, частка, сполучник
II ст. до н. е.		Ім'я, дієслово, дієприкметник, член (вигук), займенник, прийменник, прислівник, сполучник. Запровадили термін “частина мови”
I ст. до н. е.		Назву “член” замінити терміном “вигук”
1711–1765	М. Ломоносов	Десять частин мови: ім'я, прикметник, числівник, займенник, дієслово, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник, вигук

За **лексико-семантичними ознаками** (наявністю у слова лексичного значення) слова поділяють на:

1) **повнозначні** (клас слів, що має своє загально категорійне лексичне значення: предметності, статичної ознаки предмета, кількості, узагальненої вказівки на предметність, ознаку або кількість, динамічної ознаки (або дії, процесуальності), статичної ознаки дії або іншої ознаки чи стану як сутності): іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник);

2) **неповнозначні** (клас слів, що виражає певні відношення між повнозначними словами, надає додаткових семантичних, модальних відтінків словам, словосполученням, реченням, служить для зв'язку слів, але свого загально категорійного значення самотійно не виражає): прийменник, сполучник, частки.

Вигук займає проміжне місце як клас слів, що не маючи номінативного значення і не виконуючи функції службових частин мови, виражає емоції, волевиявлення, спонукання.

За **синтаксичними функціями** частини мови поділяють на: 1) **самостійні** (повнозначні слова, що, виражаючи певне лексичне значення, є в реченні самостійними членами); 2) **службові** (неповнозначні слова, що виражають відношення між словами (прийменники), зв'язують слова або частини речення (сполучники), виражають смислові та інтонаційні відтінки (частки).

За **морфологічними ознаками** усі слова поділяють на: 1) **змінювані** (слова, що мають однакові морфологічні категорії і спільну парадигму відмінювання): іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово; 2) **незмінювані** (прислівник, прийменник, сполучник, частка, вигук, модальні слова і слова категорії стану).

Модальні слова – це окремий розряд лексичних одиниць, що утворився в результаті постійного використання форм різних частин мови у вставній функції з метою вираження суб'єктивної оцінки (ставлення мовця до того, про що він говорить): *вірите, кажуть, здається, може, уявлять*; прислівників (*дійсно, можливо, видно, певно, звичайно, по-перше*); часток (*либонь, мабуть*); прийменниково-іменникових форм (*з погляду, за словами, на жаль, на щастя*).

Модальні слова найчастіше виражають **раціональну** (*дійсно, може, справді, можливо, певно, здається*) чи **емоційну** (*на біду, на радість, на жаль, на щастя*) оцінку мовцем висловленого, виявляючи контекстуальну незалежність цієї суб'єктивно-модальної функції.

Слова категорії стану (виникли на поч. ХІХ ст.; О. Х. Востоков, Л. В. Щерба) – це незмінні слова найчастіше іменникового та прислівникового походження (рідше прикметникового).

Вони мають лише категорію часу і вживаються у функції присудка або головного члена односкладного речення: *боляче, прикро, шкода, повинен, гріх, видно, холодно*.

Семантико-граматичними ознаками слів категорії стану є: значення різноманітних станів; незмінність; категорія часу, що виражається аналітичними формами (*буде соромно, час іти спати*,

гріх було говорити); синтаксична функція присудка або частіше головного члена односкладного речення (*У кімнаті чисто й просторо. На душі тоскно*).

За **значенням** слова категорії стану поділяють на: слова фізичного стану (*тепло, боляче*); слова емоційного, психічного стану (*важко, лячно*); слова, що позначають стан природи (*вітряно, спекотно*); слова на позначення стану навколишнього середовища або суб'єктивної оцінки цього стану (*зручно, порожньо*).

У теорії частин мови є низка **дискусійних питань**: 1) кількість частин мови. В різних мовах виокремлюють неоднакову кількість частин мови; 2) одиниці, що розподіляються між частинами мови – слова, лексеми чи словоформи (І. Милославський); 3) ознака класу слів, що є частиною мови – граматична (О. Реформатський), лексико-граматична (В. Виноградов) чи семантична група слів (І. Милославський); 4) ієрархічна система частин мови; 5) віднесеність слів до певної частини мови (порядкові числівники, займенники, дієприкметники).

Отже, провідними принципами класифікації частин мови є категоріальне значення, морфологічні категорії та синтаксичні властивості слів.

§ 95. Система частин мови за В. Виноградовим

Класифікація частин мови В. Виноградова одна з найпоширеніших. На його думку, не всі слова є частинами мови, а до слів, які перебувають за межами частин мов, належать модальні слова, частки мови і вигуки. Отже, за *функціями* В. Виноградов усі слова поділяв на **чотири** групи: *частини мови, модальні слова, частки мови, вигуки*.

Частини мови. До них належать слова, які виконують номінативну функцію, є або можуть бути членами речення. На цій основі він виокремив сім частин мови: *іменник, прикметник, числівник* як іменні частини мови, *залишки займенників, дієслово, прислівник, слова категорії стану*.

Модальні слова. Такими він вважав слова, які виражають відношення висловлюваної думки до дійсності, яке встановлює мовець. Синтаксичні функції і семантична будова модальних слів відрізняється від функції і семантики частин мови та часток мови.

Частки мови. До цієї групи він відносив власне частки, *зв'язки*, *прийменники* і *сполучники*. Службові слова В. Виноградов, як і французький мовознавець Жозеф Вандрієс (1875–1960), називав *морфемами*, тобто виразниками суто граматичних відношень.

Вигуки. За В. Виноградовим, вони перебувають за межами частин мови і часток мови й не мають нічого спільного з морфологією. На його думку, ці слова пов'язані з емоційним мовленням і не належать до структури інтелектуального мовлення.

Порядкові числівники В. Виноградов називав *прикметниками* із значенням ознаки (*відчислівникові прикметники*).

До *займенників* він відносив як залишкові явища лише *особові займенники* (*я, ти, він, ми, ви, вони*), зворотний займенник (*себе*) та їх похідні. На його думку, займенник перебуває в стані занепаду.

Як і Л. Щерба, В. Виноградов виокремив і *слова категорії стану*, яка утворилася на основі деяких іменників, прикметників, прислівників і дієслів.

Усі частини мови, як зазначав В. Виноградов, між собою генетично пов'язані і взаємозумовлені: прислівник сформувався на основі іменників, прикметників, прислівників, займенників, дієприслівників, дієслів, дієприкметників; слова категорії стану – на основі іменників, прикметників, дієприкметників, прислівників, дієслів; дієприкметник – на основі прикметників і дієслів; дієприслівник – на основі дієслів, прислівників і дієприкметників.

§ 96. Теорія частин мови в українському мовознавстві

Сучасні українські граматисти (І. Вихованець, К. Городенська) при класифікації частин мови користуються *гетерогенною* (за кількома різнорідними критеріями) системою трьох принципів (*семантичного, морфологічного, синтаксичного*).

І. Вихованець виокремив *чотири* частини мови: *іменник, прикметник, дієслово, прислівник*. **К. Городенська** – ще й *числівник*. Не відносять до розряду частин мови: займенники (виконують лише дейктичну функцію), прислівник (не має власного лексичного значення), службові слова (виконують лише релятивну функцію).

Традиційна класифікація частин мови за чотирма ознаками: категоріальним значенням, морфологічними категоріями, синтаксичними властивостями, характером суфіксів.

В. О. Горпинич виокремлює **12 частин мови**: іменник, прикметник, числівник, займенник, дієслово, прислівник, слова категорії стану, модальні слова, прийменник, сполучник, частку, вигук.

За характером функції частини мови поділяються на **номінативні, вказівні, зв'язкові** (прийменник, сполучник, частка) і **виражальні** (вигуки, звуконаслідування).

Поділ на повнозначні і неповнозначні (або службові) умовний і неприйнятний, бо не охоплює всіх слів (вигук не відносять ні до повнозначних, ні до службових).

§ 97. Лексичне значення, морфологічні ознаки і синтаксична роль іменників

В основі виділення іменника в окремий лексико-граматичний розряд покладено ономаціологічну категорію предметності.

Іменник (лат. *substantivum*) – самостійна частина мови, що має категоріальне значення предметності, виражене класифікаційними категоріями роду й істоти / неістоти, словозмінними категоріями числа і відмінка та власними словотвірними суфіксами, і виконує своєрідні синтаксичні функції.

Іменники української мови поділяються на такі основні **семантичні** (або **лексико-семантичні**) **групи**: назви конкретних предметів (*парта*); назви живих істот – людей, тварин, комах, риб (*лікар, кунця, комар, карась*); сукупність конкретних предметів і живих істот (*меблі, студентство*); назви речовин (*бронза, вода*); назви відрізків часу (*день, канікули*); назви кількості (*десяток, двоє*); назви якості і властивості (*щирість*); назви дії (*одруження*); назви стану (*мовчання*); назви подій (*перемога*); назви абстрактних понять (*політика*); назви ознак (*блідість*); назви одиниць виміру (*градус*); назви явищ (*буря*); назви почуттів (*любов*); назви простору і території (*район*); назви виробничих об'єднань (*кооператив*).

Синтаксичні властивості іменника: 1) усі іменники мають при собі узгоджене означення (*теплий день*); 2) виконує функцію таких членів речення: а) підмета (найчастіше); б) присудка; в) додатка (найчастіше); г) незгодженого означення; д) обставини; 3) у синтаксичному словосполученні іменник може бути і опорним, і залежним компонентом (*цікава книжка*); 4) у тексті може займати позицію речення.

Найтиповішою, **первинною** у іменника є синтаксична функція підмета і додатка. Функція присудка, незгодженого означення, обставини в іменника є нетиповою, **вторинною** (**неморфологізованою**).

Грамаітичним засобом вираження категоріального значення предметності іменника є **морфологічні категорії** роду, істоти / неістоти, числа, відмінка.

Іменники належать до одного з трьох граматичних **родів** – чоловічого, жіночого або середнього. Не мають граматичного роду лише іменники множинної форми (*ворота, висівки*), окремі групи іменників виражають значення двох родів (*сирота, бородище*).

Іменники змінюються за **відмінками** (крім деяких слів іншомовного походження, аббревіатур і прізвищ) і характеризуються граматичним значенням **числа** (одні мають співвідносні форми числа, інші вживаються лише в однині або у множині).

До іменників належать: аббревіатури (*ВНЗ, лавсан*); субстантивовані прикметники та дієприкметники (*вартувий*); прізвища прикметникового походження на **-ський** (*Коцюбинський*); прізвища у формі присвійних прикметників на **-ів, -ін** (*Пономарів, Ситін*); назви міст у формі присвійних прикметників на **-ів, -ин** (*Чернігів, Ніжин*).

§ 98. Лексико-граматичні категорії іменника

Усі іменники поділяють на окремі **бінарні (подвійні)** групи слів (лексико-граматичні розряди).

Лексико-граматичні розряди – групи іменників, які протиставляються за значенням, але мають спільні граматичні засоби вираження роду, числа, відмінка, особи / неособи.

Виділяються: **конкретні і абстрактні** (*парта, літак*); **загальні (апелятивні) і власні (оніми)** (*гори, Гайчур*); **предметні (дискретні) – речовинні (недискретні)** або назви рахованих і нерахованих предметів (*музей, трамвай*); **збірні – одиничні** (*професура, стеблина*).

За В. О. Горпиничем, поняття **істоти / неістоти** не лексико-граматичний розряд, а морфологічна ознака.

Категорія власних і загальних назв

Загальні (апелятивні) іменники – іменники, які об'єднують ряд предметів у єдиний узагальнений розряд і дають їм спільну назву (*клас, хлопець*).

Лексичні особливості апелятивів: мають узагальнюючий (називають предмет за його належністю до певної групи як носія

ознак цієї групи) та понятійний характер (*стіл* – кухонний, канцелярський, журнальний, хірургічний).

Граматичні особливості: більшість загальних іменників має категорію числа; незначна частина виражає предметність формою тільки однини (*злагода*) або множини (*вибори*).

Власні (пропріативи, оніми) іменники – іменники, які виділяють предмет чи явище із однорідних і дають йому власну назву.

Це слова вторинного творення: прізвище *Вовк* – апелятив *вовк*, річка *Ромен* – апелятив *ромен* (трава)є

Розділ мовознавства, що вивчає власні назви, називають **ономастикою** (грец. мистецтво давати імена).

Ономастика поділяється на дві частини: **вітоніміку** – вчення про власні найменування живих істот і **абіоніміку** – вчення про географічні та астрономічні назви.

Особливість онімів: позначають один об'єкт, виділяючи його із групи однорідних (*Київ, Дніпро*); мають лексичне значення; виражають значення предметності тільки формою однини (*Ніжин, Глухів*) або множини (*Богородчани, Суми*).

Власні імена людей поділяють на **реальні** (виникли в мові спонтанно і ввійшли до лексичної та ономастичної систем мови: прізвища (*Франко, Коцюбинський*); імена (*Наталка, Олег*); назви поселень (*Батурін, Львів*); назви водних об'єктів (*Дністер, Самара, Прут, Тиса*) тощо) і **літературні** (оніми, що вживаються у художніх творах (*Захар Беркут, Еней*)).

§ 99. Категорія конкретності та абстрактності

За характером позначуваного (конкретне / абстрактне) іменники поділяються на **конкретні й абстрактні назви**.

Іменники з конкретним значенням виражають поняття, в яких передається все те, що людина пізнає органами чуття. Це назви предметів (*будинок*), явищ (*туман*), людей (*Гнат*), географічний об'єктів (*Дніпро*), організацій, підприємств, установ (*дитсадок "Малятко"*), одиниць виміру (*тиждень*) та ін.

Лексичні особливості: означають предмети, істоти, явища, події, факти, які: а) можна уявити як окремі (*вікно, пілот*); б) піддаються рахунку (*місто, слон*); в) сприймаються органами чуття людини (*бджола, ручка*).

Граматичні особливості: більшість має граматичну категорію числа; конкретні іменники, що означають єдині в своєму роді предмети, не мають категорії числа, а значення предметності виражають формою однини; утворюються за допомогою суфіксів *-ець, -ок, -ик, -тель, -ани, -ак* та ін.

Абстрактні іменники – назви понять, суттєві ознаки яких узагальнюються настільки, що втрачається зв'язок з їх носіями.

Розрізняють групи, що позначають: властивості й ознаки; дії і процеси; почуття і психічні стани; фізичні стани людини; численні наукові поняття тощо.

Граматичні особливості: не мають категорії числа, а мають тільки категорії роду і відмінка; значення предметності виражають за допомогою тільки форми однини; абстрактних іменників із значенням дій, процесів, станів, ігор, народних обрядів і звичаїв предметність виражає тільки формою множини; не сполучаються з числівниками *два, три, чотири* тощо, а тільки з числівниками на зразок *багато, мало*.

Абстрактні іменники утворюються додаванням суфіксів *-ість, -ин-а, -анн-я, -изн-а, -енн-я, -ов-а, -ств-о, -к-а, -ізм, -ацій-а* та ін.

§ 100. Категорія збірності та одиничності

Одиничні назви протиставляються своїм значенням збірним та речовинним іменникам, наприклад: *пташина* – *птаство*.

Граматичне протиставлення кількісного вияву в одиничних іменниках виражається у формах числа: *квасолина* – *квасолини*.

Одиничні іменники можуть сполучатися з числівниками: *три горошини, чотири насінини*.

Збірним протиставляються **одиничні**, або **сингулятивні** (лат. *singularis* – однина) іменники: *селянин, пшеничина*.

Не мають значення сукупності (*пшонина, сльозина*), а належать до числа тих, що позначають предмети, які можна рахувати.

Семантично одиничні іменники поділяють на дві групи: 1) сингулятиви, що співвідносяться як зі збірними іменниками, так і з множиною конкретних іменників: *селянство* – *селянин* – *селяни*; *сливняк* – *слива* – *сливи*; 2) сингулятиви, що співвідносяться лише з речовинними іменниками: *стебло* – *стеблина*, *бадилля* – *бадилина*.

Граматичні особливості сингулятивних іменників: 1) наявність суфіксів *-ин, -инк-а, -иночк-а* (*грузин, квасолинка, билиночка*); 2) частина сингулятивів змінюється за числами (*сніжинка* – *сніжинки, пшеничина* – *пшеничини*); 3) вживання з числівниками (*чотири горошини, дві стеблини*).

Серед загальних іменників із конкретним значенням окрему групу становлять збірні.

Збірні іменники – іменники, що виражають неозначену множину (сукупність) предметів або осіб як єдине неподільне ціле.

Їх поділяють на **лексико-семантичні групи** із значенням сукупності: назви осіб: *професура, селянство*; назви тварин: *мошкара, мушва*; назви рослин: *малинник, сосняк, березняк, листя*; назви предметів: *апаратура, білизна, ганчір'я*.

Граматичні ознаки збірних іменників: відсутність категорії числа; наявність у них форми тільки однини: *ректорат, рідня*; нездатність до поєднання з числівниками.

Форма однини збірних іменників виражає значення множинності (доцента – доцент, сосняк – сосна), що означає нечленовану, неподільну множинність, яка не піддається лічбі (студентство).

Значення неподільної множинності багатьох збірних іменників виражається суфіксами **-ств-о**, **-цтв-о** (воїнство, козацтво), **-а (-я)** (гілля), **-н-я** (офіцерня), **-в-а** (грошва), **-от-а** (парубота), **-инн-я** (гарбузиння), **-ин-а** (яровина), **-няк**, **-ник** (лозняк, сливник), **-еч-а** (малеча), **-изн-а** (білизна), **-ар-а**, **-ор-а** (мошкара, дітвора), **-ур-а** (апаратура), **-ат** (єпископат), **-атик-а** (проблематика), **-іан-а** (Шевченкіана), **-і-я** (топонімія).

Безсуфіксні збірні іменники трапляються рідко: *зелень, нечисть, хвоя, знать* і под. У них значення збірності виражається лексично.

Не належать до збірних іменники типу *загін, група, рота, полк, ліс, народ, ансамбль* (наявність категорії числа; здатність до сполучуваності з кількісними числівниками).

§ 101. Поняття про категорію роду іменників

Категорія роду іменника – це визначальна граматична категорія, яка вказує на здатність іменників поєднуватися з певними формами пов'язаних з ними слів.

Іменники **мають** рід, а **не змінюються** за родами!

Усі іменники (крім винятків) поділяються за граматичним родом на три групи: **чоловічого, жіночого і середнього роду**.

Спільний рід – рід української мови, у якому іменники можуть вживатися в одній і тій же самій формі зі значенням кількох родів: чоловічого й жіночого, чоловічого й середнього, жіночого й середнього, чоловічого, жіночого і середнього: *нероба, рева, базіка, нікчема, ледащо* тощо (мають закінчення **-а**, рідше **-о**). Рід особи, названої іменником спільного роду, визначають за змістом речення чи за родом прикметника або займенника, який стосується іменника.

Подвійний рід (чоловічий – середній, жіночий – середній) фіксують в іменниках із суфіксами **-ищ-е**, **-иськ-о**, що мають відтінок згрубілості: *ручище, свекрушисько*.

Якщо іменник уживають лише в множині, то він граматичного роду не має (*змовини, оглядини, завидки, Бровари*).

Засоби вираження родових значень в українській мові:
а) **провідні**: морфологічний (відмінкові закінчення); синтаксичний (наявність узгодження); б) **допоміжні**: словотвірний (окремі суфікси надають значення певного роду); лексичний (лише назвам істот із значенням назв осіб і тварин: *батько – мати, брат – сестра, син – дочка, хлопчик – дівчинка*).

§ 102. Розподіл іменників за родами

До **чоловічого роду** належать іменники:

- з основою на твердий приголосний, що в Н. в. одн. мають нульове закінчення: *краб, чуваш*;
- з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням: *вождь, жолудь*;
- із закінченням **-а (-я)**, що означають істот чоловічої статі: *глава, батя*;
- із закінченням **-о**, що означають істот чоловічої статі: *вуйко, Михайло*;
- із закінченням **-о** після суфікса пестливості **-еньк-**, що утворилися від слів чоловічого роду і означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви осіб: *батенько, татусенько*;
- із закінченням **-о** після суфікса **-енк-о**, що означають осіб чоловічої статі, утворені від слів чоловічого, жіночого і спільного роду: *хорунженко, чередниченко*;
- із закінченням **-о** після суфікса пестливості **-оньк-о**, що утворилися від слів чоловічого роду, означають істот чоловічої статі або персоніфіковані назви предметів: *синонько, татонько*;
- із закінченням **-о** після зневажливого суфікса **-иськ-о**, що утворилися від назв істот і неістот чоловічого роду: *чубисько*;
- із закінченням **-о** після зневажливого суфікса **-ил-о**, що утворилися від будь-якої основи, мають значення особи чоловічої статі: *здоровило, босовило, зубрило, воротило*;

- із закінченням **-о** після суфікса пестливості **-нть-о**, що означають осіб чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду: *дідуньо, сватуньо, братуньо, татуньо*;

- із закінченням **-е** зі згрубіло-збільшуваним суфіксом **-ищ-е**, що означають істот чоловічої статі, утворені від іменників чоловічого роду: *парубище, дідище, коропище, комарище*;

- іменник *Дніпро*.

До жіночого роду належать іменники:

- на **-а (-я)**: *весна, богиня, Марія*;

- з основою на м'який приголосний з нульовим закінченням у Н. в. одн.: *кефаль, молодь, челядь, медаль, карамель*;

- назви істот і неістот з основами на ж, ч, ш з нульовим закінченням у Н. в. одн.: *суміш, упряж, здобич, велич*. **ВИНЯТКИ** (родові варіанти): *гандж, харч, фальш* (жін. і чол. р.);

- деякі іменники з основами на кінцеві тверді приголосні **р, в, ф** з нульовим закінченням у Н. в. одн.: *кров, любов, верф, кіновар*;

- іменник *мати*.

До середнього роду належать іменники:

- із закінченням **-о** Н. в. одн.: *село, небо, Різдво, диво*;

- на **-о** після суфікса пестливості **-еньк-о**, що утворилися від слів середнього роду: *вушенько* – від *вухо* (сер. р.), *плеченько* – від *плече* (сер. р.), *личенько* – від *лице* (сер. р.), *віченько* – від *око* (сер. р.);

- із закінченням **-о** після суфікса пестливості **-оньк-о**, що утворилися від слів середнього роду: *крилонько* – від *крило* (сер. р.), *лишенько* – від *лихо* (сер. р.);

- із закінченням **-о** після зневажливого суфікса **-иськ-о**, утворені від слів середнього і жіночого роду, а також іменники на **-иськ-о** зі значенням місця або конкретного предмета: *дівчисько, свекрушисько, ручисько, торфовисько*;

- із закінченням **-е** в називному відмінку: *поле, горе, житіє*;

- із закінченням **-е** в називному відмінку після зменшено-пестливого суфікса **-и-**: *деревице, слівце, човенце*;

- із закінченням **-е** після суфікса **-ищ-е** зі значенням місця: *глинище, бавовнище, базарище*;

- із закінченням **-а (-я)** у називному відмінку: *життя, внука, курча*;
- із закінченням **-е** після суфікса **-ищ-е** із значенням збільшеності, що утворені від слів середнього роду: *гніздище (від гніздо), багнище (від багно), дівчище (від дівча), плечище (від плече), шатрище (від шатро)*.

§ 103. Особливі випадки визначення роду іменників

Чоловічий рід	Жіночий рід	
Іменники з основою на твердий приголосний		
Більшість: <i>Сибір, степ, смерч, насип, пил, кір, псалтир, м'якуш, накуп, Овруч, розсип, фальш</i>	Нетипові для жіночого роду. Виняток становлять: а) окремі слова з кінцевим губним та -р : <i>кіновар, твар, лазур, верф</i> ; б) непоширені слова з кінцевим шиплячим : <i>велич, далеч, заполоч, жовч, наволоч, жовч, неміч, картеч, гич, гуаш, туш, поміч, нехвороц, одіж, ретуш, суміш, розкіш</i> .	
Іменники з основою на м'який приголосний		
Незначна кількість іменників на м'які д, дз, т, з, с, л : <i>аерозоль, рояль, сажень, степінь, ступінь, блакить, мозоль, кужіль, купіль, жаль, бевзь (лайл. бовдур), язь (те саме, що в'язь – риба родини коропових), шашіль, чорнобиль, шампунь, толь, тюль, нежить, фенхель, тать (заст. – злодій, грабіжник), кметь (заст. – селянин, хлібороб), ретязь (заст. – ланцюг), дідусь, Корсунь (місто)</i>	Більшість: <i>твердь, ожеледь, кладь, гладь, сизь, різь, акварель, юнь, сіножать, вуаль, антресоль, бандероль, ваніль, емаль, каніфоль, консоль, мігрень, фланель, Умань, Прип'ять, бязь, рись, путь, даль</i> .	
Якщо виникають труднощі в ході визначення роду цих чи аналогічних іменників, застосовують практичний прийом – утворення форми орудного		

відмінка <i>однини</i>		
Іменники чоловічого роду в О. в.		матимуть закінчення <i>-ем, -ом</i> (<i>кір – кором, смерч – смерчем</i>);
Іменники жіночого роду в О. в.		матимуть закінчення <i>-ю</i> (<i>Умань – Уманню, ваніль – ваніллю</i>);

Проте система флексій – не завжди достатній критерій для розрізнення роду іменників. Іменники **спільного роду не виражають якогось особливого граматичного значення роду** – вони поєднуються з означуваними словами у формах чоловічого або жіночого роду (*круглий сирота, кругла сирота*).

Невідмінювані іменники мають лише значення роду і позбавлені морфологічних форм його вияву.

До **чоловічого роду** належать іменники:

- із значенням особи чоловічої статі (незалежно від кінцевого голосного): *буржуа, рантьє, конферансьє*;
- назви тварин (крім іменника **цеце**): *гну, фламінго*;
- назви вітрів: *сироко, торнадо*;
- назви деяких конкретних предметів: *екю, пенні*.

До **жіночого роду** належать іменники:

- із значенням особи жіночої статі: *міс, фрау*;
- назви деяких тварин і риб: *цеце* (муха), *івасі* (риба), *путасу* (риба);
- назви деяких конкретних предметів: *авеню* (вулиця), *салямі* (ковбаса), *кольрабі* (капуста), *бере* (груша);
- субстантивовані назви мов: *ідиш, хінді (гінді), суахілі*.

До **середнього роду** належать невідмінювані назви **неістот**: *кашне, депо, таксі*.

Розподіл невідмінюваних географічних назв між родами регулюється родовою належністю географічних номенклатурних слів

(місто, село, хутір, озеро, ріка, країна, острів, півострів, республіка тощо): середній рід – *місто Сочі, місто Тбілісі*; жіночий рід – *станція Тбілісі, станція Баку*; чоловічий рід – *чудовий курорт Сочі, морський порт Баку; далекий острів Борнео; вся республіка Перу, чудова гора Ай-Петрі*.

До “**спільного**” роду зараховують невелику кількість іменників:

- із значенням особи з негативною ознакою, що мають закінчення **-а, -о**: *читака, посіпака, бідняга, ледащо* та ін.;
- українські прізвища на приголосний: *Стефаник, Федькович*;
- українські прізвища на **-к-о**: *Франко, Шевченко*;
- невідмінювані іншомовні прізвища на голосний: *Віардо, Дюма, Рабле*;
- пестливі імена на **-а(-я)**: *Шура, Соня*.

Не належать до “спільного” роду іменники чоловічого роду з основою на приголосний, які називають осіб жіночої статі за посадою або професією: *декан, ректор, педагог, інженер* і под.

Іменники множинної форми значення роду не виражають (наприклад, *канікули, Суми*), як і будь-який інший іменник, вжитий у формі множини (*книги, джерела, змії*).

Незмінювані іменники – абрєвіатури мають рід відповідно до родової приналежності іменника в називному відмінку в мотивуючому абрєвіатуру словосполученні.

§ 104. Категорія числа

Категорія числа – відношення предметності до її кількісного вияву, що є безпосередньою чи опосередкованою вказівкою на кількість предметів.

Словозмінна категорія числа реалізується в українській мові у протиставленні двох рядів форм – **однини** і **множини**.

Однина – граматична форма числа, співвідносна з множиною, яка вживається, коли мова йде про один предмет.

Множина (лат. plural) – граматична форма числа, що вказує на два, три і більше (аж до нескінченності) однорідних предметів.

Засоби вираження категорії числа

Граматичні ознаки категорії числа іменників: 1) наявність відмінкових форм, властивих окремо для однини і множини; 2) синтаксичні зв'язки іменників з іншими словами в реченні; 3) специфічні засоби словотвору; 4) наголос.

За наявністю форм числа іменники поділяються на **три групи**: іменники, що мають форму однини і множини; іменники, що вживаються тільки в однині (*singularia tantum*); іменники, що вживаються тільки в множині (*pluralia tantum*).

Іменники, що мають форму однини і множини

Особливості: найбільша за обсягом група; вказують на назви осіб, предметів, явищ, що піддаються лічбі; означають предмети, що сприймаються роздільно й поєднуються з кількісними числівниками.

Протиставлення однини / множини виражається: відмінковими закінченнями; морфом **-ес-**, **-ер-** (в окремих іменниках); морфом **-ат-** (**-ят-**) у назвах малят і звірят; усіченням суфікса **-ин** у формах однини при утворенні множинних форм назв осіб за національністю і походженням: *молдаванин* – *молдавани*; аломорфами **-ц-**, **-к-** суфіксів **-ець**, **-ок** і ін.: *синець* – *синці*, *полтавець* – *полтавці*, *турок* – *турки*; подовженням кінцевого кореневого приголосного: *колос* – *колосся*; морфонологічним чергуванням приголосних *г//з*, *к//ч*: *друг* – *друзі*; чергуванням звуків [о], [е] з нулем звука: *сон* – *сни*; перенесенням наголосу: *рука* – *руки*.

Іменники, що вживаються тільки в однині (singularia tantum)

До singularia tantum належать такі основні групи іменників:

абстрактні іменники, що означають якість, властивість, дію, стан чи різні узагальнені поняття	<i>сміливість, гордість, боротьба, щастя, далечінь, розвиток, любов, гнів, мудрість</i>
збірні іменники, що означають сукупність осіб або подібних предметів, явищ, які мисляться як одне неподільне ціле	<i>козацтво, рідня, піхота, прокуратура, деканат, комахня, колосся, листя, молодь, студентство</i>
іменники, що становлять категорію речовинності (назви речовин, металів, мінералів, хімікатів)	<i>молоко, масло, кисень, азот, папір, руда, солома, борошно, нафта, вода, золото, сніг, пісок, асфальт</i>
власні назви людей, тварин, планет, географічні та інші поняття	<i>Віктор, Марія, Пірат, Сірко, Київ, Полтава, Дніпро, Земля, Марс, кінотеатр "Дружба"</i>

Іменники, що вживаються тільки в множині (pluralia tantum)

назви будівель, їх частин, споруд	<i>сіни, ворота, сходи, двері</i>
назви предметів упряжі, засобів пересування	<i>шори, наритники, сани, бігуни</i>
назви знарядь праці і предметів домашнього вжитку	<i>граблі, вила, ваги, триноги, ночви, носилки</i>
назви парних предметів і парних частин тіла	<i>окуляри, ножиці, кліщі, терези, тиски, лапки, в'язи, груди</i>
назви музичних інструментів	<i>цимбали, літаври</i>
назви одягу і взуття	<i>штани, труси, бриджі, бутси, панталони</i>
назви маси, речовини, матеріалу, продуктів харчування	<i>хімікалії, парфуми, помії, дрова, вершки, дріжджі, прянощі, консерви, макарони</i>
назви залишків речовини чи матеріалу	<i>висівки, вичіски, недоїдки</i>
назви відрізків часу, свят, традиційно-побутових звичаїв, обрядів та дій, що повторюються	<i>сутінки, будні, канікули, іменини, роковини, заручини, зажинки, обжинки, переговори, перегони</i>

назви сукупності предметів зі значенням збірності	<i>надра, гроші, фінанси, джунгли, хащі, люди</i>
назви ігор	<i>шахи, городки, жмурки</i>
назви дій і процесів	<i>посиденьки, витребеньки, відвідини, дебати, хвастощі, пустощі</i>
назви на позначення почуттів, емоцій, станів (переважно із суфіксом -ощ-)	<i>радощі, молодощі, гордощі, жалощі, веселощі, труднощі, ревнощі, скупощі, мудрощі, ластощі</i>
власні географічні назви	<i>Альпи, Афіни, Суми, Черкаси, Карпати, Дарданелли</i>

Значення числа в **невідмінюваних** іменниках виражається тільки синтаксично і визначається за допомогою контексту.

ТЕМАТИКА ТА ПЛАНИ ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ
ФОНЕТИЧНА СИСТЕМА
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Практичне заняття № 1.

**Тема: АРТИКУЛЯЦІЙНО-АКУСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА
ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ (ЗВУКІВ)**

ПЛАН

1. Звук як явище артикуляційно-акустичне та фонологічне.
2. Диференційні ознаки голосних і приголосних фонем (звуків) сучасної української мови.
3. Диференційні ознаки голосних фонем (звуків) сучасної української мови.
4. Артикуляційно-акустична характеристика голосних фонем (звуків) сучасної української мови.
5. Алофони голосних фонем сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.
2. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 1997. 493 с.

Допоміжна

1. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. К., 1972. Ч. 1. 402 с.
2. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови : Учб. посібник / Ю. О. Карпенко. Одеса, 1996. 144 с.

3. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.
4. Розгон В. В. Фонетика, фонологія, графіка й орфографія сучасної української мови : навчально-методичний посібник для студентів / В. В. Розгон. Вид. 6-е, доп. і переробл. Умань : ФОП Жовтий, 2014. 168 с.
5. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань, 2014. 213 с.
6. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 216 с.
2. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С. І. Головащук. К., 1995. 191 с.
3. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. К., 2003. 319 с.
4. Погрібний М. І. Орфоепічний словник / М. І. Погрібний. К., 1984. 629 с.
5. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Охарактеризувати склад фонем української мови за різними науковими джерелами.

II. Записати слова фонетичною транскрипцією та визначити звукове поле фонем /e/, /и/, /o/.

В-1. Бетон, висушування, Бельбек, верф'яний, дилетант, кирилиця, комерсант, люксембурзький, феєрія, визначається.

В-2. Белорецьк, великодержавний, вуглевидобування, диспетчер, кишеня, медичний, феєрверк, виокремлення, ремонтувати, черствий.

В-3. Березань, великосвітський, деблокування, диференціація, кип'ятильник, метушіння, невиплачений, феєричний, чотириденний, підвищення.

В-4. Висліджування, взаємодіяння, дельфінарій, Киргизія, конференція, невільник, смиренність, Тирасполь, ущільнення, кривавий.

В-5. Вентилятор, взаємовідношення, децентралізація, кишенька, невпинність, негритянський, перереєстрація, знищення, перевезення, безземелля.

III. Записати слова фонетичною транскрипцією та виконати артикуляційно-акустичну характеристику голосних і приголосних звуків.

В-1. Посміхається, визначення, сміливість.

В-2. Класифікується, норвезький, відкриття.

В-3. Називаються, теперішній, рівноправність.

В-4. Сміливість, народження, розгортається.

В-5. Використовується, щасливий, співвідношення.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке звук? Який розділ мовознавства вивчає звуки мови?
2. У яких аспектах вивчають звуки людського мовлення?
3. Що вивчає фонетика (описова, історична)?
4. Які методи використовують у фонетичних дослідженнях?
5. Як пов'язана фонетика з іншими розділами мовознавства (орфоепією, графікою, орфографією, лексикою, граматиною, стилістикою)?
6. Які одиниці фонетики називають сегментними (лінійними) та суперсегментними (нелінійними)?
7. Чим зумовлена необмежено велика кількість звуків людської мови?
8. Що таке фонема? Який розділ мовознавства вивчає фонему?

9. Який зв'язок між звуком і фонемою?
10. Які фонемні ознаки є диференційними для української мови?
11. Які функції виконують фонемні у мові?
12. Що називають алофоном? Які алофони фонем називаються позиційними, які комбінаторними і які факультативними?
13. Що таке звукове поле фонем?
14. Які звуки утворюють систему вокалізму?
15. Які звуки утворюють систему консонантизму?
16. Як класифікують голосні у сучасній українській мові?
17. Як утворюються голосні: а) переднього ряду; б) заднього ряду?
18. Як утворюються голосні: а) високого підняття; б) середнього підняття; в) низького підняття?
19. Як утворюються лабіалізовані та нелабіалізовані голосні?
20. Які правила запису фонетичною транскрипцією виділяють у сучасній українській мові?
21. Що називають фонетичним алфавітом?
22. Які правила запису фонематичною транскрипцією виділяють у сучасній українській мові?

Практичне заняття № 2

Тема: АРТИКУЛЯЦІЙНО-АКУСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ (ЗВУКІВ)

ПЛАН

1. Диференційні ознаки приголосних фонем сучасної української мови.
 2. Артикуляційно-акустична характеристика приголосних фонем (звуків) сучасної української мови.
 3. Алофони приголосних фонем сучасної української мови.
 4. Звукове поле приголосних фонем сучасної української мови.
 5. Класифікація приголосних фонем (звуків) сучасної української мови:
- а) за місцем творення (за активним і пасивним мовним органом);

- б) за способом творення;
- в) за наявністю / відсутністю пом'якшення (палаталізації);
- г) за акустичним враженням;
- г) за наявністю / відсутністю назалізації.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.
2. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 1997. 493 с.

Допоміжна

1. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. К., 1972. Ч. 1. 402 с.
2. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови : Учб. посібник / Ю. О. Карпенко. Одеса, 1996. 144 с.
3. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.
4. Розгон В. В. Фонетика, фонологія, графіка й орфографія сучасної української мови : навчально-методичний посібник для студентів / В. В. Розгон. Вид. 6-е, доп. і переробл. Умань : ФОП Жовтий, 2014. 168 с.
5. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоепія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань, 2014. 213 с.
6. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 216 с.
2. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С. І. Головащук. К., 1995. 191 с.
3. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. К., 2003. 319 с.
4. Погрібний М. І. Орфоепічний словник / М. І. Погрібний. К., 1984. 629 с.
5. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Записати слова фонетичною транскрипцією та охарактеризувати приголосні за участю голосу і шуму та за місцем артикуляції.

В-1. Беззахисний, радість, тридцять, анекдот, уквітчаний, мужність, склянка, Запоріжжя.

В-2. Пристрасний, щасливий, майбутнє, безмежжя, Нідерланди, хлопець, антифашист, Кременчук.

В-3. Форпостний, буревісник, шістнадцять, Будапешт, кореспондент, якість, ультрафільтр, демаркація.

В-4. Агентство, безпам'ятство, легкість, Чернівці, постфактум, декомпенсація, співвітчизник, контр-адмірал, зернозбиральний, середньовічний.

В-5. Студентство, в'ялість, розширення, засніженість, передмістя, південно-східний, конструкція, функція, супермаркет, габаритність.

II. Записати слова фонетичною транскрипцією та визначити звукове поле фрикативних (щілинних) приголосних.

В-1. Обличчя, рукопис, індустрія, газифікація, фюзеляж, просьба, в'язальниця, спорудження, хом'як, гофмейстер.

В-2. Зустріч, авіаквиток, графік, віньєтка, газифікація, розуміння, в'ялення, життєзабезпечення, забарвлення, звантажений.

В-3. Невпопад, причетність, симфонія, активація, хірургія, безчинство, вшивальник, спорядження, жонглювання, забарвлення.

В-4. Самовиховання, Еквадор, кар'єра, п'єдестал, гравюра, станція, вчителювання, спортивно-масовий, життєстійкий, забур'янення.

В-5. Бортпровідниця, бар'єр, архіваріус, Х'юстон, зцілюється, торішній, вчорашній, спостережливий, життєствердження, завершеність.

III. Записати слова фонетичною транскрипцією та виконати артикуляційно-акустичну характеристику голосних і приголосних звуків.

В-1. Посміхається, визначення, сміливість, зварюваність, казковість.

В-2. Класифікується, норвезький, відкриття, звеличання, інфляційний.

В-3. Називаються, теперішній, рівноправність, звуконаслідувальний, іскроуловлювач.

В-4. Сміливість, народження, розгортається, зволікання, інфрачервоний.

В-5. Використовується, щасливий, співвідношення, зволоженість, зміщуваність.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які звуки називаються приголосними?
2. Як утворюються приголосні звуки?
3. Які акустичні та артикуляційні ознаки властиві приголосним звукам сучасної української літературної мови?
4. Які ознаки приголосних фонем називають диференційними?
5. Які алофони приголосних фонем називають позиційними?
6. Які алофони приголосних фонем називають комбінаторними?
7. Які алофони приголосних фонем називають факультативними?
8. Як класифікують приголосні звуки за участю голосу і шуму?
9. Як поділяють у сучасній українській мові приголосні за твердістю і м'якістю?
10. Як поділяють у сучасній українській мові приголосні за:

- а) місцем творення (за активним і пасивним мовним органом);
 - б) способом творення;
 - в) наявністю / відсутністю пом'якшення (палаталізації);
 - г) акустичним враженням;
 - г) наявністю / відсутністю назалізації.
11. Як утворюються губні (губно-губні, губно-зубні) приголосні?
 12. Як утворюються язикові (передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові) приголосні?
 13. Як утворюються проривні приголосні?
 14. Які приголосні звуки називають щілинними (фрикативними)?
 15. Які приголосні називають африкатами?
 16. Які приголосні звуки називають зімкнено-прохідними?
 17. Як поділяють у сучасній українській мові приголосні за акустичним враженням?
 18. Як поділяють у сучасній українській мові приголосні за наявністю / відсутністю носового забарвлення?

Практичне заняття № 3

Тема : ПОЗИЦІЙНІ ТА ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ФОНЕМ (ЗВУКІВ)

ПЛАН

1. Поняття про чергування (альтернації). Різновиди чергувань.
2. Чергування алофонів голосних фонем.
3. Чергування алофонів голосних та приголосних фонем.
4. Найдавніші чергування голосних у коренях слів.
5. Чергування /o/, /e/ з /i/.
6. Чергування /o/, /e/ з фонемним нулем.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.
2. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 1997. 493 с.

Допоміжна

1. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. К., 1972. Ч. 1. 402 с.
2. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної української літературної мови : Учб. посібник / Ю. О. Карпенко. Одеса, 1996. 144 с.
3. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.
4. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоепія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань, 2014. 213 с.

5. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 216 с.

2. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Записати текст фонетичною транскрипцією та виписати слова, у яких відбуваються фонетичні чергування:

а) *алофонів голосних фонем;*

б) *алофонів голосних та приголосних фонем.*

В-1. Вони стояли коло дверей, трохи розгублені, знетямлені гамором і задимленістю, але, певно, надворі було сиро й холодно, їм не хотілося так відразу повертатися туди, звідки вони щойно прийшли, тому вони з безнадійною наполегливістю намагалися видивитися бодай одне вільне місце. Художниці, видно, стало жарко, бо вона розстебнула своє біле пухнасте пальтечко; може, їй і не хотілося сюди йти, а тим більше не хотілося отак безглуздо стояти коло дверей і вишукувати те, чого тут однаково не знайдеш, вона щось сказала своїй подрузі, зневажливо кривлячи свої лукаві уста, але та коротко їй відмовила і вперто блукала поглядом по залу з байдужою затятістю, притаманною жінкам невродливим і трохи зневаженим, які звикли пробиватися в житті без будь-чиєї підтримки і завдяки цьому виробили в собі твердий характер і неабияку наполегливість.

Мабуть, існує магнетизм поглядів, бо, зрештою, художниця повернула обличчя до вікна (а перед тим вона мовби навмисне відверталася), і її погляд зустрівся відразу з чотирма поглядами. Художниця ледь посміхнулася, здалеку кивнула чи то всім одразу, чи

тільки інженерові, який все ж таки був хоч трохи їй знайомий, і рішуче попростувала до столика коло вікна (П. Загребельний).

В-2. Далі йшли мовчки. Дорога бралася в гори. Вона лягала на темну землю розгонистими закрутами, розсовуючи в боки кущі, дерева і навіть будинки, це було типове шосе для машин, щоб полегшити їм підйом, але для пішоходів воно не надавалося аж ніяк. Замість нормального просування прямо вперед доводилося нікати по серпантинах туди й сюди, ті самі дерева, ті самі будинки, ті самі вуличні ліхтарі обходити то знизу, то згори, і якщо для машини з швидкого накладання отаких повільних витків зрештою все ж одержувано висхідний рух, то для людей, надто ж уночі, це видавалося безглуздою блуканиною в пошуках невідомо чого.

Двічі обганяли їх таксі, повні пасажирів. Згодом, у світляній смузі, що її кидав на шосе ліхтар, вони побачили далеко попереду парочку. Стояли посеред шосе, в найосвітленішому місці і цілувалися. Чи то скороминуща курортна любов, чи, може, справжнє кохання, яке не хоче ждати, не розбирає, де світло, де темно, а то, може, просто вони зовсім юні і заповзялися отак перерахувати своїми поцілунками всі сліди ліхтарів на нічному шосе і йтимуть в гори до самого ранку, бо для таких дорога ніколи не кінчається. І він, Отава, теж міг вигадати щось схоже, наприклад, цілувати Таїсу на кожному новому закруті дороги, цілувати її лукаві уста і мовчати, мовчати (П. Загребельний).

В-3. І коли вже виїздив з міста, побачив мигдалеве деревце, що першим зацвіло тут. Було багато розмов про те мигдалеве деревце. Курортна газета на традиційному місці вмістила традиційний знімок з традиційним підписом: «Квітне мигдаль», але газеті ніхто не повірив, бо хіба ж невідомо, що фотографи завжди мають у своїх чорних конвертах заздальгідь наготовлені знімки на всі пори року і найперше – для капризної весни, яка то запізнюється, то приходить занадто рано, пробиваючись крізь сніги й морози теплим сонечком і зеленою травичкою. Але хтось там казав, що газета цього разу не обдурює, що він сам бачив деревце, але було вночі, і через те не може точно

визначити, де саме воно зацвіло і чи справді то мигдаль, чи, може, це якийсь заморський першоцвіт, а то й гібрид, виведений невтомними селекціонерами.

Тепер і Отава міг переконатися, що мигдаль уже зацвів. Деревце стояло все в біло-рожевій ніжності, таке нереально-легке, що боязко було простягнути до нього руку: ану ж зніметься і полетить, як зляканий небачений птах, полишаючи цю вогку, зав'язну холодними вітрами землю, забираючи з неї найбільшу радість, яка тільки може бути на світі (П. Загребельний).

II. Записати текст фонематичною транскрипцією та виписати слова, у яких відбуваються історичні чергування голосних фонем

В-1. Море насилало на суходіл пронизливу вільготність. В холодних мокрих сутінках тинялися по набережній люди, купчилися під ліхтарями, розходилися, щоб знову зібратися в світляному колі, глянути одне на одного, постояти, викурити цигарку, подивитися на темне море. Отаві не хотілося знов до людей. Відпочити в самотині – єдине, чого тепер бажав. Тому відразу звернув убік, повз знайомий старий платан, по вимощеній білими плитками доріжці побрався в мовчазну пітьму. Про те, що сталося в кафе, не думав. Дивна порожнеча була в нього в грудях, у голові, йшов швидко, широкі білі плити твердо слалися йому під ноги, ззаду долинали до нього уривки людських розмов, накочувалися раз по раз пошуми моря, але чим далі він ішов, тим більша й більша тиша залягала в нього за плечима, тільки ще дихало спроквола десь далеко море та стукали по твердих плитах підбори його черевиків: стук-стук!

І враз до нечастого стуку його підборів долучився новий звук, квапливий, знервований, ще далекий, але виразний і чіткий: тук-тук-тук! Так наче хтось наздоганяв його. Не зовсім приємне відчуття, коли в темряві, на пустельній дорозі, наздоганяє тебе хтось невідомий. До того ж Отаві аж ніяк не хотілося, щоб хтось порушував його самотність. Тому він надав ходи, хоча й так був певний, що навряд чи зможе будь-хто наздогнати його. Хіба що матиме ще довші ноги (П. Загребельний).

В-2. Велетенський чоловік з побитим крутою сивизною диким заростом на голові й на обличчі, прикритий спереду шкурою тура, зачепленою грубим ременем за схожу на стовбур старого дуба шию, чаклував над полум'ям. Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шугне звідти чорне і злякано сховається за миготливу червоність, бузкова каламуть розчиняється в ніжній синяві, – барви народжувалися, вигравали, мінилися, барви жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі, на широких дідових руках, на всій його могутній постаті, а відтак пливли на Сивоока, проходили крізь нього, і він відчував, що починає жити цими барвами, оцими вогняними спалахами в задимленій хижі, а ще він жив відвагою такою самою, як та, що була в дідовихруках, коли вони без страху занурювалися в нуртовисько полум'я і дістлвали звідти заціловані вогнем дивні речі, що світилися барвами, ще несподіванішими й яснішими, ніж бачив хлопець на землі й на небі.

Дід був – Родим, а він – Сивоок. Це сприймалося як даність, це починалося ще з непам'яті так само, як полум'я, як дідові руки, як податлива глина в тих руках, як веселковість барв, серед якої виростав малий (П. Загребельний).

В-3. Родим не казав Сивоокові ніколи нічого, не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з краскою, краплювалися співучі барви. Не почув з його уст малий назви жодного бога, але незабаром знав уже всіх, вловивши то раз, то вдруге з уст заброд-купців, які торгувалися з Родимом за його посуд і за його богів, і вже знав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьохликів, повернутих на всі чотири сторони світу, – Світовид, а той гнівливий, іскряно-жовтий – то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гущавин, – пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконіздрий, з жадібними очима – то Сварог, верховний бог неба і світу; найліпший же для Сивоока видавався Ярило, господар всього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній мідяноголий бог,

заквітчаний таким веселим зеллом, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якимсь випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє поличчя!

В цьому Сивоок не вбачав нічого дивного, бо вже давно закримітив спільність між богами і дідом Родимом. Мовчали боги, мовчав і Родим (П. Загребельний).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що називають чергуванням?
2. Які чергування називають фонетичними (живими)? Які причини виникнення їх?
3. Які чергування алофонів голосних фонем виділяють у сучасній українській мові?
4. Які чергування алофонів приголосних фонем виділяють у сучасній українській мові?
5. Які чергування називають історичними?
6. Які альтернації називають найдавнішими?
7. Які чергування називають давніми?
8. Які історичні передумови чергування /o/, /e/ з /i/. У яких морфологічних формах відбувається це чергування? Коли не відбувається чергування /o/, /e/ з /i/? Доберіть приклади.
9. Які історичні передумови чергування /o/, /e/ з фонемним нулем? У яких морфологічних формах відбувається це чергування? Доберіть приклади.
10. Які /o/, /e/ називають випадними? Доберіть приклади.
11. Які /o/, /e/ називають вставними? Доберіть приклади.
12. Які взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами?
13. Що є предметом вивчення морфонології?

Практичне заняття № 4

Тема : ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ (ЗВУКІВ)

ПЛАН

1. Чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /й/.
2. Чергування голосних у звукосполученнях /ри/, /ли/, /ро/, /ло/, /рі/, /лі/.
3. Чергування /г/, /к/, /х/ із /ж/, /ч/, /ш/.
4. Чергування /г/, /к/, /х/ із /з/, /ц/, /с/ та /з'/, /ц'/, /с'/.
5. Чергування однієї фонемі зі сполученням фонем.
6. Чергування твердих і палаталізованих передньоязикових відповідників.
7. Чергування передньоязикових зубних із шиплячими.

ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.
2. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 1997. 493 с.

Допоміжна

1. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.
2. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.
3. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоепія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань, 2014. 213 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. – 216 с.
2. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 2001. 224 с.
3. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

І. Записати текст фонематичною транскрипцією та виписати слова, у яких відбуваються історичні чергування приголосних фонем

В-1. Як той чорний крук, визирав у темряві, де лежали Родимові боги. Чи наділений був од свого Христа даром, чи мав надзвичайно вигострене око на все, що недбало лежить, а чи просто хтось задалегідь намовив його, підказав?

Хоч як воно там було, а тільки понурий заброда, вигукнувши свої слова про нищення, спрямувався одразу до кутка, де зберігалось дороге Родимові його працею, вмінням, надто ж – вірою, успадкованою від предків, які ще й з могил керували всіма живущими, направляли їхні дії і душі. Чорний плутався в довгій своїй киреї, поки він зумів ступнути раз, його поплічники, певно, вже набувши попередньо відповідного вміння, миттю сипнули з двох боків, завирували по хижі, ламали все, троцили, нищили (П. Загребельний).

В-2. Більше Сивоок не бачив нічого, не став дивитися. Він кинувся в найдальший куток горища, здичавіло рвав покрівлю, поки пробився назовні, не вагаючись, зістрибнув на землю і подався уділлям туди, де темно вивищувалася збавча пуца.

Продирався крізь куці, біг повз високі дерева, проскакував через галявини, не знав утоми, забув про спочинок, утікав, сам не відаючи куди, тільки билосся в ньому одне-єдине слово: «Родим, Родим,

Родим», та ще виривалися іноді сухими схлипуваннями відчайдушні ридання, які роздирали його груди. Він біг так аж до ранку, не міг стишити бігу, не міг затриматися, не було на світі сили, яка могла б його зупинити, і ось так вискочив на узлісся, і в обличчя йому вдарило духом гнилизни, і зрадливо зелені грузовиська глянули йому в очі, а з самого краю прогноїв, з-поміж жирної болотяної трави вишкірилися до хлопця великі жовтаві зуби. Він став з повного розбігу, аж схитнувся наперед туди, звідки насмішкувато видивлялася на нього чорними пустими очодолами крейдяно-бліда коняча голова і шкірила зуби, мов сама смерть.

Він упізнав те місце, вмить упізнав і згадав усе, як було, згадав оленя і передсмертний постріб коня, згадав діда Родима, як він боровся за коневе життя, а потім змахнув мечем... змахнув мечем... змахнув мечем... (П. Загребельний).

В-3. Надто добре знав він ту пунху з її невпинним западанням донизу, знав, що, хоч скільки кружляй по ній, рано чи пізно викине вона тебе з своєї притаєності і опинишся ти там, звідки починав мандри, звідки вступав в урочисте царство лісу. Так і Сивоок після багатоденного блукання по лісі, голодного, виснажливого й безнадійного, врешті опинився на узліссі, від якого тяглося таке знайоме і таке ненависне тепер уділля.

Не мав куди йти, тож подався по низу вздовж уділля і небавом був уже коло Родимового обійстя, коло першого свого в житті дому, який знав і пам'ятав. Коло свого і не свого.

Наближався обережно, з острахом, скрадався від куща до куща, подовгу вичікував, роздивлявся навкруги. Завмер, коли на обійсті спостеріг коняку, запряжену в повіз. Довго ждав, чи не появляться люди, так і не діждавшись, знов рушив наперед, тепер ще обережніше. Посмілівішав тільки тоді, коли впізнав і коняку, й візка: належали Ситнику. Сам Ситник, певно, був у хижі, чомусь довго не показувався, і це поселило в Сивооковім серці кволу надію: а що, як дід Родим живий? Порубаний, поранений, але живий! І вони й далі житимуть у цій затишній хижі, і він помагатиме дідові місити глину й

розмальовувати глечики й богів і навчиться торгуватися з купцями, а потім ходитиме сам на лови (П. Загребельний).

II. Записати текст фонетичною транскрипцією та виписати слова, у яких відбуваються чергування:

- а) алофонів приголосних фонем;
- б) алофонів приголосних фонем з алофонами голосних фонем;
- в) твердих і палаталізованих передньоязикових приголосних;
- г) глухих і дзвінких приголосних;
- г) шиплячих і свистячих приголосних;
- д) чергування однієї приголосної фонемі зі сполученням приголосних фонем.

В-1. Аж тут Ситник нарешті міг згребти малого і потягти до свого візка, одною рукою міцно тримаючи його, а другою витираючи бороду й вуса, що аж хлющали від поту. Пручатися Сивоок не мав сили.

Він не зміг признатися самому собі ні в той день, ні згодом, хоч не міг також втаїти дивно жорстокої правди: Родимова смерть відкрила йому світ набагато ширший, ніж бачив він його досі. Позаду все починалося чорнотою на грузькій дорозі, безпорадним криком маленького хлопчика в п'їтмі, добрими руками старого, потім були обійстя, глина, барви, вогонь, був кїнь Зюзь, була пуща, спершу мовби безмежна і всемогутня, але згодом, виявилось, – замкнена в своїй повторюваності, доступна для осягнення розумом і звичкою. Хоч ще зовсім малий, Сивоок непомітно засвоїв у тому світі все потрібне для того, щоб жити без зайвих тривог і непевності, звикав до думки, що завжди ходитиме тими самими стежками, побіля тих самих дерев, сидітиме коло того самого вогнища, дивитиметься на той самий шлях.

І ось тепер неначе розсунули перед ним обрїї, і він побачив одразу так багато, що не міг осягнути ні розумом, ні бодай самим поглядом.

Їхній візок викотився на підвищення; позаду, в удїллі, ледь видима лишалася Родимова садиба, а з другого боку, на спадистому

схилі, відкритому увсібіч, вільному духмяному від трав і ще якихось не знаних Сивоокові рослин, чиясь добра і могутня рука покидала багато-багато будівель, певно, людських осель, але зовні набагато привітніших і веселіших, аніж звична для нього Родимова хижа, яку хлопець досі вважав єдино можливою для людського буття (П. Загребельний).

В-2. За дубовими ворітьми застукотіло-загрюкотіло, вони посередині трохи роз'їхалися, утворилася шпарка, крізь яку блиснуло перелякане око і відразу ж сховалося, а ворота поїхали врозтіч, тяжко зарипіли, якась зачучмарена постать метнулася між двома половинками воріт, стрибнула наперед коняки, вхопила її за вуздечку, потягла кудись убік; Ситник гримнув на перелякану постать, та пустила коняку, знов метнулася назад, стала зачиняти ворота, знову зарипіло-заскрипіло, широкий вируб посеред гостроколу став звужуватися, і швидко звужувався видимий крізь той вилом світ: далека, байдужа до всього пуца, розлогі поля, в'юнका річка посеред них, накочений шлях, дикі трави і квіти, що підступали до самих воріт, і небо над усім, багато широкого неба, прозоро-блакитного, як очі в Ситника. І все звужувалося, звужувалося, аж поки ворота грюкнули, внали на них важкі засуви, і все зникло; тільки в очах у Ситника мали ще позостатися два шматочки високого неба, отого, що летіло над недосяжними гостряками частоколу. Але коли Сивоок глянув на Ситника, очі в того були безбарвні, мов у хижого птаха.

– Ага, так, – сказав Ситник, і важко було розібрати: просте вдоволення чи прихована загроза пролунали в цьому короткому таканні. Сивоок пошкодував, що не дременував від Ситника перед тим, як попасти за цей непроникний гострокіл. Все-таки то було б певніше.

А тим часом вигострене на все незвичне око малого вже мандрувало по обійстю й зауважувало то велику гарну будівлю з вибіленими стінами, яку годі було й назвати хижею, так вона різнилася від Родимової бідної халупи, а ще була там-таки й справжня хижа, тільки набагато нужденніша, ніж та, що в ній виріс Сивоок, і геть обдерта; стояло кілька міцних дерев'яних будівель-без

вікон, таємничих, мов людське обличчя без очей, в одному куті лежали товсті колоди, в іншому височіла гора дров, ще далі, на вирівняних клаптиках землі, росли якісь дивні зела, видимо, уходжені людськими руками, бо земля там чорніла так само, як на лісових галявинах, зритих вепрами в пошуках жолудів, а не лежала, вкрита товстим шаром дерниння, як на обійсті в діда Родима (П. Загребельний).

В-3. Так виникла за спиною в Ситника маленька змова. Поки він ждав, що Сивоока зломить голод, Величка підгодовувала хлопця, малий смакував Ситниковими хлібами – житніми й просяними, пробував його вудженини, запивав на диво доброю водою з криниці й потиху видивлявся, як вибратися на волю. Одна з рублених дерев'яних комор стояла зовсім уприутул до частоколу, і Сивоок зметикував, що коли забратися на покрівлю, а звідти прокласти на верх гостроколу дошку, то можна б і спробувати. Про те, як діставатиметься на тому боці до землі, не думалося. Полетить – і все. Вниз літати вмів, не те що вгору.

Вночі, коли Тюха захріп у своєму кублі, Сивоок крадькома вийшов з хижі, знайшов припасеного ще за дня обапола, потяг його до комори. Але на покрівлю вилізти з обаполом ніяк не міг. Довго мучився, аж поки здогадався принести з хижі мотузку і, прив'язавши один її кінець до обапола, а другий затиснувши в зубах, вміло подерся на комору, призвичаєний лазити по деревах, навіть коли на стовбурі не було внизу жодної гіллячки. Потім вивудив із темряви свою кладку, прилаштував її так, як виміряв на око заздалегідь, і поповз до двох гостряків, чорніших за саму ніч. Вхопився за них відразу обома руками, тільки на мить затримався, вигинаючи спину і випружнюючи ноги, легко відштовхнувся й безстрашно полетів униз, в причаєну чорноту, яка дихала на нього волею.

Земля твердо вдарила Сивоока, стало йому до сліз боляче у всьому тілі, але не було часу на плачі та зойки, скоцюрблений і зболений, покотився він по схилу вниз та вниз, а там зірвався на ноги й побіг, самим тільки чуттям угадуючи напрямок.

Так опинився знову в пущі.

Тепер, по смерті Родима, ліс міг би слугувати Сивоокові домівкою. Тільки тут усе було знайоме і звичне, тільки тут малий добре відав, проти кого можна стати на бійку, а перед ким непомітно щезнути... (П. Загребельний).

В-4. Один був мов веселе палахкотюче полум'я, другий – темний, ніби земний кряж, один, здавалося, ще й не усвідомлював до пуття, на що зважився, другий трактував сутичку поважно, бо вже раз він став до бою, то мав бути бій, мав тут бути переможений і переможець, один мав піти собі далі, як і досі ходив вільно й незалежно, а другий лягти, може, й довіку. По тому, як напружилися м'язи на могутній шиї в Бутеня, як виставив він на супротивника свої неосяжні роги, можна було не мати ніякого сумніву щодо перебігу сутички, і Сивоок немало дивувався легковажності Рудевій. А той і собі надувся, напиндючився, наставив свої тонкі ріжки проти замшілого пакілля старого і ще мовби й посунувся трохи наперед, щоб зчепитися в смертельному поединку з непереборним досвідченим туром, але в останню мить зненацька стрибнув убік, вихнув якимось смішно головою і, видно, й сам не відаючи, що чинить, шпортовув Бутеня рогом в заднє ліве стегно. Він загнав ріг так глибоко, що аж зупинився, переляканий свавільним своїм учинком, але відразу ж схаменувся, рвонувся всім тілом ще більше убік і, проорюючи в заволохатілому стегні Бутеня широку й глибоку борозну, вирвав свою зброю і кинувся навіч.

Але Бутень не став його переслідувати. Глухо заревівши навздогін своєму ворогові, він тяжко повернувся і посунув до заростів. З широкої рани біла густачервона кров. Тур ішов важче й важче, дедалі більше припадав на поранену ногу, але не падав, мабуть, не хотів ганьбитися перед усім турячим племенем, прагнув сховатися з своєю бідою, тому простував до молодих хащів, де знайшов би прихисток, і їжу, і, може, воду.

Сивоок теж назирці посунув за Бутенем, він безстрашно заглибився в зарості, випереджаючи старого тура, знав-бо, що поранений звір не становить для нього жодної загрози, а він сам ще

надто малий, щоб його лякався Бутень і зупинявся, зачувши чужий дух (П. Загребельний).

В-5. Він ще не знав безлічі речей. Не бачив великих міст, і здогадувався трохи про них по купцях, що їх спостерігав у Родима. Не знав ні бояр, ні князів, ні імператорів і майже не чув про них і не уявляв, який може бути зв'язок між ним і далекими володарями. Найголовніше ж, що Сивоок зовсім не уявляв, у який час він живе. А то були дивні, каламутні часи. Часи, коли люди дозрівали швидко, старіли рано, часи, коли чотирнадцятилітня королева наказувала задушити вночі свого шістнадцятилітнього чоловіка (застарий для неї) і самаприходила в темну спальню, стояла на порозі в довгій лляній сорочці, тримаючи високо над головою свічку, присвічувала своїм слухняним челядницям, які чинили розправу, скору і нещадну, і тупотіла ногами: “Швидше! Швидше! Швидше!” То були часи, коли одинадцятилітні єпископи посиляли бородатих місіонерів звойовувати для жорстокого християнського бога нові терени, замешкувані дикими поганинами, і, суворо суплячи свої ріденькі бровенята, погладжували золоті панагії, прикрашені сапфірами і діамантами, слухали, скількох непокірних убито, спалено живцем, утоплено, порубано і скількох упокорено. «Не думайте, що я прийшов послати впокій на землю; не прийшов я послати впо-кій, а меч» (*Євангеліє від Матфея, 10, 34*).

То були часи, коли ніхто нікому не вірив, коли вчорашній союзник, одержавши заплату, сьогодні виступав проти тебе, коли князь, поклявшись на хресті перед іншим князем, що дотримуватиметься миру, влучивши хвилю, відрубав мечем голову тому, з ким тільки-но замирився.

Чи була тоді любов у тому темному і понурому столітті? А певно ж, була, але ховалася далеко й глибоко в нетрях та так і зосталася не простеженою і непоміченою, і жоден літописець або хронограф не занотував нічого світлого, ніжнього, людяного, а тільки кров, руїни, зради, підступи.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які історичні передумови чергування чергування /e/ з /o/ після шиплячих та /й/?
2. У яких морфологічних формах відбувається /e/ з /o/ після шиплячих та /й/?
3. Які історичні передумови чергування голосних у звукосполученнях /ри/, /ли/, /ро/, /ло/, /рі/, /лі/? У яких морфологічних формах відбувається це чергування?
4. Які чергування алофонів приголосних фонем виділяють у сучасній українській мові?
5. Які чергування алофонів приголосних фонем виділяють у сучасній українській мові?
6. Які чергування приголосних називають історичними?
7. Які історичні передумови чергування /г/, /к/, /х/ із /ж/, /ч/, /ш/?
8. У яких морфологічних формах відбувається чергування /г/, /к/, /х/ із /ж/, /ч/, /ш/?
9. Які історичні передумови чергування /г/, /к/, /х/ із /з/, /ц/, /с/ та /з'/, /ц'/, /с'/?
10. У яких морфологічних формах відбувається чергування /г/, /к/, /х/ із /з/, /ц/, /с/ та /з'/, /ц'/, /с'/?
11. Коли чергуються передньоязикові зубні приголосні із шиплячими?
12. У чому полягає чергування однієї фонемі зі сполученням фонем?
13. У яких морфологічних формах відбувається чергування однієї фонемі зі сполученням фонем?
14. У яких морфологічних формах відбувається чергування твердих і палаталізованих передньоязикових відповідників?
15. Які зміни приголосних відбуваються при творенні іменників за допомогою суфікса -щ-? Доберіть приклади.
16. Які зміни приголосних відбуваються при творенні іменників за допомогою суфікса -ств-? Доберіть приклади.
17. Як змінюються кінцеві приголосні основи іменників (г, ж, з; к, ч, ц; х, ш, с) при додаванні суфікса -ств-? Доберіть приклади до

кожного варіанта.

18. Як змінюються кінцеві приголосні основи іменників (г, ж, з; к, ч, ц; х, ш, с) при творенні прикметників за допомогою суфікса **-ськ-** ? Доберіть приклади до кожного варіанта.

19. В основах яких слів не відбуваються зміни приголосних при додаванні суфіксів **-ськ-**, **-ств-**? Наведіть приклади.

Практичне заняття № 5

Тема: РЕГРЕСИВНА АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

ПЛАН

1. Комбінаторні модифікації приголосних у сучасній українській мові.

2. Асиміляція як фонетичне явище артикуляційного уподібнення звуків однієї категорії.

3. Причини та різновиди асимілятивних змін приголосних у сучасній українській мові.

4. Регресивна асиміляція приголосних за дзвінкістю і глухістю (повна / часткова; контактна / дистантна; графічна / не засвідчена в орфографії).

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. – 7-ме вид., стер. – К. : Вища шк., 2009. – 430 с.

2. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид., перероб. і допов. – К., 1997. – 493 с.

Допоміжна

1. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. К., 1972. Ч. 1. 402 с.
2. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.
3. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.
4. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань, 2014. 213 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 216 с.
2. Єрмоленко С. Я., Бибики С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 2001. 224 с.
3. Орфографічний словник української мови / Уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак та ін. К., 1999. 989 с.
4. Погрібний М. І. Орфоєпічний словник / М. І. Погрібний. К., 1984. 629 с.
5. Українська мова: Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

І. Записати слова фонетичною транскрипцією. Охарактеризувати звуки, встановити комбінаторні алофони приголосних фонем та вид модифікації.

В-1. Сховаєшся, безправність, розплітається, просьба, вокзал.

В-2. Стискається, розхитуєшся, анекдот, спростування, безпечність.

В-3. Розсудливість, відчувається, стоплюється, молотьба, сповнення.

В-4. Посміхається, стомлюєшся, спротивишся, безконечність, розсипаєшся.

В-5. Розжовується, стихання, спустошеність, безтурботність, розслабляєшся.

II. Записати текст фонетичною транскрипцією та виписати слова, у яких відбувається регресивна асиміляція приголосних за дзвінкістю і глухістю. Обґрунтувати свій вибір.

В-1. Вільха стримала відступ Рудя, він спробував навіть перейти до наступу, але Бутень не давав послаблення, він пхав і пхав наперед, водночас пильнуючи, щоб Рудь не вивихнувся з-під його рогів, гори м'язів на шиї й холці в Бутеня мовби ще зростали в своїй твердій кам'яності і гнітили, гнітили Рудя, не даючи тому ні часу, ні змогу випростатися. Звичайно ж, Рудь не піддавався так ото відразу. В його молодому тілі скупчилося вже чимало нагуляної сили, oprіч того, була за ним перевага в першому поєдинкові, коли саме він, а не Бутень завдав удару своєму супротивникові. Тут він не міг вільно відскочити набік і зновшпортонути рогом, затиснутий в суточках, але й зломити себе не дозволяв, випружував свою шию, затверділу на дуб, затверділу, може, навіть дужче, аніж Бутеня, хоч у старого тура й була вона вдвічі товща. Певно, сподівався ще Рудь і на те, що в його молодому тілі більше витримки, аніж у старого тура, який ще не загоїв своєї рани. Головне для нього було – стримати цей перший кам'яний натиск Бутеня, не поступитися, не зігнути шию, бо тодівелетенські роги Бутеня понижуть його наскрізь (П. Загребельний).

В-2. А що натиск старого тура не згасав, а ще побільшувався, то Рудь, тупцяючи передніми ногами, поступово більше й більше вигинався в хребті, вже його спина випнулася догори, вже передні ноги ближче й ближче підтупцювали до задніх, вже й шия погнулася донизу, так наче Рудь хотів сховати голову між передніми

ногами, тепер молодий тур увесь скручувався в величезне м'язисте кільце, яке ось-ось мало розпуститися і відкинути старого Бутеня в ту саму хвилю, коли той витратить рештки своїх сил. У Бутеня від неймовірної напруги розтріскалася на стегні кора, що нею зтягло рану, і червона ропа засльозилася по волохатій нозі, від усього його величезного тіла здіймалася важка пара, вирячені баньки лізли вже на боки, так наче ось-ось мали луснути. Але Рудеві справи були ще гірші. Він дрібно тремтів від напруги всім тілом, кожен м'яз, кожна жилка зсудомлено тіпалася в нього, ноги йому якось дивно вихлялися, а спина вже напнулася так, що мала неодмінно зламатися в самій своїй середині (П. Загребельний).

В-3. Вони посміялися з інженерового пишномовства, однак пішли в кафе, яке саме відчинилося після денної перерви, і їм справді сподобалося все: і широке вікно, і його небуденна залізна рама, і багато моря за прозоро-неіснуючим склом, і тонка нитка обр'ю, що пульсувала вгорі, мов жива жилка простору.

Поет перший вчепився поглядом у гілочку, що несміливо стриміла збоку, ще по-зимовому чорна, кострубато-незграбна, мов уламок абстрактної скульптури або небачений корал, що виринув із темних океанічних глибин.

– Я писатиму про це дерево, – сказав він, посвистуючи від задоволення. Він робив це отак: сі-сі і дуже втішався своїм оригінальним свистінням, а ще більше тим, що ніхто не догадався висловлювати майже всі свої почуття таким дивним робом.

– Коли мене люди не бачать, я віддаю їм свої вірші, – казав він, – коли ж присутній я сам, тоді – сі-сі!

– Сонет чи відразу поему? – прискалив насмішкувате око Отава, який чіплявся з своїм кепкуванням до всіх, і всі, хоч як це дивно, досить легко зносили його насмішкуватість, призвичаїлися до неї і навіть нудьгували без свого лукавого товариша (П. Загребельний).

В-4. Та пам'ять життя дається людині не з першим її криком, а згодом, вона виникає в тобі, мов струс, паче вибух, і своє буття на землі ти відлічуєш з тої хвилі.

Для нього світ починався п'тьмою. Глуха чорнота заливала все довкола, і він борсався на самому дні її важководдяї плакав у відчаї й безнадії. Був посеред нескінченного, моторошно чужого шляху, всуціль накритого темрявою. Нічого не знав і не бачив. Ноги самі вгадували напрямом, ноги несли його далі й далі шляхом, глибше й глибше в темряву, і йому ставало дедалі страшніше й страшніше, і він плакав гірко-прегірко. П'тьма затягувала його в себе, поглинала його, і він слухняно йшов у її всюдисущість і тільки й умів, що плакати.

Так і пронесе спогад через усе життя. Чи то був він, чи приснилося?

Опісля був дід Родим. Власне, й не сам дід, а його руки, дві безмежно широкі теплі лопати, які вигорнули маля з чорноти безнадійного шляху... (П. Загребельний).

В-5. Велетенський чоловік з побитим крутою сивизною диким заростом на голові й на обличчі, прикритий спереду шкурою тура, зачепленою грубим ременем за схожу на стовбур старого дуба шию, чаклував над полум'ям. Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шугне звідти чорне і злякано сховається за миготливу червоність, бузкова каламуть розчиняється в ніжній синяві, – барви народжувалися, вигравали, мінилися, барви жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі, на широких дідових руках, на всій його могутній постаті, а відтак пливли на Сивоока, проходили крізь нього, і він відчував, що починає жити цими барвами, оцими вогняними спалахами в задимленій хижі, а ще він жив відвагою такою самою, як та, що була в дідовихруках, коли вони без страху занурювалися в нуртовисько полум'я і дістлвали звідти заціловані вогнем дивні речі, що світилися барвами, ще несподіванішими й яснішими, ніж бачив хлопець на землі й на небі.

Дід був – Родим, а він – Сивоок. Це сприймалося як даність, це починалося ще з непам'яті так само, як полум'я, як дідові руки, як

податлива глина в тих руках, як веселковість барв, серед якої виростав малий (П. Загребельний).

III. Визначити звукове поле фонем:

В-1. /п/, /т/, /ш/, /к/.

В-2. /з/, /г/, /с/, /ц/.

В-3. /к/, /д/, /т/, /л/.

В-4. /с/, /ч/, /п/, /в/.

В-5. /ж/, /з/, /й/, /м/.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які зміни звуків у потоці мовлення розрізняють у сучасній українській мові?
2. Які зміни звуків називають комбінаторними?
3. Які зміни звуків називають позиційними?
4. За яких умов відбувається акомодация приголосних?
5. У яких випадках відбувається акомодация голосних?
6. Яке фонетичне явище називають асиміляцією?
7. За яких умов відбувається гармонійна асиміляція (гармонія голосних, вокальна асиміляція, сингармонізм)?
8. Які різновиди регресивної асиміляції приголосних виділяють у сучасній українській мові?
9. За яких умов відбувається регресивна асиміляція приголосних за дзвінкістю і глухістю (повна / часткова; контактна / дистантна; графічна / не засвідчена в орфографії)? Наведіть приклади.
10. Які глухі приголосні перед дзвінками одзвінчуються? Наведіть приклади.
11. У яких випадках глухі приголосні не одзвінчуються? Наведіть приклади.

Практичне заняття № 6

Тема: РЕГРЕСИВНА АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ

ПЛАН

1. Регресивна асиміляція приголосних за м'якістю і твердістю (повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії:

а) зміна передньоязикових [д], [т], [з], [с], [дз], [ц], [л], [н] перед іншими палаталізованими приголосними цієї групи;

б) асиміляція приголосних [з], [с], [дз], [ц] перед напівпалаталізованими;

в) передньоязикові приголосні, які не асимілюються іншими палаталізованими (напівпалаталізованими) приголосними.

2. Регресивна асиміляція приголосних (за місцем і способом творення повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії):

а) уподібнення свистячих приголосних до шиплячих;

б) уподібнення шиплячих приголосних до свистячих;

в) перехід в африкати проривних [д], [т]; г) уподібнення африкат перед шиплячими, свистячими.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.

2. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 1997. 493 с.

Допоміжна

1. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.

2. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та

ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.

3. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань, 2014. 213 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 216 с.

2. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С. І. Головащук. К., 1995. 191 с.

3. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. К., 2003. 319 с.

4. Орфографічний словник української мови / Уклад. С. І. Головащук, М. М. Пещак та ін. К., 1999. 989 с.

5. Погрібний М. І. Орфоєпічний словник / М. І. Погрібний. К., 1984. 629 с.

6. Українська мова : Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

І. Записати слова фонетичною транскрипцією та охарактеризувати випадки регресивної асиміляції приголосних за м'якістю і твердістю та місцем і способом творення (повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії:

В-1. Злість, розліплюється, свідомість, світловідчуження, святковість, співтворчість, стікається, цвіркотіння.

В-2. Незліченність, розлючується, освідчується, святошинський, співвідносність, цвіркотіння, звіроподібність, звідсіль.

В-3. Зліплюється, розляпується, світовідчуження, скінченність, співдружність, зіштовхуються, звільнюється, зніжуєшся.

В-4. Зріджується, розпізнаваність, звітуєшся, світловодськ, снігозбірний, співвітчизниця, дряхлість, зміцнюєшся.

В-5. Роз'їздишся, розмінується, свідчення, світлолюбність, спізнюється, дріб'язковість, звідціля, звітруваність.

II. Записати текст фонетичною транскрипцією та виписати слова, у яких відбувається регресивна асиміляція приголосних за глухістю і дзвінкістю, м'якістю і твердістю та місцем і способом творення (повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії):

В-1. Фонемі як лінгвістичній одиниці властива автономність. Відриваючись від конкретної морфеми, звук набуває певної самостійності, незалежності, автономності. Саме тоді, коли звук пориває з лексичним або граматичним значенням, він перестає бути словом чи морфемою і стає самостійною звуковою одиницею, яка об'єктивно існує поряд з іншими мовними одиницями – морфемою, словом, реченням, хоч не однакова з ними за своєю роллю.

Автономність фонем виявляється передусім у тому, що носії мови легко членують на фонемі будь-яке незнайоме їм слово або, навпаки, складають нові слова, наприклад аббревіатури, замінюють незнайомі звуки запозичених слів звуками рідної мови. Свідченням автономності звукової системи є також можливість зображення звуків у вигляді літер у звуковому письмі (Підручник).

В-2. Проте зовсім не обов'язково, щоб фонема завжди виступала носієм певного значення. Після того як фонема осмислюється через морфему або слово, вона відривається від морфеми і виділяється нашою свідомістю й тоді, коли вона не є самостійною смисловою одиницею, а лише бере участь у вираженні певного значення (лексичного чи граматичного) разом з іншими фонемами, які в сукупності створюють певний звуковий комплекс – слово чи морфему. Через це в першому-ліпшому прикладі кожна фонема не обов'язково виступає носієм значення.

Отже, через морфемне членування відбувається звільнення фонологічного плану від змісту. Наприклад, фонема /а/ виділяється як службова одиниця в слові вода (флексія). Завдяки цьому /а/ усвідомлюється як самостійна фонема і в слові сад, де вона самостійного значення не має (Підручник).

В-3. Родим не казав Сивоокові ніколи нічого, не пояснював, що діється в полум'ї і на глині, на яку крізь соломинки, вставлені в турячі роги з краскою, краплювалися співучі барви. Не почув з його уст малий назви жодного бога, але незабаром знавуже всіх, вловивши то раз, то вдруге з уст заброд-купців, які торгувалися з Родимом за його посуд і за його богів, і вже знав, що отой чотирилиций, скупчений у мудрості своїх чотирьохликів, повернутих на всі чотири сторони світу, – Світовид, а той гнівливий, іскряно-жовтий – то бог блискавиць Перун, а зелений, мов причаєність лісових гущавин, – пастуший покровитель Велес, а той надутий, мов купка, широконоздрий, з жадібними очима – то Сварог, верховний бог неба і світу; найліпший же для Сивоока видавався Ярило, господар всього плодючого й родючого, щедрий, всемогутній мідяноголий бог, завітчаний таким веселим зелом, яке нікому й не снилося. Сивоок довго не міг збагнути, чому найближче до серця йому саме цей бог, і тільки згодом, якось випадком, підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: підгледівши, як Родим з особливою старанністю чаклує над новим Ярилом, побачив: дід дає богові своє поличчя! (П. Загребельний).

В-4. В самій повільності пересування більших і менших табунів узвичаєне око вловлювало неоднаковість. Одні, відразу потрапляючи на кращу траву і смачніше галуззя, паслися, майже не рухаючись з місця, інші никали та шукали – не могли знайти, одні бики вели своє сімейство тишком та нишком, інші ще здалеку подавали голос, глухо гуділи, попереджаючи про своє наближення і небажання спіткати будь-кого на путі, шляхи пересувань тих та тих табунів час від часу перехрещувалися, і тоді один тур відступався, а другий гордо проводив своїх далі; oprіч того, поміж статечними родинами, очолюваними досвідченими самцями, никали невеличкі табунці

молодих турів, а то й просто самотні бузівки, задерикуваті й нахабні. Ці до всіх чіплялися, всім ставали на шляху, без причини лаштувалися до бійки, нахилиючи до самої землі голову й нетерпляче загрибаючи ратицею землю. Та досить було старому турові погрозово заревіти або ще й наставити на молодика своєї страхітливій роги, як той полохливо відступав і простував у пошуках нової пригоди (П. Загребельний).

В-5. Досвід підказав йому навіть, звідки треба ждати Рудя, і він наставив свої страхітливій роги точно в напрямку наближення ворога. І як тільки Рудь скочивна галявину, Бутень, майже й не зворухнувшись з місця, відразу впіймав того на роги, не дав викрутитися, примусив іти в бійку лоб на лоб. Вийшло так, що Рудь роги, не дав викрутитися, примусив іти в бійку лоб на лоб. Вийшло так, що Рудь мав тулуб трохи занесений набік, тому він вимушений був випрямитися, щоб пустити силу на силу, поки ж переступав задніми ногами, послабив натиск, з чого негайно скористався Бутень. Він попхав Рудя назад, той задріботів ногами, став відступати, відступати і, певно, ганебно б утік, якби не вперся задом у товсту вільху, що росла на краю галявинки. Вільха стримала відступ Рудя, він спробував навіть перейти до наступу, але Бутень не давав послаблення, він пхав і пхав наперед, водночас пильнуючи, щоб Рудь не вивихнувся з-під його рогів, гори м'язів на шиї й холці в Бутеня мовби ще зростали в своїй твердій кам'яності і гнітили, гнітили Рудя, не даючи тому ні часу, ні змогу випростатися (П. Загребельний).

Ш. З творів художньої літератури виписати 10 складнопідрядних речень, записати їх фонетичною транскрипцією та визначити слова, у яких відбувається регресивна асиміляція приголосних за глухістю і дзвінкістю, м'якістю і твердістю та місцем і способом творення (повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії).

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Коли відбувається регресивна асиміляція приголосних за м'якістю і твердістю (повна / часткова; контактна / дистантна; графічна / не засвідчена в орфографії)?

2. Коли відбувається регресивна асиміляція приголосних за місцем і способом творення (повна / часткова; контактна / дистантна; графічна / не засвідчена в орфографії)?

3. Які випадки регресивної асиміляції приголосних за місцем і способом творення засвідчені в орфографії?

4. Як змінюються свистячі приголосні перед шиплячими? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

5. Як змінюються шиплячі приголосні перед свистячими? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

6. Які проривні приголосні уподібнюються до африкат? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

7. Як змінюються африкати перед шиплячими, свистячими? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

8. 7. Як змінюються африкати перед свистячими? Доберіть приклади з творів художньої літератури.

Практичне заняття № 7

Тема: ПРОГРЕСИВНА АСИМІЛЯЦІЯ. ДИСИМІЛЯЦІЙНІ ЗМІНИ ПРИГОЛОСНИХ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

ПЛАН

1. Різновиди прогресивної асиміляції у сучасній українській літературній мові:

а) за дзвінкістю (повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії);

б) за м'якістю (повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії);

в) за місцем і способом творення (повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії).

2. Дисиміляція приголосних. Наслідки та різновиди дисимілятивних змін у сучасній українській мові:

а) прогресивна дисиміляція;

б) регресивна дисиміляція;

в) контактна дисиміляція;

г) дистантна дисиміляція;

ґ) графічна дисиміляція.

ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.

2. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 1997. 493 с.

Допоміжна

1. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.

2. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика: підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.

3. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань, 2014. 213 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 216 с.

2. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С. І. Головащук. К., 1995. 191 с.

3. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 2001. 224 с.

4. Погрібний М. І. Орфоєпічний словник / М. І. Погрібний. К., 1984. 629 с.

5. Українська мова : Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

І. Записати слова фонетичною транскрипцією та охарактеризувати випадки прогресивної асиміляції приголосних за м'якістю і твердістю та місцем і способом творення (повна / часткова; контактна / дистантна; засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії:

В-1. Бджола, аспірантський, безславність, белькотіння, взаєморозташування, невпорядкість, некомпетентність, нестримання, нечитабельність, переполіскування.

В-2. Читання, асси́ро-вавилонський, бейрутський, берегоукріплення, кому́нікабельність, лісоуправління, невідчутність, перепитування, переяславський, підсміювання.

В-3. Підживлення, ассирійський, безсмертність, взаємовідношення, бджола, некомунікабельність, необ'єктивність, нерозрізнення, нещасливість, перепаковування.

В-4. Півжиття, атрибутивність, верховіття, квітчастість, лісовпорядкування, невитриманість, підсужування, клоччя, узлісся, підшпилення.

В-5. Майстрування, африканський, безталання, безтоварність, взаємоперетворення, Гандзя, кам'янистість, квартир'єрський, незбагненність, життя.

II. З творів Василя Шкляра («Маруся», «Чорний ворон» та ін.) виписати 15 складнопідрядних речень. Записати їх фонетичною транскрипцією та визначити слова, в яких відбувається дисиміляція приголосних (контактна / дискантна, засвідчена в орфографії (графічна) / не засвідчена в орфографії).

III. Виконати фонетичний аналіз слів за схемою *Схема фонетичного розбору слова*

1. Слово, яке аналізується; кількість букв у ньому. 2. Запис слова фонетичною транскрипцією; кількість звуків. 3. Запис слова фонематичною транскрипцією; кількість фонем. 4. Характеристика голосних звуків (ряд, піднесення, лабіалізація, вияв фонем). 5. Характеристика приголосних звуків (групи за співвідношенням голосу і шуму, місцем творення, способом творення, палатальністю, подовженістю, акустичним враженням, наявністю / відсутністю назалізації; вияв фонем). 6. Пояснення наявних чи можливих фонетичних явищ у системі голосних фонем (звуків). 7. Пояснення наявних чи можливих фонетичних явищ у системі приголосних фонем (звуків).

В-1. Герцогський, фронтальність, забур'яненість, найвищий, сріблястість.

В-2. Глянсування, забруднюваність, задеснянський, замести, сріблясто.

В-3. Дипломатичність, заглиблювання, найдорожчий, завести, срібллюбний.

В-4. Заглушення, задернованість, збіжжя, піддашся, попідвіконню.

В-5. Зашифрування, збіжжя, найкращий, стабільність, спрямовування.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Коли відбувається регресивна асиміляція приголосних за дзвінкістю, глухістю (повна / часткова; контактна / дистантна; графічна / не засвідчена в орфографії)?

2. Коли відбувається регресивна асиміляція приголосних за м'якістю і твердістю (повна / часткова; контактна / дистантна; графічна / не засвідчена в орфографії)?

3. Які випадки регресивної асиміляції приголосних за дзвінкістю, глухістю засвідчені в орфографії?

4. Які глухі приголосні і в яких фонетичних умовах не одзвінчуються?

5. Коли зубні приголосні перед палаталізованими цієї ж групи не пом'якшуються?

6. Які групи приголосних зазнають дисимілятивних змін?

Практичне заняття № 8

Тема: СКЛАД ЯК НАЙМЕНША СЕГМЕНТНА ОДИНИЦЯ МОВЛЕННЄВОГО ПОТОКУ. СКЛАДОПОДІЛ. НАГОЛОС

ПЛАН

1. Склад як фонетичне, фонологічне та історичне явище.
2. Наукові теорії складу.
3. Типи складів в українській мові.
4. Основні закономірності українського складоподілу.
5. Словесний наголос, його різновиди.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.
2. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 1997. 493 с.

Допоміжна

1. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.
2. Сучасна українська мова : Лексикологія. Фонетика : підручник / А. К. Мойсієнко, О. В. Бас-Кононенко, В. В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.
3. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоепія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань, 2014. 213 с.

Довідкова

1. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 216 с.
2. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С. І. Головащук. К., 1995. 191 с.
3. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. К., 2003. – 319 с.
4. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 2001. 224 с.
5. Погрібний М. І. Орфоепічний словник / М. І. Погрібний. К., 1984. 629 с.
6. Українська мова : Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Записати слова фонетичною транскрипцією, поділити їх на склади та охарактеризувати кожний склад.

В-1. Швейцарія, нейтральність, яхтсменський, чвертьфіналіст, підтверджується, підверстаччя, бангладешка, незчисленність.

В-2. Швартується, яхтсмен, чвертьфіналістка, підбурення, незнищенність, ахроматичний, багатографічний, незлоблівість.

В-3. Шарварковий, ярличковий, посмачнішати, підвальний, незлагодженість, афіксальний, бахромокрутильний, властолюбство.

В-4. Ячмінний, членствування, посередність, багатошлюбність, властолюбний, герцогський, гурзуфський, декларативність.

В-5. Ящіркоподібний, підтвердити, багатоярусність, внутрішньодержавний, герметичність, Гренландія, дендрологічний, еквістильність.

II. Виконати фонетичний аналіз слів за схемою

Схема фонетичного розбору слова

1. Слово, яке аналізується; кількість букв у ньому. 2. Запис слова фонетичною транскрипцією; кількість звуків. 3. Запис слова

фонематичною транскрипцією; кількість фонем. 4. Визначення наголосу у слові, його характеристика. 5. Поділ слова на склади, їх характеристика. 6. Характеристика голосних звуків (ряд, піднесення, лабіалізація, вияв фонем). 7. Характеристика приголосних звуків (групи за співвідношенням голосу і шуму, місцем творення, способом творення, палатальністю, подовженістю, акустичним враженням, наявністю / відсутністю назалізації; вияв фонем). 8. Пояснення наявних чи можливих фонетичних явищ у системі голосних фонем (звуків). 9. Пояснення наявних чи можливих фонетичних явищ у системі приголосних фонем (звуків). 10. Обґрунтування літературної вимови звуків і звукосполучень. 11. Встановлення можливих варіантів переносу слова з рядка в рядок.

В-1. Спустошується, сріблярський, суцвіття, застеляється, життєствердження.

В-2. Сріблення, стікається, талмудистський, змішуєшся, фуражування.

В-3. Сріблиться, зважуєшся, тралмейстерський, хвастуватість, членування.

В-4. Стимулюється, хвальковитість, піччю, найдорожчий, не шануєшся.

В-5. Стилізованість, хлюпочешся, сіллю, стікання, зшивається.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що таке склад?
2. Які теорії складу виділяють у мовознавстві?
3. Які склади називають відкритими, закритими, прикритими, неприкритими, напівзакритими?
4. Які закономірності українського складоподілу?
5. Що таке наголос?
6. Які різновиди наголосу виділяють у сучасній українській мові?

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.

2. Сучасна українська літературна мова : Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.; За ред. А. П. Грищенка. 2-ге вид., перероб. і допов. К., 1997. 493 с.

Довідкова

7. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 216 с.

8. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С. І. Головащук. К., 1995. 191 с.

9. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. К., 2003. – 319 с.

10. Єрмоленко С. Я., Бирик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 2001. 224 с.

11. Погрібний М. І. Орфоепічний словник / М. І. Погрібний. К., 1984. 629 с.

12. Українська мова : Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Користуючись словником лінгвістичних термінів встановити зміст таких понять

Абетка

Алфавіт

Акомодація

Акустичний

Акцентуаційні норми

Акцентуація

Апостроф	Складоподіл	
Артикуляція	Спрощення	груп
Асиміляція	приголосних звуків	
Африкати	Транскрипція	
Вибухові приголосні звуки	Головний вияв фонем	
Висота звука (тону)	Часткова асиміляція	
Вокалізм	Щілинні приголосні звуки	
Гармонія голосних звуків	Язикові приголосні звуки.	
Глаголиця		
Глоткові приголосні звуки (фарингальні приголосні звуки)		
Глухі приголосні звуки		
Голосні звуки		
Графема		
Графіка		
Губні звуки		
Давньоруська мова		
Дзвінки приголосні звуки		
Дисиміляція		
Дрижачі приголосні звуки		
Емфатичний наголос		
Задньоязикові приголосні зв'язки		
Зі́мкнені приголосні звуки		
Інтонація		
Історичне (морфологічне, традиційне) чергування		
Літературна мова		
Оглушення приголосних звуків, асиміляція регресивна за глухістю	Одзвінчення приголосних звуків, асиміляція регресивна за дзвінкістю	
Палаталізація		
Пригосні звуки		

ЛЕКСИКОЛОГІЯ

Практичне заняття № 10

Тема: ЛЕКСИКОЛОГІЯ ЯК МОВОЗНАВЧА ДИСЦИПЛІНА. СИСТЕМНІ ЗВ'ЯЗКИ В ЛЕКСИЦІ

ПЛАН

1. Об'єкт і предмет лексикології та її завдання. Зв'язок лексикології з іншими мовознавчими дисциплінами.
2. Лексичне значення слова. Типи лексичних значень слова.
3. Метафора і метонімія як чинники формування переносного значення слова.
4. Синонімія як один із різновидів парадигматичних зв'язків.
5. Типи синонімів і їх функції. Синонімічний ряд і його будова. Евфемізми та перифрази.
6. Поняття про антонімію. Семантичні та структурні типи лексичних антонімів. Енантіосемія та оксюморон.
7. Омонімія як мовне явище. Типи омонімів. Явище паронімії в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 17 – 24.
2. Передрій Г. Г. Лексика і фразеологія української мови / Г. Г. Передрій, Г. М. Смолянінова. К., 1983. С. 14 – 35.
3. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1973. С. 5 – 60.
4. Сучасна українська літературна мова : Підручник для вузів [колект. авт. А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ,

Н. І. Тоцька; за заг. ред. А. П. Грищенка]. К. : Вища шк., 2002. С. 98 – 174.

Допоміжна

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.

2. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1 – 11.

Довідкова

1. Бобух Н. М. Словник антонімів поетичної мови / Н. М. Бобух. – К. : Вид.-полігр. центр КиМУ, 2004. 297 с.

2. Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. К. : Рад. школа, 1986. 221 с.

3. Демська О. Словник омонімів української мови / О. Демська, І. Кульчицький. Львів : Фенікс, 1996. 224 с.

4. Деркач М. П. Короткий словник синонімів української мови / М. П. Деркач. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. 209 с.

5. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови : близько 15000 синонімічних рядів [Електронний ресурс] / С. Караванський. К. : Кобза, 1993. 472 с. – Режим доступу до словн. : <http://slovopedia.org.ua/41/53392-0.html>

6. Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. К. : Рад. шк., 1985. 152 с.

7. Полюга Л. М. Словник антонімів / Л. М. Полюга. К. : Довіра, 2004. 275 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Знайти у тексті повнозначні та неповнозначні слова. Серед лексем зі значенням предметності вказати ті, що позначають істоту / неістоту, власні / загальні назви, мають конкретне / абстрактне значення.

Ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз; і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю, і блакитного серпанку було повно; часом здавалось, що дорога випорсне з-під коліс, тоді тоскно завмирало серце, і десь аж біля самісінького горла холонув раптовий вітерець, не вмещаючись у грудях (Є. Гуцало).

II. Знайти у наведених реченнях явища антитези, оксюморона, парадокса. Пояснити вибір.

Сам я сонний ходив землею, Але ти, як весняний грім, стала совістю і душею, І щасливим нещастям моїм (*В. Симоненко*).
Лягли смуги голубі На пагорби рожеві У тихій радості-журбі
Вклонявся вечір дневі (*М. Рильський*). Було колись в Україні
Ревіли гармати; Було колись запорожці Вміли панувати!
Панували, добували І славу, і волю, – Минулося, осталися
Могили по полю (*Т. Шевченко*). Хоч людина – архітвір природи,
А злодюга – створіння вінець, Але на що ж робить такі шкоди... І
навіщо тягти гаманець?! (*В. Самійленко*).

III. Пояснити правильне вживання іменників.

Адрес – адреса, білет – квиток, виключення – виняток,
відношення – відносини, взаємини – стосунки, замісник –
заступник.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Визначте об'єкт і предмет лексикології як самостійної науки.
2. Визначте слово як основну лексичну одиницю? Які ознаки слова Ви знаєте?
3. Які слова називаються повнозначними і неповнозначними?
4. Що вивчає семасіологія?
5. Розкрийте значення термінів: “лексичне значення”, “граматичне значення”, “граматична форма”, “граматична категорія”?
6. Які типи лексичних значень слова Ви знаєте? Розкрийте їх суть. Наведіть приклади.
7. Дайте визначення метафори та схарактеризуйте її типологічні ознаки.
8. Що називається метонімією? Назвіть її основні ознаки.
9. Які слова називаються синонімами? Що таке лексичні синоніми?
10. Дайте характеристику семантичним (ідеографічним, лексичним, понятійним) синонімам.
11. У чому виявляється явище антонімії?
12. Назвіть парадигму семантичних протилежностей (логічну основу антонімії).
13. Що таке омонімія у вузькому та широкому розумінні?
14. Які омоніми називаються мовними та мовленнєвими? Проілюструйте відповідь прикладами.

Практичне заняття № 11

Тема: ГЕНЕЗИС ТА СТИЛІСТИЧНИЙ РОЗПОДІЛ ЛЕКСИЧНОГО СКЛАДУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ПЛАН

1. Успадкована лексика як джерело збагачення лексичного складу сучасної української мови.
2. Запозичена лексика в сучасній українській мові.
3. Лексика з погляду стилістичного вживання. Стилiстичнi групи.
4. Активна і пасивна лексика сучасної української літературної мови.
5. Архаїзми та історизми. Причини їх появи, функціонування та стилістична роль.
6. Неологізми, їх функції.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 24 – 28.
2. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1973. С. 60 – 83.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник для вузів [колект. авт. А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька; за заг. ред. А. П. Грищенка]. К. : Вища шк., 2002. С. 174 – 226.

Допоміжна

1. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови / Л. Ставицька. К. : Критика, 2003. 334 с.
2. Стратулат Н. В. Семантична неологізація як спосіб збагачення словникового складу української мови / Н. В. Стратулат // Мовознавство. 2007. № 3. С. 69 – 77.
3. Турчак О. Оказіоналізми як об'єкт лінгвістичного дослідження / О. Турчак // Укр. мова. 2004. № 2. С. 47 – 55.
4. Чак Є. Д. Барви нашого слова / Є. Д. Чак. К. : Рад. шк., 1989. 176 с.
5. Чак Є. Д. Складні випадки вживання слів / Є. Д. Чак. К. : Рад. шк., 1984. 185 с.

Довідкова

1. Бойків І. Словник чужомовних слів. Репринт з вид. 1955 р. / І. Бойків, О. Ізюмов, Г. Калишевський та ін. К. : Музей Івана Гончара; Родовід, 1996. 532 с.
2. Бук С. 3 000 найчастотніших слів наукового стилю сучасної української мови / [наук. ред. Ф. С. Бацевич]. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2006. 192 с.
3. Словар українського сленгу [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн.: <http://slovopedia.org.ua/57/53392-0.html>.
4. Словник англіцизмів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн.: http://hohlopedia.org.ua/slovnyk_anglitsyzmiv/.
5. Словник діалектних слів [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн.: <http://proridne.com/dictionary.html>.
6. Сучасний словник іншомовних слів / Укл. : О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. К. : Довіра, 2006. 789 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Визначити, до якого розряду лексики з погляду походження належать наведені слова. Пояснити їх фонетичні, словотворчі та семантико-стилістичні особливості.

Штамп, тренінг, шашлик, психіка, возвеличити, жалюзі, рандеву, сопрано, декан, вуаль, ландшафт, журі, консьєрж, полон.

II. Записати у дві колонки терміни: а) мистецькі; б) наукові.

Катод, міф, бароко, кюрі, цезій, конус, репертуар, реалізм, електрон, голонасінні, резонанс, акорду (родовий відмінок однини), ревью, сюжет, стиль, катет, спіраль.

(*Ключ.* З останніх букв виписаних слів має скластися закінчення вислову: “Мрії слабких – втеча від дійсності, мрії сильних ...”).

III. До поданих іншомовних слів дібрати українські синоніми. Визначити вид синонімічних зв'язків. Зробити лексичний аналіз виділених слів.

Аномалія, аналіз, автентичний, раціональний, презентація, криптографія, фатум, полісемічний, ліміт, конотація, консолідація, спрут, інтерпретація, владар, уніфікація, метаморфоза, симптом, кастинг, гіперболізація.

Схема лексичного розбору слова

1. Слово, що аналізується. 2. Повнозначне чи службове. 3. Лексичне значення слова. 4. Група за кількістю значень. 5. Група за характером значень; тип перенесення. 6. Добір омонімів, синонімів, антонімів, паронімів. 7. Група за походженням. 8. Група за активністю вживання; різновид пасивного. 9. Група за сферою вживання; різновид спеціального. 10. Група за стилістичними властивостями.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У чому полягають основні проблеми диференціації лексичного складу української мови з погляду походження?

2. Які групи лексики з погляду походження наявні в українській літературній мові?

3. Дайте характеристику індоєвропейської лексики у складі сучасної української мови. Наведіть приклади індоєвропейської лексики.

4. Дайте визначення терміну запозичення. Наведіть приклади запозиченої лексики.

5. У чому полягає різниця між варваризмом та екзотизмом? Наведіть приклади варваризмів та екзотизмів.

6. На які групи з погляду стилістичного вживання поділяється лексика української мови? Назвіть і охарактеризуйте основні стилістичні групи.

7. Виокремте основні ознаки стилістично нейтральної лексики.

8. Що означають терміни “діалектизм”, “арготизм”, “вульгаризм”? До якої групи лексики вони належать?

9. Які групи слів належать до пасивної лексики? Охарактеризуйте неологізми (загальномовні, індивідуально-авторські), історизми, власне архаїзми.

ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ

Практичне заняття № 12.

Тема: ФРАЗЕОЛОГІЯ. ЛЕКСИКОГРАФІЯ ЯК РОЗДІЛ МОВОЗНАВСТВА

ПЛАН

1. Предмет фразеології. Основні типологічні ознаки фразеологізмів. Спільне й відмінне між словом і фразеологізмом.
2. Погляди на класифікацію фразеологізмів:
 - а) класифікація Д. А. Булаховського;
 - б) класифікація В. В. Виноградова.
3. Групи фразеологізмів: а) фразеологічні зрощення; б) фразеологічні єдності; в) фразеологічні сполучення.
4. Лексикографія як розділ мовознавства. Стан сучасної української лексикографії і фразеографії.
5. Основні типи словників.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 30 – 36.
2. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1973. С. 83 – 95.
3. Сучасна українська літературна мова : Підручник для вузів [колект. авт. А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька; за заг. ред. А. П. Грищенка]. К. : Вища шк., 2002. С. 226 – 254.

Допоміжна

1. Гонтар В. У світі цікавої лексикології та фразеології (ігрові вправи з творчим завданням для учнів 5 – 6 класів) / В. Гонтар // Укр. мова і літ. в шк. 2004. № 6. С. 30 – 41.

2. Кононенко В. І. Функціонально-комунікативні аспекти академічного тлумачного словника української мови / В. І. Кононенко // Мовознавство. 2007. № 6. С. 3 – 11.

3. Лесюк М. П. Розмовно-маргінальна лексика української мови та її лексикографічне опрацювання / М. П. Лесюк // Мовознавство. 2007. № 6. С. 12 – 19.

4. Русанівський В. М. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії / В. М. Русанівський, В. А. Широков // Мовознавство. 2002. № 6. С. 7 – 48.

5. Тараненко О. О. Про сучасну критику української лексикографії та про самих критиків (лист до редакції) / О. О. Тараненко // Мовознавство. 2005. № 2. С. 94 – 96.

Довідкова

1. Батюк Н. О. Фразеологічний словник : На допомогу вчителю / Н. О. Батюк. К. : Рад. шк., 1996. 235 с.

2. Калашник В. С., Колоїз Ж. В. Словник фразеологічних антонімів української мови / В. С. Калашник, Ж. В. Колоїз. К. : Довіра, 2001. 284 с.

3. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. К. : Наукова думка, 2008. 1096 с.

4. Словники України онлайн : словозміна, синонімія, фразеологія [Електронний ресурс]. – Режим доступу до словн. : <http://lcorp.ulif.org.ua/dictua/>.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Дібрати українські відповідники до поданих фразеологізмів.

Бить баклуши. Вешать голову. Козел отпущения. Глас вопиющего в пустыне. Красная нить. Краеугольный камень. Закусить удила. Кровь с молоком. Медвежья услуга. Играть первую скрипку. Намылить голову. Попасть впросак. Сесть в лужу. Сидеть на бобах.

II. Користуючись «Словником омонімів української мови», з'ясувати значення слів. Увести їх у словосполучення або речення.

Бабка, доводитися, гай, завій, загін, мрячити, поспівати, правитися, рубель, ручка, ярий.

III. Записати 1 – 2 назви одномовних словників різних типів: тлумачних, нормативних, вибіркових, генетичних, функціональних, ненормативної лексики.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. У яких значеннях уживається термін “фразеологія”?
2. Що спільного та відмінного між словом і фразеологізмом?
3. На які групи поділяються фразеологізми?
4. Які зміни відбуваються у формі фразеологізмів?
5. Які за походженням фразеологізми наявні в українській літературній мові?
6. Які джерела вживаних у сучасній українській літературній мові фразеологізмів?
7. Яке значення фразеологізмів? З якою метою вони вживаються у мовленні?
8. Що являється об'єктом вивчення лексикографії?

9. Яка градація словників за призначенням і характером викладу матеріалу?

10. Охарактеризуйте поняття словникової статті.

11. Яка роль комп'ютерних технологій у розвитку сучасної лексикографії?

12. Якими словниками повинен користуватися вчитель-філолог? Чому?

МОРФЕМІКА СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Практичне заняття № 13–14

Тема: МОРФЕМНА БУДОВА СЛОВА. ФУНКЦІОНУВАННЯ МОРФЕМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ

ПЛАН

1. Морфеміка як розділ словотвору. Морфема як мінімальна значуща одиниця мови.

2. Типи морфем за характером значення. Омонімічні, синонімічні, антонімічні відношення між морфемами.

3. Класифікація афіксів:

а) за позицією у структурі слова;

б) за функцією;

в) за способом вираження;

г) за походженням;

г) за будовою.

4. Типи основ.

5. Історичні зміни в морфемній будові слова (опрощення, перерозклад, ускладнення).

6. Завдання та принципи морфемного аналізу слова.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 150 – 155.

2. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1973. С. 95 – 108.

3. Сучасна українська літературна мова : Підручник для вузів [колект. авт. А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька; за заг. ред. А. П. Грищенка]. К. : Вища шк., 2002. С. 255 – 264.

Допоміжна

1. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір. Тернопіль : Лілея, 1999. С. 8 – 21.

2. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. К. : Вища шк., 1999. С. 5 – 13.

3. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія. – Дніпропетровськ, 1998. С. 3 – 12.

4. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української мови. К., 1998. С. 7 – 13.

Довідкова

1. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Г. І. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Г. І. Недозим. К., 1998. 245 с.

Режим

доступу:

http://lib.movahistory.org.ua/Slov_afiksalnykh_morfem.pdf

2. Полюга Л. М. Морфемний словник / Л. М. Полюга. К., 1983. 247 с.

3. Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга. Львів, 2002. 254 с.

4. Яценко І. Т. Морфемний аналіз : Словник-довідник. У 2-х т. / І. Т. Яценко. К., 1980 – 1981.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Виділити унікальні суфікси у словах. Пояснити поняття уніфікса в морфемній структурі слова.

Лампадо, поштамт, маскарад, асортимент, негритос, кіпріот, клейстер, кафетерій, планшет, азіат, пастух.

II. У поданих словах визначити морфемний склад і наголос. Розмежувати слова у дві колонки: а) з похідними основами; б) з непохідними основами.

Ненависть, валовий, дошка, виразний, котрий, випадок, контрактовий, ознака, нести, металургія, кухонний, щипці, приятель, ринковий, терези, феномен, твердий, кроїти, Бойківщина, порядковий, обставина, кидати.

III. За схемою аналізу виконати морфемний розбір слів.

Відстрілюватися, зупинка, по-нашому, багатомовність, читання, потроїти.

Схема морфемного аналізу

1. Слово, яке аналізується. 2. Відмінюване чи незмінне. 3. Виділення і характеристика закінчення: повне, відсутнє, нульове. 4. Виділення і характеристика основи (вільна / зв'язана; суцільна / перервана; проста / складна; одно морфемна / поліморфемна; похідна / непохідна. 5. Виділення кореня шляхом добору спільнокореневих слів; визначення варіантів кореня. 6. Виділення та характеристика префіксів, суфіксів, постфіксів, інтерфіксів (за функцією і продуктивністю). 7. Зміни в морфемній будові слова.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що розуміємо під морфемною будовою слів?
2. Чим важливий діяхронний підхід для морфеміки?
3. З яких елементів складається більшість слів української мови?
4. Розкрийте суть двостороннього характеру морфеми?
5. Які риси характерні для морфеми?
6. Як співвідноситься морфема з іншими мовними одиницями?
7. Чим відрізняється морф від морфеми?
8. Яка морфема є обов'язковою для кожного із змінюваних слів? Чому?
9. Вкажіть функцію інтерфіксів? Чим відрізняються погляди науковців щодо цієї морфеми?
10. Назвіть відмінності між афіксоїдами та афіксами.

СЛОВОТВІР

Практичне заняття № 15–16

Тема: ДЕРИВАЦІЯ. СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

ПЛАН

1. Похідне слово як основна одиниця словотвору.
2. Твірне слово. Словотвірна пара. Твірна основа і формант.
3. Словотвірний тип і словотвірна модель.
4. Різновиди афіксального словотворення в сучасній українській мові.
5. Безафіксний словотвір:
 - а) морфолого-синтаксичний спосіб словотвору, його різновиди;
 - б) лексико-семантичний спосіб словотворення;
 - в) складання та його різновиди; композити та юкстапозити;
 - г) лексико-синтаксичний спосіб творення;
 - г) аббревіація та її різновиди.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 155 – 174.
2. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1973. С. 108 – 118.
3. Сучасна українська літературна мова : Підручник для вузів [колект. авт. А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ,

Н. І. Тоцька; за заг. ред. А. П. Грищенка]. К. : Вища шк., 2002. С. 264 – 275.

Допоміжна

1. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір. Тернопіль : Лілея, 1999. С. 90 – 96.

2. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. К., 1998. С. 51 – 59.

3. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник. К. : Рад. школа, 1985. 188 с.

Довідкова

1. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. [Словник-довідник] / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. Тернопіль : Джура, 2007. 260 с.

2. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К. : Вища школа, 1985. 360 с.

3. Граматичний словник української літературної мови. Словозіміна / [відп. ред. Н. Ф. Клименко]. К., 2011. 179 с.

4. Грещук В. Сучасна дериватологія: деякі підсумки й перспективи / В. Грещук. – Режим доступу:

http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mv/2009_8/14.pdf

5. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови / Є. А. Карпіловська. К. : “Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2002. 189 с.

6. Сікорська З. С. Українсько-російський словотворчий словник / З. С. Сікорська. К., 1985. 295 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Визначити, яким способом утворено подані слова. Виділити їх твірні основи та форманти.

Зразок: Щасливий < щастя – суфіксальний спосіб.

Учасник, мовчання, донині, купатися, обдумати, Валентина, крадій, підгрупа, переддень, символіка, хтось, смисловий, співавтор, де-небудь.

II. Записати абревіатури й з'ясувати різновид кожної з них.

США, ДПА, сількор, фінвідділ, ООН, ВАТ, АТС, нардеп, Дніпрогес, драмгурток, УТН, ВАК, Міносвіти, АЕС, ВНЗ, методоб'єднання, літредактор, іномарка, держвидав, профспілка, універмаг, Кабмін, юнкор, УПА, Київметробуд.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. В яких двох значеннях вживається термін “словотвір”?
2. Що є об'єктом деривації?
3. Назвіть основні ознаки похідного слова.
4. Як виявляємо твірну основу?
5. Зіставте поняття “форманта”, “словотвірне значення”, “граматичне значення”, “лексичне значення”.
6. Що таке словотвірний тип і словотвірна модель? Назвіть види словотвірних типів.
7. Вкажіть принцип побудови словотвірного ланцюжка. Наведіть приклади.
8. Які класифікації способів словотворення існують у сучасному мовознавстві?
9. Розкрийте словотворчу та формотворчу роль префіксів.
10. У чому своєрідність флексійного різновиду?
11. Якими шляхами відбувається творення нових слів за допомогою складання основ?

Практичне заняття № 17

Тема: СЛОВОТВІРНІ ОЗНАКИ ОСНОВНИХ ЧАСТИН МОВИ. СЛОВОТВІРНИЙ АНАЛІЗ

ПЛАН

1. Словотвірні ознаки іменників.
2. Основні способи словотворення прикметників.
3. Дериваційний потенціал дієслів.
4. Способи творення прислівників.
5. Дериваційні ознаки займенників.
6. Словотвірний аналіз, його мета і завдання. Відмінність між морфемним і дериваційним аналізами.
7. Вивчення способів словотворення у школі.

ЛІТЕРАТУРА

Базова

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 155 – 174.

2. Плющ М. Я. Граматика української мови : У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : Підручник. К. : Вища школа, 2005. – Режим доступу: http://lib.mdpu.org.ua/load/Library/plush_gramatika_ukr_movi.pdf

3. Сучасна українська літературна мова : Підручник для вузів [колект. авт. А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ, Н. І. Тоцька; за заг. ред. А. П. Грищенка]. К. : Вища шк., 2002. С. 275 – 305.

Допоміжна

1. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна / [відп. ред. Н. Ф. Клименко]. К., 2011. 265 с.

2. Грещук В. Сучасна дериватологія: деякі підсумки й перспективи. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mv/2009_8/14.pdf

3. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. К., 1998. – Режим доступу : http://lib.movahistory.org.ua/Slov_afiksalnykh_morfem.pdf

4. Клименко Н. Ф. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. В. Кислюк. К., 2005. 267 с.

Довідкова

1. Лексико-словотвірні інновації (2007) : [словник] / К. Коротич, С. Лук'яненко, А. Нелюба та ін. / [за ред. А. Нелюби]. Х. : ХІФТ, 2009. 172 с.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Виконати повний словотвірний аналіз слів.

Планомірно, глибокошановний, переоформлення, перевтомитися, сорокаріччя, драмгурток, співвласник, ультрафарфор, цинколиварня, чудотворець, таксопарк, промова, перерозподіл.

Схема словотвірного аналізу

1. Слово, яке аналізується. 2. Частина мови. 3. Словотвірний ланцюжок. 4. Твірне (мотивуюче) слово. 5. Твірна основа. 6. Характер твірної основи. 7. Словотворчі засоби. 8. Спосіб словотвору. 9. Словотвірне значення. 10. Морфонологічні зміни.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Назвіть найпродуктивніші способи творення іменників.
2. За допомогою яких словотвірних формантів утворюють катойконіми та етконіми, збірні та абстрактні назви?
3. Визначте префікси давнього та іншомовного походження. Які префіксоїди репрезентують іменниковий словотвір?
4. Назвіть фонетичні зміни, що супроводжують словотвірний процес нульової афіксації.
5. Що таке юкстапозити та композити? Згадайте їх основні типи.
6. У чому відмінність понять “словотвірна структура слова” і “морфемна структура слова”?
7. Чи можлива подвійна мотивація творення похідних на зразок *водопостачання, овочесховище, піснетворець*?
8. Які сучасні тенденції наявні в розвитку словотворення?

Практичне заняття № 18

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

ГРАМАТИКА. ІМЕННИК ЯК ЧАСТИНА МОВИ

Практичне заняття № 19

Тема: ГРАМАТИКА. ІМЕННИК. ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ КАТЕГОРІЇ ІМЕННИКА

ПЛАН

1. Граматика як розділ мовознавчої науки. Розділи граматики.
2. Граматичне значення слова у його відношенні до лексичного значення. Способи вираження граматичних значень.
3. Граматична форма та категорія слова. Синтетичні й аналітичні форми слів.
4. Лексичне значення, головні морфологічні ознаки і синтаксична роль іменників.
5. Лексико-граматичні категорії іменника:
 - а) категорія істоти і неістоти;
 - б) категорія власних і загальних назв;
 - в) категорія конкретності та абстрактності;
 - г) категорія збірності;
 - г) категорія речовинності.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. К. : Либідь, 1993. С. 16 – 19.

2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; За ред. І. Р. Вихованця. К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. С. 7 – 43.

3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. К. : ВЦ “Академія”, 2004. С. 9 – 32.

4. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 176 – 185.

5. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.]. К. : Вища шк., 2002. С. 272 – 281.

6. Сучасна українська літературна мова : підручник / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]. К. : Вища шк., 2005. С. 194 – 196, 198 – 201.

Допоміжна

1. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, С. І. Чернов. К. : Вища шк., 1989. С. 3 – 25.

2. Сучасна українська мова : підручник / [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Д. Пономарева]. – К. : Либідь, 2005. С. 138 – 142.

3. Шкурятяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова : Модульний курс : навч. посібник / Н. Г. Шкурятяна, С. В. Шевчук. К. : Вища шк., 2007. С. 369 – 375.

4. Ющук І. П. Українська мова : підручник / І. П. Ющук. К. : Либідь, 2006. С. 293 – 299.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Наведені іменники поставити у формах називного, родового, знахідного відмінків множини. Визначити, які з них відмінюються як іменники категорії істот, а які – як неістот.

Сосна, студент, студентство, табун, зграя, лопух, ворона, бактерія, зірка, супутник, краб, змій, пальма, Юпітер, короїд, мікроб.

II. Записати збірні іменники. Дібрати слова зі спільним коренем, які мають обидві форми граматичного числа – однини і множини.

Зразок: Вороння – ворона – ворони.

Мишва, молодь, юнь, рідня, братія, секретаріат, агентура, робітництво, птаство, лозняк, листя, віття, чоловіцтво, соняшничиння.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що вивчає граматику?
2. Які слова виражають лише граматичне значення?
3. Охарактеризуйте сутність лексичного та граматичного значення слова.
4. Що таке частини мови? Які основні категоріальні ознаки частин мови?
5. Який внесок В. В. Виногорова та І. К. Кучеренка у розвиток теорії частин мови?
6. З'ясуйте на конкретних прикладах явище переходу слів з однієї частини мови в іншу.
7. Яку систему частин мови розглядає шкільна граматику?
8. Як розрізняються назви істот і неістот? Доведіть граматичну природу їх розмежування.

9. Охарактеризуйте граматичні та словотворчі ознаки збірних та одиничних іменників.

Практичне заняття № 20

Тема : ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ РОДУ ТА ЧИСЛА ІМЕННИКІВ

ПЛАН

1. Поняття про категорію роду іменників.
2. Розподіл іменників за родами. Іменники спільного (подвійного) роду.
3. Особливі випадки визначення роду іменників.
4. Поняття про категорію числа іменників.
5. Іменники, що вживаються у формі однини.
6. Плюральні іменники

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Безпояско О. К. Граматика української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. К. : Либідь, 1993. С. 52 – 91.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматика укр. мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська; За ред. І. Р. Вихованця. К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. С. 85 – 103.
3. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів вищих навчальних закладів / В. О. Горпинич. К. : ВЦ “Академія”, 2004. С. 51 – 69.
4. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 183 – 191.

5. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.]. К. : Вища шк., 2002. С. 295 – 310.

6. Сучасна українська літературна мова: підручник / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]. К. : Вища шк., 2005. С. 206 – 213.

Допоміжна

1. Винницький В. М. Акцентні типи непохідних іменників чоловічого роду // Мовознавство. 1987. № 5. С. 46 – 55.

2. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, С. І. Чернов. К. : Вища шк., 1989. С. 35 – 43.

3. Підопригора Ю. Казка про гроші та іменники хороші (Конспект на тему: “Число іменників. Вживання іменників тільки в однині або тільки в множині. Збірні іменники”, 6 клас) // Українська мова і література. 2002. № 3. С. 146 – 149.

4. Сучасна українська мова : підручник / [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Д. Пономарева]. К. : Либідь, 2005. С. 147 – 151.

5. Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова : Модульний курс: навч. посібник / Н. Г. Шкуратяна, С. В. Шевчук. К. : Вища шк., 2007. С. 383 – 389.

6. Ющук І. П. Українська мова : підручник / І. П. Ющук. К. : Либідь, 2006. С. 299 – 310.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

І. Визначити рід поданих іменників. Указати, на основі яких семантичних, морфологічних або синтаксичних ознак він виокремлюється.

Кора, Дніпро, лоша, нероба, біль, пальто, дівча, путь, Саша, Галя, голова, сирота, ім'я, аташе, пенсне, манго, боа, бароко,

алібі, амплуа, леді, фрау, мадам, місіс, буржуа, мафіозі, колібрі, шимпанзе, какаду, кенгуру, марабу, інтерв'ю, Кармен, Елен.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. З'ясуйте засоби вираження категорії роду.
2. Яким іменникам властива категорія подвійного роду?
3. Як визначити рід незмінюваних іменників? Яку роль відіграє при цьому контекст?
4. Які іменники не мають роду?
5. Як визначається рід субстантивованих іменників і аббревіатур?
6. Які граматичні ознаки відображає граматична категорія числа? Скільки числових граматичних значень в українській мові? Що Ви можете сказати про двоїну?
7. На які групи відповідно до наявності числових значень поділяють іменники? Які слова належать до іменників, що вживаються тільки в однині?
8. Які іменники можуть вживатися тільки у множині?

Практичне заняття № 21

Тема : ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ ВІДМІНКУ ІМЕННИКІВ

ПЛАН

1. Система відмінків у сучасній українській літературній мові.
2. Питання про кличну форму.
3. Основні значення відмінків. Роль прийменників у вираженні відмінкових значень.
4. Відмінювання іменників, що мають тільки форму множини.
5. Невідмінювані іменники.
6. Іменники прикметникового походження, їх відмінювання.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 192 – 194.
2. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.]. К. : Вища шк., 2002. С. 295 – 310.
3. Сучасна українська літературна мова : підручник / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]. К. : Вища шк., 2005. С. 206 – 213.

Допоміжна

1. Гопштер Є. Колективне вираження кличного відмінка в сучасній українській мові / Є. Гопштер // Українська мова і література в школі. 2003. № 7. С. 70 – 73.

2. Задорожний В. Кличний відмінок іменників на -ець у сучасній українській мові / В. Задорожний // Дивослово. 2005. № 3. С. 39 – 42.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Виконати вправи № 211, 212 (зб. М. Я. Плющ та ін.).

II. Від поданих нижче іменників утворити кличну форму.

Муза, Оксана, Катерина, пташка, бабуся, доля, Ганнуся, полковник, хлопець, братик, сокіл, лицар, кобзар, дідусь, друг, вітер, Дніпро, орел, море, робітник, світ.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Що відображає граматична категорія відмінка? Скільки відмінкових форм є в українській мові?

2. Для яких частин мови характерний відмінок? Де він набуває самостійного значення, а в яких частинах мови є залежним?

3. Які відмінкові форми можна вживати з прийменником?

4. Розкажіть про основні відмінкові значення.

5. Який статус вокатива в системі відмінків української мови?

6. Як відмінюються іменники, що мають тільки форму множини?

7. Які іменники належать до невідмінюваних?

8. Схарактеризуйте особливості відмінюваних та невідмінюваних аббревіатур.

9. З'ясуйте особливості відмінювання власних назв.

Практичне заняття № 22

Тема : СИСТЕМА ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

ПЛАН

1. Поняття про відміни іменників.
2. Принципи поділу іменників на відміни в сучасній українській літературній мові.
3. Іменники I відміни: а) поділ на групи; б) відмінювання іменників.
4. Іменники II відміни: а) поділ на групи; б) відмінювання іменників.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 194 – 203.
2. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.]. К. : Вища шк., 2002. С. 295 – 310.
3. Сучасна українська літературна мова : підручник / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]. К. : Вища шк., 2005. С. 206 – 213.

Допоміжна

1. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, С. І. Чернов. К. : Вища шк., 1989. С. 3 – 25.
2. Сучасна українська мова : підручник / [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Д. Пономарева]. К. : Либідь, 2005. С. 138 – 142.

3. Шкуратяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова : Модульний курс: навч. посібник / Н. Г. Шкуратяна, С. В. Шевчук. К. : Вища шк., 2007. С. 369 – 375.

4. Ющук І. П. Українська мова : підручник / І. П. Ющук. К. : Либідь, 2006. С. 293 – 299.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Повторити та законспектувати з “Історичної граматики української мови” поділ іменників на типи відмін у давньоукраїнській мові (Історична граматика української мови: підручник / О. П. Безпалько, М. К. Бойчук, М. А. Жовтоброух та ін. К., 1962. С. 203 – 240).

II. Утворити від поданих іменників II відміни форму родового відмінка однини.

Курс, вівторок, період, центр, розвиток, виробіток, керівник, колегіум, лауреат, майстер, комітет, ювіляр, маршрут, декан, брат, успіх, відгук, біль, градус, люд, Крим, острів, бізнес, критерій, аналіз, резерв, кар’єризм, коридор, проректор, Олексій, Кобзар, Мороз, туман, господар, експеримент, пріоритет, загін, шофер, Крим, факультет, емпіризм, документ, день, сектор, лікар, простір, департамент, четвер, розшук, Віктор, Сибір, стіл, острів, депутат, курсант.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Як іменники поділяють за типом відмінювання?
2. За яким принципом відбувається поділ іменників першої та другої відмін на групи? Скільки груп існує?
3. Розкажіть про складні випадки відмінювання іменників першої відміни.
4. Як розподіляють на групи іменники другої відміни на -р?

5. Коли іменники чоловічого роду другої відміни мають закінчення -а (-я), а коли -у (-ю)?

Практичне заняття № 23

Тема : СИСТЕМА ВІДМІНЮВАННЯ ІМЕННИКІВ

ПЛАН

1. Іменники III відміни, їх відмінювання.
2. Іменники IV відміни, їх відмінювання.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. С. 203 – 210.

2. Сучасна українська літературна мова : підручник / [А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін.]. К. : Вища шк., 2002. С. 295 – 310.

3. Сучасна українська літературна мова : підручник / [М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.]. К. : Вища шк., 2005. С. 206 – 213.

Допоміжна

1. Задорожний В. Наголошення іменників на -ея // Дивослово. 2003. № 3. С. 25 – 26.

ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

I. Визначити відміну та групу іменників.

Ім'я, дівча, дівчатко, байкар, повість, прислів'я, мить, адвокат, бажання, гріх, жолудь, палац, плющ, гармонія, спека, плече, овес, відьма, латиш, сміх, місце, штанга, радість, вим'я,

абажур, фальш, каменяр, деталь, ніч, вітрище, заметіль, свекрушисько, кожух, обрамлення, хлоп'я, пустир, медаль, мрія, пень, зойк, запроданець, мистецтво, жаль, в'язь, в'яз.

II. Зробити морфологічний розбір іменників.

Ніколи не пізно людині знайти себе. У небі вітер кучерявий колише теплу блакить. Бджоли перемовляються танцем, у них немає мови.

Схема морфологічного розбору іменника

1. Слово, яке аналізується. 2. Частина мови. 3. Початкова форма. 4. Лексико-граматичні розряди (власна чи загальна назва; назва істоти чи неістоти; позначає абстрактне чи конкретне поняття; збірний, одиничний, матеріально-речовинний). 5. Рід. 6. Число. 7. Відмінок. 8. Відміна. 9. Група. 10. Синтаксична роль. 11. Спосіб творення. 12. Вимова і написання.

ЗАПИТАННЯ ДЛЯ САМОПЕРЕВІРКИ

1. Які іменники належать до третьої відміни?
2. Охарактеризуйте особливості відмінювання іменників третьої відміни.
3. Які іменники належать до четвертої відміни? Охарактеризуйте особливості відмінювання іменників четвертої відміни.
4. Які іменники стоять поза відмінами?
5. У чому полягає граматичний розбір іменника?

Практичне заняття № 24

КОНТРОЛЬНА РОБОТА

Підсумкова робота включає в себе теоретичні та тестові запитання для перевірки засвоєння матеріалу, а також творче завдання. Контроль здійснюється з метою оцінюванн результатів навчання студентів на певному освітньому рівні або на окремих його завершених етапах.

Критерії оцінювання завдань контрольної роботи

– **теоретичні питання:**

5 балів (повна правильна відповідь, завдання виконано правильно, відповідь обґрунтована);

4 бали (неповна правильна відповідь, завдання виконано правильно, але відповідь недостатньо обґрунтована);

2 бали (неповна достатньо правильна відповідь, завдання виконано вірно, але відповідь представлена лише в загальних рисах, не обґрунтована);

1 бал (неповна та недостатньо правильна відповідь, частково завдання виконано вірно, але відповідь не обґрунтована);

0 балів (неправильна відповідь, помилкова відповідь із неправильним або відсутнім обґрунтуванням);

– **творче питання:**

5 балів (повна правильна відповідь, завдання виконано правильно, відповідь обґрунтована, містить власну критичну точку зору);

4 бали (неповна правильна відповідь, завдання виконано вірно, відповідь недостатньо обґрунтована, містить власну точку зору);

2 бали (неповна та недостатньо правильна відповідь, завдання виконано вірно, але відповідь представлена лише в загальних рисах, не обґрунтована, відсутня власна точка зору);

1 бал (фрагментарна відповідь, завдання частково виконано вірно, без обґрунтування);

0 балів (відсутність відповіді);

– **тестове завдання:**

5 балів (повна правильна відповідь, надані всі правильні відповіді);

4 бали (надано правильні відповіді на 8 завдань);

2 бали (надано правильні відповіді на 5 завдань);

0,5 бали (надано правильну відповідь на 2 завдання);

0 балів (відсутність відповіді).

ЗАВДАННЯ ДЛЯ ЛАБОРАТОРНИХ РОБІТ

Лабораторна робота №1

Тема: ІСТОРИЧНІ ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ФОНЕМ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

МЕТА: Сформувати уміння і навички виявляти історичні чергування голосних і приголосних фонем у сучасній українській мові при словозміні та словотворенні шляхом добору відповідних словоформ чи спільнокореневих слів, характеризувати умови перебігу цих альтернацій; фіксувати випадки відхилення від фонетичної закономірності.

Завдання 1. Запишіть слова фонематичною транскрипцією; змініть форми цих слів або доберіть спільнокореневі, які ілюстрували б чергування:

- а) /o/, /e/ з /i/;
- б) /o/, /e/ з фонемним нулем (назвіть вставні та випадні /o/, /e/);
- в) /o/, /e/ після шиплячих та /й/;
- г) голосних у звукосполученнях /ри/, /ли/, /ро/, /ло/, /р'і/, /л'і/.

В-1. Чорнобривці, багатоденний, скочити, носити, заплітати, вечерея, ганяти, допомагати, Миколаїв, глитати, застілля, медонос, східний, гомоніти, трьохсотлітній.

В-2. Крапля, корова, творчість, замітати, шість, сонний, вибір, очерет, витирати, сідати, діловод, дріт, дрижати, сімдесят, пісня.

В-3. Вихор, вечоріти, сьомий, ламати, трусити, мужність, бджола, Тиміш, хотіти, чотири, грушевий, гвардієць, сімдесят, закривавлений, возвеличується.

В-4. Скороход, восьмиденний, сухий, допомогти, осінній, кольоровий, хапати, папір, бойовий, дрижати, гордість, розрісся, київський, кров'ю, Межигір'я.

В-5. Вогонь, шестиденка, гонити, потоки, київський, глотка, Федір, кілок, глитати, молодість, кривавий, вчотирьох, ясність, дзвонити, сосновий.

В-6. Мисливець, гриміти, трясти, вітер, відро, терти, возвеличення, Сидір, табір, свіжість, народність, чотирма, якір, плести, графити.

В-7. Дзвіночок, визначати, протікати, сторона, сиджу, паперовий, хлібороб, димок, виносити, льодовик, розрісся, бродити, трусити, блоха, шостий.

В-8. Роздерти, визначення, привезти, липнути, сосна, гірський, четвертий, голова, вузол, сосна, кров'ю, печений, роздоріжжя, висушити, нарікати.

В-9. Вечір, переплітається, струшений, вибирати, Київ, газопровід, кіготь, сопілка, кіннота, трьох'ярусний, сотня, возити, брови, звечора, пеньок.

В-10. Коза, блоха, покірний, бродити, висихати, осінь, ремінець, дзвіночок, м'якість, міжгір'я, піднісся, коріння, наріччя, бджола, петля.

Завдання 2. Запишіть слова фонематичною транскрипцією; змініть форми цих слів або доберіть спільнокореневі, які ілюстрували б чергування:

а) |г|, |к|, |х| з |ж|, |ч|, |ш|;

б) |г|, |к|, |х| із |з|, |ц|, |с| та |з'|, |ц'|, |с'|;

в) **твердих і палаталізованих передньоязикових відповідників;**

г) |д| – |дж|, |д| – |ж|, |т| – |ч|, |з| – |ж|, |с| – |ш|, |ц| – |ч|;

г) |б| – |бл'|, |п| – |пл'|, |м| – |мл'|, |ф| – |фл'|;

д) |б| – |б'ĵ|, |п| – |п'ĵ|, |в| – |в'ĵ|, |м| – |м'ĵ|, |ф| – |ф'ĵ|, |р| – |р'ĵ|;

В-1. Робити, оббігти, ліга, козак, зберегти, Шульжук, закон, чеський, відмінник, закрутити, зосередити, молочний, писати, срібло, топити.

В-2. Топити, прибережний, підніжка, рука, Варченко, урожай, бродити, вухо, Буг, ідеалізм, пряжа, роздоріжжя, ловити, волох, пророк.

В-3. Відмовити, кров'ю, роздоріжжя, дружина, лице, повага, сидіти, чорний, написаний, уродити, молодь, послабити, латиш, узлісся, ніч.

В-4. Зловити, печений, прибережний, вовк, свічка, висловити, піч, вояк, дружина, могти, визначень, закон, лити, скакати, дрова.

В-5. Графити, висихати, уквітчати, побічний, зліпити, річ, муха, великий, втомлений, жінчин, їжджу, безголов'я, сміх, розсипати, утвердити.

В-6. Голуб'ята, трусити, тітка, робітник, солом'яний, сіль, народжувати, осінь, сніг, ходити, шука, безводдя, тріщина, утвердити, захист.

В-7. Б'ється, сухий, допомогти, дорожити, відмовити, молодь, барак, друг, весна, морозити, усвідомити, мішок, підніжка, наближатися, лелека.

В-8. Верб'яний, дрижати, навчати, Кременчук, красивий, могти, народити, невістка, махати, серце, слива, свавілля, Запоріжжя, птаство, Вінніпег.

В-9. Узгір'я, берег, змішати, прибережний, вузький, дошка, серце, щастя, собака, чумак, вощина, князь, мостити, вирізьбити, присяжний.

В-10. Торф'яний, друг, убогий, козацтво, відмовити, річковий, дорогий, поважний, могти, медаль, поріг, любити, застерегти, Шульга, викривити.

Завдання 3. З поданого тексту випишіть слова з можливими чергуваннями голосних фонем. Доберіть до них такі форми слів чи спільнокореневі слова, які ілюстрували б ці морфонологічні зміни.

В-1. Вони підійшли ближче, Станімір почекав, поки отаман Шуліка випустить ще одну чергу, тоді голосно кашлянув. Знехотя озирнувшись, отаман подивився на візитерів, як пес на висівки, потім зліз-таки з ясена, і тепер уже вони дивилися на Шуліку такими очима, наче той спустився до них не з дерева, а зліз по драбині з неба. Вишневий жупан на Шуліці був пошитий із того гаптованого краму, яким обшивають сидіння у вагонах першої класи і який батько-отаман чи його хлопці, вочевидь, здерли з дивану сальонки. До цього жупана цілком пасували широчезні сині шаровари з таким низьким напуском на халяви, що з-під холош визирали лише задерті носачи чобіт, від чого здавалося, що батько-отаман не йде, а пливе по землі. На поясі в Шуліки красувалася коротка крива шабля-ятаган, а також маузер у дерев'яній кобурі, бомба й люлька. Та все це перевершували батькові вуса, схожі на добре витіпане конопляне прядиво, що двома пасмами звисало аж до грудей.

Станімір з Гірняком презирнулися: таке вони чули не вперше. Коли перейшли Збруч і, змучені, спраглі й голодні, маршували селами, люди, визираючи з-за тинів, називали їх австріяками, німцями й навіть англійцями. Ні до кого не можна було підступитися, кожне подвір'я являло собою окрему республіку, яку сторожував пес на довжелезному ланцюгу, а її президентом був сердитий і хитрий дядько в довгій російській шинелі. Незважаючи на літню спеку, тут чомусь усі чоловіки ходили в шинелях, киреях, довгих свитах чи навіть у кожушанках. Вони спідлоба дивилися на запорошених стрільців, що йшли та йшли нескінченною колоною, похилившись під

вагою наплічників. Їхній одяг був сірий від куряви, запилюжені лица заливав брудними патьоками піт (В. Шкляр).

В-2. Над тинами звисали кетяги стиглих вишень, кожен стрілець тягнувся до них очима (Миронові здавалося, що всередині у нього все вигоріло), але ніхто не зірвав і ягідки. Вони, галичани, краще за тих дядьків у шинелях знали, що таке приватна власність. Вони були найдисциплінованішою армією у світі. Наймолодшою і найдисциплінованішою. Пройшовши сотні верст Великою Україною, вони не реквізували жодної крихти хліба, а коли настали жнива, пішли між боями по людях допомагати збирати врожай за п'ятий сніп. Були навіть жнивні сотні. Тоді всі й побачили, хто такі галичани, яка їхня мова й честь.

Загін Шуліки вчасно подовжив праве крило їхнього куреня, й вони пішли в наступ бравурно й злагоджено, хоча ворог ще здалеку привітав їх спершу гарматним, а потім щільним кулеметним вогнем. Галичани довший час не відстрілювалися, заощаджуючи набої, яких їм постійно бракувало, але без передиху просувалися вперед короткими та швидкими скоками. Зате праворуч од них стрілянина не вщухала ані на мить, повстанці Шуліки палили з усього, що тільки може стріляти, смалили з рушниць, револьверів, скоростріль, поручник Гірняк лишень дивувався, звідкіль у них стільки припасів, і, наслухоючи довжелезні кулеметні черги, думав, що тяга ніякого «шварцльозе» такого вогню не витримає. Безладна, але гучна й напориста пальба справляла враження і на ворога, бо невдовзі галичани перейшли покинуті червоними окопи, за якими була ще одна лінія оборони.

І раптом праворуч настала тиша. Там усе якось ураз зацімло, не чути було ні стрілу, ні крику, ні звуку (В. Шкляр).

В-3. Щоб довідатися, що це за партизанська хитрість, сотник Станімір послав туди стежу на чолі з поручником Гірняком, але той не знайшов від повстанців і сліду. Загін отамана Шуліки здимів, оголивши праве крило, і його довелося латати, розріджуючи впорядковані лави. На щастя, спротив червоних ослаб, і вранці галичани зайшли у Жмеринку, до якої з іншого боку вступила повстанська дивізія Юрка Тютюнника.

Найбільший рух був на залізничному дворці, де застрягло кілька червоних ешелонів з військовим майном та провізією. Сюди збіглося все живе й у дикому шарварку вирувало, горлало, сварилося, погрожувало, бо як тут загнуддаєш нерви, коли перед тобою повнісінькі вагони добра, де сіль, набої, взуття, одяг, сідла й навіть російські польові мапи, яких так бракувало галицьким старшинам. Біля ешелонів, куди вони підоспіли раніше, виставили охорону, а там, де порядкували повстанці, дійшло до сутичок, біля вагона з чобітьми та шкірою навіть зчинилася стрілянина.

Коли натовп розбігся, Мирон побачив, що на пероні лежить чоловік у темно-червоному жупані, щось підштовхнуло його ближче, і Мирон упізнав отамана Шуліку. Той лежав горілиць ще живий, мабуть, поцілили в спину, бо не видно було ні рани, ні крові, тільки передсмертна блідість уже залила його обличчя. Мирон нахилився над пораненим, і батько Шуліка його впізнав.

Спершу вони побачили хмару куряви, яка швидко наближалася в їхній бік, а потім із тієї хмари вихопилося кільканадцять вершників. Це був добре виряджений почет отамана Соколовського, якого вони виглядали, і попереду, видно, їхав сам отаман – білий кінь, відкинувши голову набік, ішов такою легкою граційною риссю, що вершник то виринав, то наче тонув за його гривною (В. Шкляр).

В-4. Була неділя, на царині біля Покровської церкви в селі Вереси зібралося чимало люду, своїх і чужих, якщо за чужих вважати стрільців-галичан, котрі теж поприходили на службу

Божу (мали свого капелана, та принагідно тяглися до церкви). Після відправи вони розібрали кріси, складені в піраміду біля дзвіниці, але розходитися не поспішали, збиралися гуртами на царині, видивлялися дівчат, жартували й достоялися до того, що теж угледіли отаманський почет. А коли білий кінь з відливом тьмавого срібла став гопки, мовби вітаючи всіх красиво вигнутими передніми ногами, тоді не в одного стрільця тьохнуло серце. Хтось із бідовіших навіть присвиснув, у когось відчахнулася нижня щелепа, сотник Станімір потяг себе за короткого правого вуса, а поручник Гірняк тільки й подумав: «Ну, починається».

Та не кінь їх ошелешив, хоч було там чому дивуватися – срібний жеребець-араб мав лагідні блакитні очі, а дихав зміїним вогнем, роздуваючи рожеві оксамитові ніздрі, – однак приголомшив їх вершник на тому коні чи, певніше сказати, вершниця, бо то була дівчина із золотою косою, що спадала на ліве плече з-під козацької смушевої шапки. Зодягнута була як парубок – полотняні штани, шевронові чобітки з острогами, туга домоткана сорочина, підперезана шкіряним паском, на якому щільно сиділа кобура з револьвером. За плечима у дівчини був короткий австрійський карабін, ремінець якого навхрест оперізував її спереду якраз поміж тими пругкими пагорками, які теж видавали її стать. З маківки сивої шапки конусом звисав червоний шлик, і коли кінь, ще гарячий від бігу, крутнувся на місці, дрібно перебираючи струнками ногами (чи, може, то вершниця навмисне так його розвернула), Мирон прочитав на шлику гасло, написане синім чорнилом: «СМЕРТЬ ВОРОГАМ УКРАЇНИ!» (В. Шкляр).

В-5. Так вийшло, що першим повстав наймолодший Лесик. Сталося це ще за німців і гетьмана, коли селами роз'їжджали каральні загони державної варти. Забирали в селян худобу, збіжжя, реманент, усе краще, що потрапляло під руку.

У Радомишльському повіті біснувався «дурний пан» – так селяни прозвали поміщика Вержбицького за те, що в голові у нього «відкрутилася гайка». Вержбицький, будучи помічником повітового старости Богданова, зібрав сотню грабіжників і, розгулюючи по селах, влаштовував екзекуції. Бив до крові тих, хто не знімав перед ним шапку. Дійшло до того, що в Потіївці він перепинив весільну ходу, коли молодий із боярами йшов до молодої, і нагаями примусив усіх танцювати для нього.

... Його старші брати Василь і Дмитро, як статечні вчителі, пильнували Горбулівську гімназію, в якій директором була Дмитрова дружина Надя Круглецька. Соколовські, як тільки вдарила Лютнева революція, уже навесні зробили із земської школи українську гімназію, – таких тоді не було ні в Радомишлі, ні в Житомирі. Підпрягли до вчительства і свою молодшу сестру Сашуню, хоч та сама ще навчалася в Радомишльській гімназії, і Лесик часом возив її бричкою до містечка за тридцять п'ять верст. Сашуня взагалі була у них панією, їла тільки з ножем і виделкою, навіть свою улюблену ковмачку спритно підгрібала ножиком на видельце. Вона й розмовляла грамотніше за всіх, повчала Лесика, хоч він був старший за неї на два роки, казати «він», а не «вин», «огірки» замість «гурки», «стеля», а не «столя», дарма що так по-тутешньому говорили всі горбулівці. Лесик не сердився, навпаки, пишався своєю сестричкою і, коли віз Сашуню бричкою до Радомишля, йому хотілося, щоб їх усі бачили (В. Шкляр).

В-6. Ніжка у неї гарна, струнка, з високим підйомом, а на розчервонілому від холоду носіку навіть не видно ластовиння, хоч воно їй теж до лиця. Ще немає шістнадцяти, а вже, вважай, учителька! Вони, Соколовські, всі тяглися до школи, тільки Лесик не надавався. У нього були свої плани.

Одного дня налетів на їхнє село «дурний пан» з кадюками: давай свиней, давай овес, давай хто що приховав. Хату дяка

Тимофія Соколовського вони поминули, а на Лесика наскочили вже за селом, коли той повертався від італійця Ліви. Купець Ліва прибився до Горбулева з далекої Італії, купив тут землю, заклав каменярні й продавав горбулівський лабрадорит чи не всій Європі, а Лесикові того дня продав кінське сідло. Як побачив «дурний пан» Вержбицький те новеньке сидельце, аж затремтів: ти куди оце, ворохобнику, зібрався з кульбакою? Ану давай її сюди!

Лесик, звісно, уперся, набичився, але ж їх налетіла ціла зграя і всипали йому таких нагаїв, що Лесик тиждень відлежувався. Коли підвівся, розшукав Тимоша Олексієнка на прізвисько Корч і Родіона Тимошенка, які вже давно переховувалися від Вержбицького, бо, впіймавши двох його харцизяк, втопили у сліпчицькому кар'єрі. Тиміш Корч торік хрестив сина Лесикового брата Дмитра, тож вони швидко знайшли спільну мову. Лесик очолив партизанський загін, до якого потяглися всі, кому «дурний пан» залив сала за шкуру. Лесик усіх не приймав, лишень тих, хто мав коня та зброю, і так восени вісімнадцятого він уже мав «горбулівський полк» із трьохсот козаків. З Лесика став Олексою – отаманом Олексою Соколовським.

Коли наповратився іти на Радомишль, трішки подумав і перейменував свій полк на «курінь смерті». Якраз тоді гетьман Павло Скоропадський зрікся влади, німці почали збиратися додому (В. Шкляр).

В-7. Вони сиділи тихо, як миші, коли Олекса з козаками зайшов у Радомишль. Оточивши на Торговиці каральний загін державної варти, в якому пригрілися шкуродери Вержбицького, горбулівці вибили все, що не встигло втекти. Тільки не знайшли там «дурного пана». Тоді «курінь смерті» підійшов на конях до папірні, де ташувалася німецька комендатура, й Олекса вдерся прямо до коменданта. Він вимагав видати Вержбицького.

Комендант Вібе через перекладача пояснив, що той наживав п'ятами і, ніби не довіряючи своєму тлумачеві, пробіг пальцями правої руки по долоні лівої – показав на мигах, як кивають п'ятами. Олекса йому повірив. І потім не міг собі пробачити, що не перекинув німецьку комендатуру догори дном – наступного дня він дізнався, що «дурний пан» схитрував точнісінько так, як і гетьман Скоропадський. Перевдягнувся жінкою і вдосвіта разом з німцями зробив так, як їхній комендант Вібе показував на долоні, – наживав п'ятами. Олекса вдовольнився тим, що пустив під лід кількох кадюків у річечку Черч. Пішов годувати раків й один із тих живоїдів, котрий разом із «дурним паном» підняв на Олексу нагайку.

Отаман «курень смерті» повернувся до Горбулева на чудесному білому коні («прикупив» у козирного кадюка), у широкій кавказькій бурці, зодягнутій поверх черкески з нашитими на грудях газирями – гніздами для набоїв. На ньому вилискували високі кавалерійські чоботи, із сивої шапки звисав аж до пояса широкий червоний шлик, через якого большевики прозвуть отамана Кривавий Оселедець. Вивершувала цей парадний виряд довга гусарська шабля у білих піхвах, яка кінцем діставала до землі й котилася за отаманом на коліщатку (В. Шкляр).

В-8. Дмитро бачив далеко. Невдовзі в Радомишлі, Коростишеві, Брусилові заворушилися «єрусалимські козаки» зі своїми ревкомама й паркомама. До них приєдналися деякі містечкові пролетарі, котрі теж не хотіли визнавати, як вони казали, петлюрівської влади. Були це люди вперті й лукаві, іноді задурманені большевицькою блекотою, іноді одержимі, але завжди ворожі до української самостійності. Завелася якась нова порода активістів на чолі з Мойсеєм Токарським, а біля них постійно крутилася і нова порода жінок – Соня Портной (саме так – не Портная, а Соня Портной), Роза Шейнблат, Клара Вера,

Піпка Цімерман. Чого нова порода? Бо всі ці жіночки були схожі одна на одну – сухолиці, коротко стрижені, з міцно стиснутими губами. Здається, вони тільки й уміли сидіти на зборах та вчасно піднімати й опускати руки, ну, ще, може, могли б носити передачі в тюрму для своїх соратників. Тому дивним було, що до них приєднувалися і свої, як казав Дмитро, хохли-вилупки, котрі колотили в містечках робочим людом.

Дійшло до того, що в Коростишеві вони збільшевичили навіть загін вільних козаків, сформований переважно з місцевих каменотесів. Каменярі під час розрухи не працювали, злиденні й очамрілі від голоду робітники легко піддавалися на большевицьку пропаганду. Командири цих «козаків» Калістрат Гелевей та Іван Шуренок пішли на нечуване нахабство. Вони отримали у Фастові зброю від петлюрівського штабу, присягаючись, що підуть на фронт, а самі заховали в лісі біля Коростишева триста гвинтівок та двісті п'ятдесят тисяч набоїв і нікуди не збиралися йти. Більше того, Гелевей із Шуренком чекали слушного моменту, аби повернути цю зброю проти тих-таки буржуїв-петлюрівців. Щоб ще дужче вбитися в пір'я, вони наклали на місцевих євреїв контрибуцію в сумі двісті тисяч карбованців (В. Шкляр).

В-9. Розібратися з «вільними козаками» поїхав Олекса Соколовський. Третього січня (настав уже дев'ятнадцятий рік) горбулівський «курінь смерті» увійшов до Коростишева й оточив будівлю волосної управи. Смішно сказати, але на той час тут в одному приміщенні мирно сусідували комендатура Директорії і штаб большевицького ревкому. Коли охорону було роззброєно, Олекса – у чорній бурці, черкесці з газирями на грудях, у шапці з червоним шликом – зайшов до канцелярії, де вже збилися докупити й ревкомівці Калістрат Гелевей та Іван Шуренок, і петлюрівський комендант Пількевич.

Біла шаблюка на коліщатку вкотилася слідом за отаманом, потім зайшли його ад'ютант Петрусь Зозуля, члени штабу Тиміш Олексієнко на прізвисько Корч та Родіон Тимошенко. У кожного на рукаві була чорна пов'язка з білим черепом і двома костомахами.

Зачинили обох не в холодну, а в окрему кімнату, проте Гелевей і там охолов. Він почав благати вартових козаків, щоб його відвели до пана отамана, бо має сказати щось дуже важливе. Олекса дозволив. І тут Гелевей пустив нюні. Утерши сльозу, він сказав, що вдома у нього лишилася хвора мати, якій немає кому й води подати, що вона помре, якщо він не збігає хоч на хвилинку додому.

Гелевей вийшов надвір і побачив, що горбулівські козаки осіддали коней, які належали його червоним партизанам, і витинають на них такі викрутаси, як циркові штукарі. Обеззброєні люди Гелевея тільки лупали очима, не розуміючи, що діється. Він спершу подався таки додому, нашвидку пообідав, а потім чкурнув до лісу. Перемерзнувши там дотемна, попросився до хати надійного товариша Петра Антоновича, який жив під лісом (В. Шкляр).

В-10. Видалася темна й морозна ніч. Зійшлося майже сотня озброєних людей. Гелевей знав, чим їх підігріти. Він сказав, що Соколовський на ранок готує погром і постраждають не тільки жиди. Петлюрівцям начхати на бідних каменотесів. Треба рятуватися.

До містечка рушили чотирма групами, одна з них пішла захопити телефонну станцію, що стояла на околиці. Коли там пролунали постріли, Олекса з ад'ютантом Зозулею та п'ятьма козаками поскакали розібратися, що сталося. Тим часом нападники швиденько повернулися до своїх, й Олекса застав на станції лише горбулівську варту. Ніхто не второпав, що воно стріляло. Хтось наче спросоння розважився та й пішов спати. Заспокоївши козаків, Олекса поїхав до штабу.

Білий кінь, ступивши одним копитом на міст через Тетерів, тривожно застриг вухами. У п'ятмі блиснув вогонь рушничного випалу. Куля прошила чорну бурку, черкеску й розписку, яку Гелевей дав отаманові. Шуренок влучив у серце.

Олекса упав на міст. Його ад'ютант Зозуля кинувся до отамана, але не встиг навіть зіскочити з коня. Смертельний постріл зупинив Петруся Зозулю. Під зливою куль ще п'ять козаків змушені були галопувати куди очі бачать. Услід за ними, розтинаючи грудьми холодну темряву ночі, помчав білий кінь Олекси Соколовського.

Без отамана й решта горбулівців розгубилися, запанікували, кожен сам рятувався як міг. Дехто кинувся навіть через Тетерів, провалився на тонкому льоду й скупався разом з конем, дехто потрапив у полон, але ошчасливлений перемогою Гелевей відпустив бранців додому. Пам'ятаючи про розписку та своє чесне слово, він навіть сказав полоненим, аби вони передали рідним Кривавого Оселедця, що ті можуть забрати тіло (В. Шкляр).

В-11. Спершу він зібрав невеличкий загін, до півсотні перевірених козаків, а коли навесні червона повінь залила Україну й московський лапоть наступив на горлянку селянам, отаман Соколовський мав уже ціле військо. Кілька тисяч повстанців важко було тримати прикупі, тому Дмитро поділив їх по селах на сотні і згукував під слушний момент товкти москаля. Після того, як гаряче діло було зроблено, отаман відпустив козаків додому хазяйнувати.

Штаб узяв під свою руку Тимофій Соколовський. Дмитро хотів було відмовити батька, але старий тупнув на нього ногою, мовляв, не командуй, бо зніму паска, тоді побачимо, хто з нас старший.

Вони й не помітили, як у цій катавасії знайшла собі роботу Сашуня. Якось після служби Божої дяк Соколовський завважив,

що біля церкви зібрався чималий гурт парубків і старшого чоловіцтва. Підійшовши ближче, він побачив у центрі кола свою найменшеньку пестунку, яка переконувала всіх, хто носить штани, йти в повстанці. «Знову кров проливають?» — загук хтось у натовпі, на що Саша сказала, що так, не всі голови уціліють, але втрати у боротьбі завжди будуть меншими за ті, яких ми зазнаємо в покорі. «Проклянімо смиренність тих, хто, сидячи на печі, вигріває рабську сподіванку, що біда обійде його стороною», — сказало це жовтороте пташеня, яке невідь у кого вдалося. Та в кого ж? Бабуня у неї була відунею, мати ворожить, а воно, хоча й гімназію вже закінчує, і собі туди само. Ну-ну! Он і ще котрийсь огризнувся, одначе слухають, пороззявлявши роти, наче дівчина їх на весілля запрошує і зараз кожному дасть по шишці. Глянувши на присадкуватого Санька Кулібабу, котрий невдоволено чмихав носом, вона сказала, що страхопуд може висиджувати яйця в теплі, як та квочка (тут уже всі загигикали), але хай пеняє на себе, коли червоний півень клюне його в «подушку» (В. Шкляр).

Завдання 4. З поданого тексту выпишіть слова з можливими чергуваннями приголосних фонем. Доберіть до них такі форми слів чи спільнокореневі слова, які ілюстрували б ці морфонологічні зміни.

В-1. Об'їжджаючи села та хутори, минаючи Трушки, Яблунівку, Березну (ліворуч лишалася Біла Церква, а по праву руку віддалялася Сквиря), вони їхали через поля, вибалки, байраки, а подекуди вискакували на битий шлях. Глибокої ночі обігнули Гайворон і ще перед досвітком дісталися до містечка Плисків.

Переїхати річку Роську Маруся вирішила через греблю біля водяного млина, що стояв майже впритул до Фрузинівського лісу. Залишивши Мирона з кіньми на узліссі, вона пішла

розвідати переїзд: саме на мостах і греблях найчастіше стояли застави.

Котячим кроком Маруся підкралася до млина, який ніби висів у нічному мороці, дивлячись на річку двома маленькими, як бійниці, віконцями. У них було темно, ніде жодного звуку, тільки десь унизу біля спустів тихесенько плюскотіла вода, яка сочилася крізь шпарини в загатах. Намацавши під ногами камінець, Маруся відійшла за кущі верболозу, прислухалася, зважила камінь на долоні і жбурнула його на плесо. Він шубовснув так гучно, що коні, яких Мирон тримав за вуздечки, скинули головами. У Мирона теж щось скинулося у грудях, він ще дужче напружився, вслухаючись у непевну тишу. Маруся підійшла до нього, як тінь.

... Повітря розпорола кулеметна черга. Мирон, обернувшись, кинув у рів гранату. Влучив чи ні, але вибух підстьобнув їхніх коней і на якийсь час затих кулемет. Потім він знов струсонув пелену ночі, і тепер надія була тільки на безкраю пітьму, в яку вони пірнули, немов у воду. Може, хтось би прицілився в тупіт копит, але як він його почує, якщо перед носом клекотить кулемет? Стріляли, звісно, навгад. Кулі свистіли десь угорі, потім затюкали нижче. Маруся почула, як хрипко гикнув Миронів кінь і всім своїм довгим тулубом гепнувся об землю. Розвернувши сірого, вона побачила, що гнідий плазом сунеться по траві уже мертвий – без іржання і хрипу (В. Шкляр).

В-2. Він узяв сірого за повід, і вони неспішно пішли через поле. Вряди-годи зупинялися, наслухаючи та вглядаючись у пітьму, чи не вигулькне де село, хутірець або ще який знак, що підкаже Марусі дорогу. Так пройшли вони кілька верст, то спускаючись у балку, то підіймаючись на узгірок, і знов прошкували рівниною, аж поки не побачили перед собою стіну, ще чорнішу за ніч. Стіна та виявилася соняшниковим ланом, на

якому густо стояли сухі стебла заввишки у людський зріст. Продиратися крізь соняшничиння вночі було не набагато легше, ніж через гощівські чагарі, тому вони вирішили його обминати. Узявши ліворуч, небагато й пройшли, як раптом побачили по той бік лану червону заграву – вона то здіймалася високо вгору, то, осідаючи, зовсім пропадала за чорною стіною. Там щось горіло, і, швидше за все, горіло багаття, в яке хтось підкидав соняшникові стебла.

Цього разу Мирон наполіг, що на звідини піде він, і, залишивши Марусю із сірим, пішов на відсвіти заграви. Поміж шелесткого бадилля він пробрався на той бік лану, звідки міг зблизька роздивитися на людей, що зібралися довкола багаття. Причаївшись у густому соняшничинні, Мирон відчув себе зовсім безпечно, бо, навіть якби він вийшов у поле, навряд чи хтось би його помітив. Біля нічного багаття люди не бачать далі, ніж падає світло вогню. А якби хтось його й помітив, то, напевно, не звернув би на Мирона уваги, бо він нічим не відрізнявся від хлопців, які грілися біля вогню, адже це були, – Боже, чого ж так зайшлося серце? – це були стрільці з його бригади, хлопці із 3-го куреня Данила Бізанца, котрий був Мироновим краянином, як і старший десятник з Надітичів Ромко Панчак, що ген при стрілецькій ватрі крикнув до когось, якщо не до себе самого...(В. Шкляр).

В-3. Мирон якраз підоспів на тяжкі бої з білими, які розгорілися на початку жовтня. Їхня бригада наступала в напрямку Монастирища, курінь Осипа Станіміра йшов на село Росоховата. Перевага денікінців була очевидною. Біляки й тут мали чисельну кавалерію, а стрільці воювали пішо. Крім того, кіннотники-донці дошкуляли хитрими партизанськими маневрами, з якими галичани зіткнулися вперше.

Перед Росоховатою місцевість була нерівна, пересічена горбами й вибалками. Курінь якраз окопався, коли пустився

дрібний дощ. Невдовзі з села вигулькнули поодинокі вершники, потім за ними висипала кінна розстрільна. Сотник Станімір дав команду привітати ворога крісовим і скорострільним вогнем, після чого кіннотники без жодного пострілу подалися назад у село. Там вони покинули коней і вже пішим порядком рушили густою лавою на стрілецькі окопи. Станімір зарядив три сотні до протинаступу, четверту лишив у резерві під командою поручника Гірняка.

Заклекотів бій. Дощ припустив сильніший, але того ніхто не помітив. Вогонь з обох сторін дужчав, ворожа й галицька лави зближалися.

Мирон сидів зі своєю сотнею в шанцях. Поруч нього Петро Гультайчук ворухив потрісканими губами, і з порухів губ Мирон бачив, що він молиться до Богородиці-Діви. На Петрові теж були руді англійські штиблети, тільки не з гетрами, а з обмотками. Михась Проців, хоч сидів у резерві, раз по раз попльовував у мокрі від дощу долоні, тримаючи кріса під пахвою. Зеник Жижка наспівував собі під ніс найдовшу стрілецьку пісню «Як з Бережан до кадри січовики манджали, то краялось серденько від горя і печалі».

Прибіг патрульний Денис Собечко й доповів, що праворуч у виярку стоїть хмара кінноти (В. Шкляр).

В-4. Донці готувалися до свого партизанського маневру, щоб у слушний момент налетіти їм на праве крило. Мирон дав команду резервній сотні нагинці підійти до виярка. Він підповз до гребеня схилу й побачив, що там, унизу, справді зібралася «хмара кінноти», але до слушного моменту зовсім не готова. Вершники, ховаючись від дощу, спішилися і збилися в купи попід старими вербами, що росли над руслом пересохлої річечки. На Миронів знак сотня підповзла до схилу й водночас смальнула зі скорострільів та крісів таким вогнем, що «хмара» розлетілася, як згряя шпаків. Багато донців, забувши, що в них є коні,

драпцювали пішо; хто встиг вискочити на коня, гнав його під узвіз, не озираючись, залишаючи у виярку вбитих і поранених. Иржали коні, бігли й падали люди, Зеник Жижка кропив навздогін утікачам з кулемета «шоша» і, скурвий син, уже доспівував свою нескінченну пісеньку до того місця, де «стрільчики січові до кадри доїжджали». Бо таки доїжджали!

Стражденне українське село... Воно й тут було згвалтоване, потоптане та пограбоване. Біля дикої груші край вигону лежав заколений хлопчинка, років, може, чотирнадцяти. Селяни сказали, що він виліз із самопалом на грушу й стріляв по втікачах, наче то було не регулярне військо, а згряя горобців. Донець зняв його з груші пікою.

Біля аптеки на стовпі висів у зашморгу сивий чоловік. Це був тутешній аптекар Мошко Фалікман, який гречно прийняв на постій двох «гаспод афіцеров», а вони так віддячили йому через те, що вчасно не дав їм горілки (В. Шкляр).

В-5. На зустріч були ще запрошені Лихо, Бугай, Шум і Голуб, але отамани вирішили, що проведуть переговори двома групами нарізно. Потім вони порадяться, як їм поведеться далі, а поки що так буде надійніше.

«Ніс до носа», як казав Ангел, вони зустрілися з Несміяновим на «нейтральній території» в урочищі Пасічки, ближче до Попільні — саме в тому напрямку дрейфувала повстала проти комуни Група військ.

До зимівника, що належав пасічникові Глухенькому (своякові П'яти), вони під'їхали ополудні. Це була затишна балка, засаджена липами та акацією, зручна для такої зустрічі тим, що її довкілля проглядалося через поле на далеку відстань. На дні балки стояло кілька невеличких господарчих будівель, огорожених плотом, та з півсотні вуликів, розкиданих поміж деревами старого яблуневого саду, що вже скинув із себе листя.

Виставивши варту з дев'яти своїх охоронців довкола урочища, отамани під'їхали до дерев'яної, критої гонтою хижі. Біля дверей їх зустрів пасічник Глухенький – уже підтоптаний чоловік з байдужою посмішкою на твердому, як жорна, обличчі. На вітання приїжджих він навіть не кивнув головою, наче боявся струсити з лиця свою закам'янілу посмішку. За якоюсь химерною примхою долі пасічник Глухенький був глухонімий, і це, казав П'ята, непогана, як на теперішні часи, познака для чоловіка, в якого можна заховатися від людського ока.

Без запізнення, майже рівночасно з ними прибув Несміянов, теж із трьома ад'ютантами, але двоє з них зупинили коней в акаційках, далі за плотом, а один під'їхав до зимівника разом з командиром. Ангел його відразу впізнав – це був один із відпоручників Несміянова, з якими він зустрічався в Козятині (В. Шкляр).

В-6. Щодо самого командира, то всі його розпізнали здалеку за широчезною у плечах кавказькою буркою (точнісінько такою, як у Ангела) та довгоногим вороним дончаком. Головнокомандувач Групи військ Несміян (так він себе назвав) виявився молодим, енергійним чоловіком, з якого аж хлюпало хмільне простакувате завзяття. Чорна клинцювата борідка та невеличкі, закручені вгору вуса нагадували, що він ще недавно був червоним командиром, однак Несміян усім своїм виглядом показував на «простого хлопця», у котрого що на умі – те й на язиці. Здавалося, він пишався цією простотою і, не збираючись нікому підігравати, підкреслював її на кожному кроці. Уже в зимівнику, знявши бурку й невимушено кинувши її на жердку, Несміян назвав себе невинним хохлом і, розмовляючи російсько-українською мішаниною, похвалився, що колись він теж був повстанським отаманом, тому вони швидко знайдуть спільну мову. Він уже встиг порозумітися навіть з галичанами, котрі стояли на шляху їхнього просування біля Чуднова, але після

переговорів пропустили Групу в напрямку Сквири. Більше того, галицький командир корпусу полковник Вольф клопотав перед вищим командуванням про перевезення Групи до Козятина залізницею, проте в галичан забракло вагонів. Як-не-як, ішлося про транспортування двох тисяч людей і п'ятисот коней.

У зимівнику пахло медом, вощиною, тут і там на лавках стояли старі потемнілі рамки, лежали кружки перетопленого воску, криві пасічницькі ножі, димар, сітчана бджолярська маска. Увесь куток біля мисника займала медогонка – велика дерев'яна діжа з майже криничною корбою.

Коли сіли до збитого з неструганих дощок столу, Ангел, перш ніж перейти до головного, сказав, що йому видається, ніби вони з Несміяном десь уже зустрічалися. Він не пригадує? (В. Шкляр).

В-7. На початку падолиста вдарили такі холоди, що вода в річках потекла повільніше. Навіть Тетерів, який гнав свої води майже з гірською бадьорістю, притих у холодних скелястих берегах, наче от-от мав схопитися льодом. Його права притока Білка, уповільнивши плин, стала такою прозорою, що на її піщаному дні було видно смугастих окунів.

Саме недалеко від Білки, в Радомишльських лісах, ближче до села Забілоччя Марусині козаки облаштували землянку: не так для того, щоб жити, казав Санько Кулібаба, як для того, щоб грітися. Однак усі не помістяться, а кому припече – матиме де просушити онучі.

Усім не годилося знати, де та землянка. Кому дуже треба, хай сам собі вириє, казав Санько Кулібаба. Інакше не можна, бо кожний повстанчий загін мінливий: одні приходять, другі відходять. Так було й у них: починалася оранка – людей меншало, закінчували сіяти – більшало, у жнива знов багато відходило, а тоді прибували.

Кістяк тримають такі, як Санько. Додому йому вже дорога заказана. Хіба вночі який раз навідається, а так – ліс його хата. Большевики вже за ним питали. Вони, сучі діти, повернулися до Радомишля ще у вересні. Якийсь час, поки збиралися на Київ, у містечку навіть стояв штаб комдива Федька. Гарний Хведьо, гарно й зветься, сказала б Санькова бабуня Киля: в одному слові й ім'я, і фамілія, й прізвисько. Може, через того комдива Федька москальні тоді напливло сюди більше, ніж комарів у Чортовім лісі. Але їм усе було мало – давай ще тутешніх хлопців мобілізовувати. Ніхто до них сам не являвся, наїжджали на села й рекрутували силою. Раз були назбирали в Ганнополі, Моделеві, Чайківці, Заньках, мабуть, із сотню парубоцтва (це тих, що чухалися на печі), посадили, як баранів, на підводи й повезли валкою на Радомишль (В. Шкляр).

В-8. На передньому возі їхав сам начальник повітової міліції Курчинога (теж гарно зветься, сказала б Санькова бабуня Киля), біля нього сиділо ще три міліціонери, причому один із них тримав червоного прапора, наче їхали вони не до прийому, а до комдива Федька на весілля. За ними на двох десятках підвід тряслися рекрутовані сірі свити, а на задньому возі сиділо шестеро червоноармійців у дзьобатих ганчір'яних шоломах і в шинелях з червоними поперечниками на грудях.

Весело їхали, тільки в грабині, де валка якраз завернула до лісу, впоперек дороги чогось лежав товстелезний граб, наче його буревієм звалило. Ще як їхали з Радомишля, то не було тут ні граба, ні вітру, а це тобі маєш – лежить. І не об'їдеш його, й не переступиш, почухав за вухом начміл Курчинога і, скочивши з воза, наказав рекрутам, аби прибрали з дороги дерево.

Сірі свити, раді старатися, позлізали з возів, кинулися прибирати дерево, аж тут їх спинили.

Курчинога був не з лякливих, відразу подав команду до оборони, та Санько його першого тут-таки й поклав упоперек

дороги, як того грабочка. Решта міліціонерів одразу підняли руки, а червоноармійці, зашпортовуючись у довгополих шинелях, кинулися тікати на той бік дороги до лісу, бо яка ж тут оборона, як не видно, хто та звідки стріляє.

Їх усіх шістьох спровадили до небесної канцелярії, а міліціонерів, котрі не чинили спротиву, Маруся звеліла відпустити. Правда, сказала, щоб спершу їм усипали добрих нагаїв, тільки, хлопці, я вас прошу, не скидайте з них штанів, так відлупцюйте, сказала Маруся, бо, якщо по правді, вона соромилася покарань на голе тіло (В. Шкляр).

В-9. Сірі свити підтюпцем подалися на свої села, дехто хотів пристати до соколовців, але Маруся порадила їм ще трохи подумати на печі – згарячу вона нікого не приймає, справжній козак приходить до неї з конем і зі зброєю, а не приїжджає на возі під червоним конвоєм.

... Маруся дуже грамотний і кмітливий ворог, писав уже стриманіше Мозолін, за освітою вона вчителька, банда має яскраво виражене політичне, петлюрівське спрямування. Маруся дуже обережна, приймає в загін тільки тих людей, у яких упевнена, оточила себе трьома відданими бандитами, через яких дає розпорядження іншим членам шайки, поділений на окремі дрібніші загани. Серед сільських жителів (і не тільки) має мережу інформаторів. Дізнавшись про наближення військових частин, банда Марусі розпорошується по лісах, ярах, хуторах, немов випаровується, а через кілька днів з'являється в іншому місці, причому це може бути далеко за межами повіту. Тому подальші спроби впіймати отаманшу, підсумовував Мозолін, будуть малоперспективними «без внедрения в ее ближайшее окружение нашего агента-осведомителя». Поки не буде успішних розробок у цьому напрямку, він, Мозолін, вважає присутність Осназу в Радомишльському повіті недоцільною.

Від'їжджаючи з Радомишля, Мозолін це саме сказав і голові ревкому Науменкові, більше того, він сказав, що вони тут, «місцеві орли», здатні ловити лише мух, на що товариш Наум (так його називали свої), закинувши назад голову, зареготав на всі кутні. Коли він випростав голову, Мозоліна перед ним уже не було, і Наум крикнув йому навздогін:

– Та я цієї ж ночі поставлю їй чорного хреста!

І під ту хвилю товариш Наум – у високих хромових чоботях, весь у чорній лискучій шкірі, похрещений ремінцями-портупеями, справді скидався на чорного князя ночі (В. Шкляр).

В-10. А сміявся він так через те, що обвів кругом пальця цього задакуватого осназівця, не сказавши йому, що Маруся уже в їхніх руках. Навіщо ділити славу з Мозоліним, якщо Наум може зробити все сам?

Він віддавався справі більше за всіх приїжджих вискочок, котрі зневажливо називали цей край ведмежим закутнем через його бездоріжжя, ліси й болота. ...Наум не розумів такої жорстокості. Він був усією душею за соввласть, але не розумів, чому ті, хто бореться за владу робітників та селян, повинні палити села й розстрілювати невинних чи несвідомих людей. З людьми треба працювати. Він, Наум, навіть ночував у службовому кабінеті, забувши, коли востаннє спав на подушці. Підкладав під голову товсту підшивку старих газет «Радомышлянин», яка лишилася тут ще від земства, і так перебивався, не нарікаючи ні на які незгоди, ведмежі закутні та бездоріжжя. На газетах йому спалося краще, ніж на подушці, бо перед сном Наум завжди виривав із підшивки одну пожовклу сторінку й перечитував її від початку до кінця, ловлячи себе на думці, що давні газети часом цікавіші за теперішні, а головне – у них можна знайти чимало підказок на нинішній день.

...На цьому місці Наум замислювався над дивною штукою: бач як – коли природа відмирала, у «ведмежих закутках»,

навпаки, прокидалося життя. Щось тут було ненормальне, та разом із тим Наум думав, що й він ось тепер виглядає снігу, бо тоді легше буде ловити бандитів. Чимало ворохобників морози розженуть по хатах, а ті, що зостануться в лісах, ніде не пройдуть снігами безслідно.

У повітовій газетній хроніці його дуже зацікавив випадок, який стався в березні 1914 року в селі Заміри (В. Шкляр).

Завдання 5. З творів П. Загребельного «Диво», «Роксолана», «Євпраксія» (на вибір) випишіть слова (змінить форму цих слів чи доберіть спільнокореневі, не менше 20 слів), у яких відбуваються чергування:

В-1. |г|, |к|, |х| з |ж|, |ч|, |ш|; /о/, /е/ з /і/; найдавніші чергування голосних у коренях дієслів.

В-2. |г|, |к|, |х| із |з|, |ц|, |с| та |з'|, |ц'|, |с'|; найдавніші чергування голосних у коренях дієслів; |о|, |е| після шиплячих та |й|;

В-3. |д| – |дж|, |д| – |ж|, |т| – |ч|, |з| – |ж|, |с| – |ш|, |ц| – |ч|; голосних у звукосполученнях /ри/, /ли/, /ро/, /ло/, /р'і/, /л'і/; о|, |е| з фонемним нулем.

В-4. |г|, |к|, |х| з |ж|, |ч|, |ш|; твердих і палаталізованих передньоязикових відповідників; найдавніші чергування голосних у коренях дієслів.

В-5. |б| – |бл'|, |п| – |пл'|, |м| – |мл'|, |ф| – |фл'|; |г|, |к|, |х| із |з|, |ц|, |с| та |з'|, |ц'|, |с'|; найдавніші чергування голосних у коренях дієслів.

В-6. |д| – |дж|, |д| – |ж|, |т| – |ч|, |з| – |ж|, |с| – |ш|, |ц| – |ч|; голосних у звукосполученнях /ри/, /ли/, /ро/, /ло/, /р'і/, /л'і/; |б| – |б̂|, |п| – |п̂|, |в| – |в̂|, |м| – |м̂|, |ф| – |ф̂|, |р| – |р̂|.

В-7. Твердих і палаталізованих передньоязикових відповідників; |г|, |к|, |х| з |ж|, |ч|, |ш|; |о|, |е| після шиплячих та |й|.

В-8. |г|, |к|, |х| з |ж|, |ч|, |ш|; |о|, |е| після шиплячих та |й|; голосних у звукосполученнях /ри/, /ли/, /ро/, /ло/, /р'і/, /л'і/.

В-9. |б| – |б̂|, |п| – |п̂|, |в| – |в̂|, |м| – |м̂|, |ф| – |ф̂|, |р| – |р̂|; |г|, |к|, |х| з |ж|, |ч|, |ш|; |о|, |е| після шиплячих та |й|.

В-10. |г|, |к|, |х| із |з|, |ц|, |с| та |з'|, |ц'|, |с'|; |б| – |б̂|, |п| – |п̂|, |в| – |в̂|, |м| – |м̂|, |ф| – |ф̂|, |р| – |р̂|; |о|, |е| з фонемним нулем.

Лабораторна робота №2

Тема : КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

МЕТА: Поглибити знання про комбінаторні зміни голосних і приголосних звуків у сучасній українській мові, закріпити навички виявлення явищ акомодатії, асиміляції, дисиміляції; виробити вміння характеризувати ці зміни, аргументувати випадки відхилення.

Завдання-1. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Охарактеризуйте випадки акомодатії :

1) **голосних до приголосних:** а) у прогресивному напрямку; б) в регресивному напрямку; в) в регресивному, і в прогресивному напрямках;

2) **приголосних до голосних:** а) у прогресивному напрямку; б) в регресивному напрямку; в) в регресивному, і в прогресивному напрямках.

В-1. Вітер, пізно, читання, шістсот, креслення, інновація, вечірній, зледеніння, клеєварня, копіювальниця.

В-2. П'ятірка, щічка, м'який, підніжжя, відділлеш, ввечері, довір'я, іноземець, клетотіння, медоваріння.

В-3. Гігієна, кігті, всього, клоччя, життя, ніжністю, живучість, їжаченя, книгозбірня, межування.

В-4. Повінь, вченість, могутній, відбиття, листя, ділення, живлення, князювання, межипліччя, миттєвість.

В-5. Активіст, кінофільм, сіллю, гордістю, узбережжя, кисленький, коефіцієнт, мексиканський, очевидність, рекурсія.

В-6. Орхідея, індієць, піддашшя, подвоєння, жіночність, кишенька, межигір'я, Михайлівка, підживлювання, репресія.

В-7. Абітурієнт, вівсянка, безсмертя, правосуддя, повістю, кодифікація, мерехтіння, розпикання, семизвуччя, сельджуцький.

В-8. Реліквія, соромно, мужність, яєчня, міццю, звитяжність, комічність, минушість, секвенція, десемантизація.

В-9. Ажіотаж, орхідея, вивірення, злиденність, кишенька, коефіцієнтний, миролюбність, Севілья, середгір'я, сприймальний.

В-10. Вдячність, вечірка, вимірювання, злипається, кіностудія, мистецький, щілястість, химерність, усвідомлюваний, тренуваність.

Завдання-2. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Охарактеризуйте уподібнення приголосних звуків, зумовлене прогресивною асиміляцією.

В-1. Гандзя, сільський, капустяний, абразивність, стійкість.

В-2. Бджола, людський, агітаційність, достойність, стихійність.

В-3. Збіжжя, співчутливість, андижанський, стікання, стягування.

В-4. Клоччя, співдружність, стіна, англомовність, стічний.

В-5. Зілля, Гандзя, автосполучення, капустяний, стягнення.

В-6. Співвіднесеність, бджола, капустяний, архієрейський, тоталітарність.

В-7. Річчю, автоматизованість, англійський, стьобання, перешикування.

В-8. Автоматизування, бджола, алмазоподібність, тактовність,

В-9. Сіллю, автоперевезення, алматинський, стягнення, телезвернення.

В-10. Гандзя, автокоментування, альфа-проміння, перецвітання, архіерейський.

Завдання – 3. З творів художньої випишіть речення зі словами, у яких відбувається уподібнення приголосних звуків, зумовлене регресивною асиміляцією за глухістю/дзвінкістю (не менше 10 слів). Запишіть речення фонетичною транскрипцією. Слова, у яких відбувається уподібнення приголосних звуків, зумовлене регресивною асиміляцією за глухістю/дзвінкістю, випишіть та охарактеризуйте особливості уподібнення.

Завдання – 4. З творів художньої випишіть речення зі словами, у яких відбувається уподібнення приголосних звуків, зумовлене регресивною асиміляцією за твердістю / м'якістю (не менше 10 слів).

Запишіть речення фонетичною транскрипцією. Слова, у яких відбувається уподібнення приголосних звуків, зумовлене регресивною асиміляцією за твердістю / м'якістю, випишіть та охарактеризуйте особливості уподібнення.

Завдання – 5. З творів художньої випишіть речення зі словами, у яких відбувається уподібнення приголосних звуків, зумовлене регресивною асиміляцією за місцем і способом творення (не менше 15 слів).

Запишіть речення фонетичною транскрипцією. Слова, у яких відбувається уподібнення приголосних звуків, зумовлене регресивною асиміляцією за місцем і способом

творення, випишіть та охарактеризуйте особливості уподібнення.

Лабораторна робота №3

Тема: СКЛАД. СКЛАДОПОДІЛ. НАГОЛОС

МЕТА: Поглибити знання про склад, особливості складоподілу у сучасній українській літературній мові, закріпити навички поділу слів на склади, наголошення слів відповідно до норм української літературної мови; виробити вміння характеризувати структуру складу, особливості наголошення, аргументувати випадки відхилення.

Завдання 1. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поділіть на склади. Розбийте склади на п'ять груп: відкриті, закриті, прикриті, неприкриті, напівзакриті (майте на увазі, що той самий склад одночасно може належати до кількох груп).

В-1. Верхів'я, мавпячий, перекладач, зштовхнути, відчувається, безкрайність, зброносець, наджаркий, відрядження, підживлення.

В-2. Підручний, міжряддя, вокзал, людський, роздягальня, зважся, натхнення, косьба, дзвінкість, язичниця.

В-3. Твердість, Андрій, безмежність, документальність, Ятрань, схоплюєшся, ягідництво, юдейство, щоквартальний, шістдесятий.

В-4. Вогкістю, бастіон, яхтклубівський, щонайскладніший, яструбень, Югославія, х'юстонський, флегматичність, іррефлексивний, юриспруденція.

В-5. Віконця, легкістю, ярусність, ящірка, ювелірний, флективність, ірландський, здійснюється, заскороджується, бюрократичний.

В-6. Коштовність, ярмаркування, ягідник, югославський, Х'юстон, іракський, змістовність, здмухнути, заскорузлість, брязкітливий.

В-7. Шевченків, ярличковий, юрисдикція, щонайглибше, флорентійський, іржавість, зміцнюється, заскавчати, жартівник, бруднящий.

В-8. Піщанський, яснаський, юрисконсульт, щонайбезпечніший, фіктивність, усвідомлення, жонглерка, ірландка, зморшкуватий, засвітлювати.

В-9. Швидкість, ярусність, юриспруденція, щонайскладніший, посвідчення, ірландський, зм'якшення, дистрибутивність, щиросердність, зміцнюється.

В-10. Яблучний, Ютландія, ювелірний, з'юрбляться, флегматичність, вдумливість, відновлюваність, гніздівля, Джорджія, жонглерка.

Завдання 2. Запишіть слова фонетичною транскрипцією, поділіть на склади та визначте ступінь соборності кожного звука цифрами: **4 – голосний звук, 3 – сонорний приголосний, 2 – дзвінкий приголосний, 1 – глухий приголосний.**

В-1. Смієшся, архієрейський, Вапнярка, ад'єктивація, алтайський, архієрейський, баєчка, об'єктивний, памфлет, пікантний.

В-2. В'ється, вдячність, адміральський, байдужість, ломбард, альвеолярний, ахроматичний, невралгія, обсерваторія, партнер.

В-3. Коштовний, шістнадцять, адміралтейство, амбулаторний, байкарство, афіксальний, компактний, нейтральний, пейзаж, орієнтація.

В-4. Відкритість, безсердечний, аеровокзал, амбіціозність, бездомний, Афганістан, збайдужіння, об'єктивність, перспектива, квінтесенція.

В-5. Юшка, презирство, ад'юнктура, варшавський, вольтер, амбітність, афористичний, бархатність, ательє, втягнення.

В-6. Розповідь, акваланговий, алфавітний, дистрибутивність, колекція, павільйон, піктографія, стипендія, рельєфний, транскрипція.

В-7. Безтямно, айкання, усвідомлення, аерочартер, усвідомлюваний, андеграунд, консерватор, плантація, субвенція, ліцензія.

В-8. Безпомилковий, азербайджанський, комплектація, башкирський, антрактний, планшет, потенційний, рефлекс, сейсмограф, трансплантація.

В-9. Інцидент, алжирський, консервація, альпійський, ярмаркування, асинхронний, бездумність, архаїстичний, реєстрація, стерлінг.

В-10. Компрометують, далматинка, амністування, флективність, археографія, химерність, безвладність, конкуренція, субстанція, тенденція.

Завдання 3. Подані слова запишіть фонетичною транскрипцією та орфографічно. Виконайте фонетичний складоподіл та морфемне членування поданих слів.

Здійснюючи морфемне членування слів, використовуйте Словник українських морфем (Полюга Л. М. Словник українських морфем : 45 000. / Л. М. Полюга. – Вид. 3-є, допов. І випр. – К. : Довіра, 2009. – 554 с.).

Значення незрозумілих слів з'ясуйте за допомогою Словника української мови (2012).

В-1. Дзеркальний, дистрибутивність, ахроматичний, відзолювання, Вітебськ, вквітчається, Гейдельберг, давньовічний.

В-2. Передпліччя, азербайджанський, афористичність, відзначення, вклоняєшся, Гданськ, дванадцятиденний, Данциг (місто).

В-3. Прийдешній, юриспруденція, байкарський, від'ємність, відлущення, вугледробильний, Гебридські (острови), дбайливість.

В-4. Сестра, трансплантація, баклажанник, відзвичаєння, відмовчування, вулканізуючий, гофрування, дванадцятиріччя.

В-5. Співчуття, Джорджія, бактерицидність, від'їжджати, відмінність, внутрішній, Гренландія, двофюзеляжний.

В-6. Декомунізація, атестаційний, бахчисарайський, відклеюється, внутрішньоатомний, нагромаджений, ґрунтотворний, двоступінчастий.

В-7. В'юнкість, їжаченя, безвідносність, відкорковування, віспощеплення, впровадження, декласованість, відживлення.

В-8. В'ялення, двофюзеляжний, здійснюється, безвідходність, відлежування, Вірменія, всебічність, трансплантація.

В-9. В'ялість, байдужість, бездефектний, відклеювання, віньєтка, вірогідність, вселюдський, юриспруденція.

В-10. В'язкість, ад'єктивація, бездуховність, відживлення, вісімнадцятий, вітражиста, всепланетний, азербайджанський.

Завдання 4. Користуючись Словником наголосів (2013), доберіть десять слів, у яких залежно від місця наголосу змінюється лексичне значення слова (лексичне значення наголошених слів встановіть за допомогою Словника української мови (2012), і десять слів, у яких змінюється граматичне значення.

Завдання 5. Користуючись Орфоепічним словником української мови, поставте наголос у поданих словах.

За допомогою Словника іншомовних слів (2000) встановіть лексичне значення двоскладових слів іншомовного походження.

Зразок: *вуаль* (франц. – завіса) – 1) Легка прозора тканина.
2) Прозора тонка сітка, яка кріпиться до жіночого капелюшка і закриває обличчя (СІС, с. 112).

В-1. Атлас, гамбіт, Веста, когорта, жокей, шхуна, холдинг, індустрія, крющон, ресивер.

В-2. Байдуже, гантель, візир, колаж, рубка, бенефіс, тоніка, банджо, псевдонім, індустрія.

В-3. Зав'язка, Геба, кулон, яшма, домбра, каталог, барикада, демпінг, вокабула, мораліте.

В-4. Вівтар, лазурит, манеж, ретуш, кашпо, деїзм, мормони, паланкін, друїди, ескалоп.

В-5. Аннали, вірус, кадастр, мулати, рондо, анапест, памфлет, кондор, денді, сателіт.

В-6. Анклав, лагуна, містраль, ірис, форпик, перон, бульвар, офсет, пагода, містерія.

В-7. Анонс, кутюр'є, пунктир, феномен, піксел, фетиш, вісмут, модельєр, філігрань, лазурит.

В-8. Аншлаг, скафандр, марго, фікція, Вішну, жалюзі, муляж, мюзикл, полігамія, мораль.

В-9. Артикль, кунжут, муміє, фольга, резонер, муфтій, мораліте, одіссея, тавтологія, кефаль.

В-10. Аспект, мантра, флюгер, рапіра, Дафна, ньютон, теократія, тюрбан, утопія, фієста.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

1. Українська мова належить до:

- а) індоєвропейської групи мов;
- б) східної групи слов'янських мов;
- в) групи західнослов'янських мов.

2. У становленні української мови виділяють такі періоди:

а) протоукраїнська мова, староукраїнська мова, середньоукраїнська мова, нова українська мова;

б) протоукраїнська мова, староукраїнська мова, нова українська мова;

в) протоукраїнська мова, староукраїнська мова, середньоукраїнська мова.

3. Від інших слов'янських мов українську мову відрізняють такі фонетичні риси:

а) чергування /o/, /e/ з /i/ у нових закритих складах;

б) чергування /o/, /e/ з /i/ у відкритих складах;

в) чергування /o/, /e/ з /i/ у прикритих складах.

4. Для української і білоруської мов спільними є такі фонетичні риси:

а) збереження дзвінкості приголосних у кінці слова і в позиції перед наступним глухим;

б) оглушення дзвінких приголосних перед глухими приголосними;

в) одзвінчення глухих приголосних перед дзвінками приголосними.

5. Послідовна рефлексія праслов'янського ё як і відрізняє:

а) українську мову від інших слов'янських мов;

б) українську мову від західнослов'янських мов;

в) українську мову від південнослов'янських мов.

6. Злиття [y] та [i] в голосному [и] вважають характерною фонетичною рисою:

- а) східнослов'янських мов;
- б) української мови;
- в) західнослов'янських мов.

7. До найістотніших ознак літературної мови належать:

а) наддіалектна загальнонаціональна форма існування, поліфункціональність, унормованість, стилістична диференціація;

б) наддіалектна загальнонаціональна форма існування, поліфункціональність, наявність загальноприйнятих і кодифікованих фонетичних норм;

в) поліфункціональність, унормованість, стилістична диференціація.

8. У сучасній українській мові виділяють такі діалекти:

- а) північні, південно-східні, південно-західні;
- б) північні, південно-східні, середньонаддніпрянські;
- в) південно-східні, південно-західні.

9. За акустичними ознаками звуки поділяються на:

- а) тони і шуми;
- б) тони;
- в) шуми.

10. З акустичного погляду звуки розрізняються за:

- а) силою (інтенсивністю), висотою, тривалістю, тембром;
- б) інтенсивністю, тривалістю, тембром;
- в) силою, висотою, тривалістю.

11. Ознаки фонем, які не залежать від різних додаткових умов і є достатніми для визначення її в сильній позиції, називаються:

- а) самостійними, або диференційними;
- б) самостійними недиференційними;
- в) несамостійними, або недиференційними.

12. Конкретна реалізація фонему у мовленні називається:

- а) алофоном;
- б) фонемосполукою;
- в) звукосполукою.

13. Інваріантом /т/ є така одиниця мовлення:

- а) приголосна, шумна, глуха, язикова, передньоязикова, проривна, тверда, неносова;
- б) приголосна, шумна, глуха, тверда, щілинна;
- в) приголосна, шумна, язикова, зімкнено-прохідна, тверда.

14. У сучасній українській мові розрізняють:

- а) позиційні, комбінаторні, факультативні алофони;
- б) позиційні та факультативні алофони;
- в) комбінаторні та факультативні алофони.

15. Реалізація фонему /т'/ у звукові /д'/ у слові [бород' ба]

вважається:

- а) позиційним алофоном;
- б) комбінаторним алофоном;
- в) факультативним алофоном.

16. Інваріантом фонему /ж/ є така фонетична одиниця:

- а) приголосна, шумна, задньоязикова, щілинна, шипляча;
- б) приголосна, шумна, дзвінка, язикова, передньоязикова, щілинна, шипляча;
- в) приголосна, шумна, дзвінка, альвеолярна, фрикативна, напівпалаталізована.

17. Система літер і додаткових позначок, що служать для відтворення звукової системи мови, називається:

- а) фонематичним алфавітом;
- б) фонетичним алфавітом;
- в) фонетичною транскрипцією.

18. Зміни, що відбуваються внаслідок взаємодії звуків різних категорій (голосних і приголосних), називають:

- а) коартикуляцією;
- б) акомодациєю;

в) дисиміляцією.

19. До найголовніших модифікацій звуків у мовленнєвому потоці в системі вокалізму належать:

а) акомодация, редукція, гармонійна асиміляція;

б) акомодация, редукція;

в) акомодация, вокальна асиміляція.

20. Видозміна голосних звуків, що є наслідком меншої напруженості й тривалості артикуляції, називається:

а) редукцією;

б) акомодациєю;

в) регресивною акомодациєю.

21. Ненаголошений голосний [e] перед складом з наголошеними [i], [и], [y]:

а) меншою мірою наближується до [и];

б) більшою мірою наближується до [и];

в) не наближується до [и].

22. Чергування, спричинювані міжфонемною взаємодією, яка реалізується в живому мовленні у межах однієї й тієї ж морфеми, на межі морфем (слів), у складі фонетичного слова, називаються:

а) фонетичними;

б) історичними;

в) живими;

г) традиційними.

23. Інваріантом /e/ є така одиниця мовлення:

а) голосна, переднього ряду, середнього підняття, нелабіалізована;

б) голосна, переднього ряду, високо-середнього підняття, нелабіалізована;

в) голосна, заднього ряду, середнього підняття, нелабіалізована.

24. Інваріантом /в/ є така одиниця мовлення:

а) приголосна, сонорна, губна, губно-зубна, фрикативна, тверда, неносова;

б) приголосна, сонорна, губна, губно-губна, зімкнена, тверда, неносова;

в) приголосна, сонорна, губна, губно-губна, фрикативна, неносова, напівпом'якшена.

25. Інваріантом /ч/ є така одиниця мовлення:

а) приголосна, шумна, язикова, передньоязикова, щілинна;

б) приголосна, шумна, глуха, язикова, передньоязикова;

в) приголосна, шумна, глуха, язикова, передньоязикова, злита (африкат), шипляча.

26. У якому рядку всі приголосні за способом творення належать до щілинних:

а) [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ч], [ш], [j];

б) [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [г], [х], [м];

в) [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [г], [х], [ж], [ш], [j].

27. Звуки, при утворенні яких значна частина видихуваного повітря проходить при опущеному м'якому піднебінні через носову порожнину, називають:

а) губно-зубними;

б) носовими;

в) назалізованими.

28. Приголосні звуки, що утворюються вибуховим натиском видихуваного повітря через зімкнення губів, язика із зубами, язика із піднебінням, називаються:

а) зімкненими (проривними);

б) зімкнено-щілинними;

в) дрижачими.

29. У якому рядку всі одиниці фонетики належать до суперсегментних:

а) фрази, синтагми, фонетичні слова, звукосполучення, склади, звуки;

б) фрази, синтагми, ритмічні структури, склади, звуки, паузи;

в) інтонація, паузи, наголос.

30. Фонетика тісно пов'язана з граматиною, оскільки:

а) чергування звуків є фонетичним засобом вираження граматичних значень;

б) роль логічного і фразового наголосу виявляється тільки у реченні як комунікативній одиниці;

в) комунікативні різновиди речень розрізняють виключно за фонетичними показниками.

31. Фонетика тісно пов'язана з лексикою, оскільки:

а) план вираження кожного слова – це послідовність звуків, організована за властивими українській мові правилами їх сполучуваності;

б) план вираження кожного слова ґрунтується на лексичному принципі;

в) план вираження кожного слова ґрунтується на засобах графічного позначення одиниць фонологічної системи української мови.

32. Коли середня частина мовної спинки піднімається до твердого піднебіння боковими кряями, утворюючи посередині вузьку щілину, крізь яку проходить звучний струмінь повітря, утворюються:

а) сонорні приголосні звуки;

б) сонорний середньомовний приголосний;

в) передньомовні приголосні.

33. За активним мовним органом приголосні сучасної української мови поділяються на:

а) губні, мовні, фарингальні;

б) губно-губні, передньомовні, зімкнені;

в) губні, язикові, африкати.

34. До комбінаторних належать зміни, зумовлені:

а) взаємодією звуків у мовному потоці;

б) взаємодією фонем у мові;

в) вимовою звуків у безпосередній послідовності.

35. Накладання артикуляції кінцевої й початкової фаз сусідніх звуків або цілих звуків називається:

а) акомодациєю;

б) редукцією;

в) коартикуляцією.

36. Фонетичні зміни, зумовлені взаємодією звуків тієї самої категорії, називають:

а) асиміляцією;

б) редукцією;

в) дисиміляцією;

г) коартикуляцією.

37. Альтернація – це:

а) парадигматичне відношення між мовними одиницями одного й того ж рівня;

б) заміна однієї фонемі іншою у межах тієї самої морфемі;

в) синтагматичне відношення між звуковими одиницями мови.

38. До фонетичних належать чергування:

а) спричинені міжфонемною взаємодією, яка реалізується в живому мовленні;

б) які виявляються завдяки закономірностям сполучуваності фонем;

в) реалізація яких зумовлюється причинами, відсутніми в сучасній українській мові.

39. У якому рядку представлено чергування голосних праслов'янського походження (найдавніші чергування):

а) /e/ – /o/; /o/ – /a/; /e/ – /и/; /y/ – /и/; /y/ – /a/;

б) /e/ – /o/; /e/ – /o/ – /i/; /e/ – /a/ – /i/;

в) /e/ – /o/; /o/ – /a/; /a/ – /i/; /и/ – /і/ – /у/.

40. Чергування /o/, /e/ з /і/ властиве:

- а) всім слов'янським мовам;
- б) східнослов'янським мовам;
- в) тільки українській мові.

41. Перехід /e/ в /o/ після шиплячих та /й/ відбувався, якщо:

- а) у наступному складі виступала голосна фонема, що не пом'якшувала попереднього приголосного;
- б) у наступному складі виступала голосна фонема, що пом'якшувала попередній приголосний;
- в) у наступному складі виступала приголосна фонема.

42. Фонема /o/ збереглася після шиплячих та /й/ у словах чоловік, щогла, щока, оскільки:

- а) у наступному складі виступала голосна фонема заднього ряду, що не пом'якшувала попереднього приголосного;
- б) у наступному складі занепав зредукований;
- в) у наступному складі виступав м'який приголосний.

43. Чергування приголосних у словах друг – друже – друзі, страх – страшний – у страсі зумовлені:

- а) першою палаталізацією;
- б) другою палаталізацією;
- в) першою і другою палаталізацією.

44. Чергування приголосних у словах Збараж – збараський, козак – козацький, Залісся – заліський, дорогий – дорожчий зумовлені:

- а) занепадом зредукованих ь, ъ;
- б) занепадом зредукованого ь, що входив до їх складу;
- в) перестановкою складів.

45. У якому рядку (рядках) в усіх словах відбуваються найдавніші чергування голосних:

- а) текти, стелити, дерти, вінок, лити;
- б) кузня, везти, гребти, ліпити, пливти;

в) молодість, Києва, воля, березень, виносць;

46. У якому рядку фонemi /o/, /e/ є вставними:

а) вихор, сосна, крапля, сотня, дно;

б) сосна, казка, вузол, пасмо, вітер;

в) славен, кілок, зірка, ігри, вихор.

47. У якому рядку (рядках) в усіх словах зміна приголосних при словозміні чи словотворенні зумовлена І палаталізацією:

а) луг, токар, яблуко, женуть, батіг;

б) парубок, боковий, книжка, друг, берег;

в) пряжа, Буг, стіжок, ломити, скочити.

48. У якому рядку (рядках) відбуваються закономірні чергування /o/ та /e/ з /i/:

а) корені, Києва, воля, шестеро, воли;

б) осені, печі, радості, боби, солі;

в) промені, соколи, покоси, вечори, олівець.

49. У якому рядку (рядках) в усіх словах чергування приголосних (при словозміні чи словотворенні) зумовлено законом другого перехідного пом'якшення:

а) луг, плуг, друг, муха, рука;

б) робітник, відмінник, пасіка, сусідка, яблуко;

в) друг, луг, боковий, стіжок, пекти.

50. Ненаголошений [и] перед складом з наголошеними голосними [a], [e]:

а) більшою мірою наближується до [e];

б) меншою мірою наближується до [e];

в) не наближується до [e].

51. Сукупність позицій, у яких може виступати певна фонема називається:

а) дистрибуцією;

б) опозицією;

в) диференціацією.

52. Ознаки фонем, які не залежать від різних додаткових умов, називаються:

- а) самостійними / диференційними;
- б) несамостійними;
- в) недиференційними.

53. Алофони, зумовлені характером сусідніх фонем, називаються:

- а) позиційними;
- б) комбінаторними;
- в) факультативними.

54. У словах *жінка, хімія, явір* приголосні [ж], [х], [м], [в]:

- а) палаталізовані;
- б) напівпалаталізовані;
- в) палатальні.

55. У словах *дім, зірка, тінь* приголосні [д], [з], [т]:

- а) палаталізовані;
- б) напівпалаталізовані;
- в) палатальні.

56. У словах *зняти, дзвін, міцні* приголосні [з], [дз], [ц]:

- а) тверді;
- б) палатальні;
- в) палаталізовані.

57. У словах *пісня, кузня, дні* приголосні [с], [з], [д]:

- а) палаталізовані;
- б) палатальні;
- в) напівпалаталізовані.

58. У словах *ложці, книжці* відбувається зміна шиплячих внаслідок:

- а) асиміляції;
- б) дисиміляції;
- в) акомодатії.

59. У словах *піщина, ліщина* відбувається:

- а) регресивна асиміляція за місцем і способом творення;
- б) регресивна асиміляція за глухістю / дзвінкістю;
- в) дисиміляція.

60. Зімкнена проривна глуха фонема /т/ в середині слів перед наступним шиплячим змінюється на:

- а) шиплячий;
- б) проривний;
- в) щілинний.

61. Палаталізований /т'/ перед наступним /с'/ змінюється на:

- а) [ц];
- б) [ц':];
- в) [з':].

62. У слові *квітці* фонема /т/ реалізується у звуках:

- а) [т'ц'];
- б) [ц':];
- в) [тц'].

63. У слові *зілля* відбувається асиміляція:

- а) прогресивна;
- б) регресивна;
- в) регресивна і прогресивна.

64. Передньоязикові приголосні [д], [т], [з], [с], [ц], [л] перед палаталізованими приголосними цієї ж групи:

- а) пом'якшуються;
- б) не пом'якшуються;
- в) твердіють.

65. Передньоязикові приголосні [д], [т], [л], [н] перед наступним напівпом'якшеним:

- а) не пом'якшуються;
- б) пом'якшуються;
- в) стають напівпом'якшеними.

66. У словах *постний, баластний, кістлявий*:

- а) відбувається спрощення;
- б) не відбувається спрощення;
- в) відбувається чергування приголосних.

67. У словах *щастя, честь, виїзд*:

- а) відбувається спрощення;
- б) не відбувається спрощення;
- в) відбувається дисиміляція.

68. Чергування праслов'янського походження відбуваються в усіх словах рядка:

- а) везти, текти, сушити, дерти, точити;
- б) Київ, мужній, осінь, вітер, точити;
- в) сосна, стіл, сушити, дерти, возити.

69. Чергування праслов'янського походження відбуваються в усіх словах рядка:

- а) здирати, точити, допомагати, витирати, грузнути;
- б) допомагати, витирати, грузнути, сторона, дім;
- в) день, терти, грузнути, витирати, носити.

70. Чергування приголосних, зумовлені першою палаталізацією відбуваються в усіх словах рядка:

- а) друг, рука, страх, вік, нога;
- б) казка, друг, руки, річка, князь;
- в) річка, рука, плач, стріха, вік.

71. Чергування приголосних, зумовлені другою палаталізацією відбуваються в усіх словах рядка;

- а) подруга, запорука, завірюха, стріха, допомога;
- б) князь, запорука, друг, садити, носити;
- в) княгиня, плач, стріха, ноша, щедрість.

72. Два шумні приголосні (обидва дзвінкі або обидва глухі) належать до:

- а) наступного складу;
- б) попереднього складу;
- в) різних складів.

73. Два шумні приголосні (перший – дзвінкий, другий – глухий) належать до:

- а) різних складів;
- б) наступного складу;
- в) попереднього складу.

74. Якщо другим приголосним є сонорний, то разом з попереднім він належить до:

- а) наступного складу;
- б) попереднього складу;
- в) різних складів.

75. Два сусідні сонорні приголосні належать до:

- а) попереднього складу;
- б) наступного складу;
- в) різних складів.

76. Подовження приголосних між голосними в іменниках *сіллю, піччю, ніччю, річчю* є наслідком:

- а) повної прогресивної асиміляції приголосних;
- б) повної регресивної асиміляції приголосних;
- в) часткової регресивної асиміляції приголосних.

77. Вокальна асиміляція (гармонійна асиміляція, сингармонізм) – це:

- а) різновид дистантної регресивної асиміляції голосних;
- б) різновид дистантної прогресивної асиміляції голосних;
- в) різновид дистантної регресивної акомодатії голосних.

78. Повна регресивна асиміляція приголосних відбувається в усіх словах:

- а) тітці, зшити, в'ється, безжурний;
- б) боротьба, б'ється, безжурність, вітчизна;
- в) льотчик, розрізняються, збігається, свято.

79. У якому рядку у всіх словах відбувається графічна регресивна асиміляція:

- а) стиснути, сфотографувати, легко, піщина;
- б) схопити, щастя, Вінниччина, скотитися;

в) бджола, скинути, Полісся, схибити.

80. У якому рядку у всіх словах відбувається графічна прогресивна асиміляція:

- а) бджола, колосся, збіжжя, сільський;
- б) суддя, рілля, Гандзя, молодість;
- в) ніччю, знання, Полісся, теля.

81. У якому рядку у всіх словах відбувається регресивна асиміляція за дзвінкістю і глухістю:

- а) трохи, бездоганно, гриб, вогкий;
- б) з книгою, кігті, спитати, футбол;
- в) хоч би, безмежний, дьогтю, розказати.

82. Подовження приголосних між голосними в іменниках середнього роду II відміни є наслідком:

- а) повної прогресивної асиміляції приголосних;
- б) повної регресивної асиміляції приголосних;
- в) часткової прогресивної асиміляції приголосних.

83. У словах *вокзал, просьба, молотьба* шумні глухі перед дзвінкими приголосними:

- а) змінюються на дзвінкі;
- б) не змінюються на дзвінкі;
- в) пом'якшуються.

84. Подовження приголосних між голосними у прислівниках *зрання, поїдтинню, поїдвіконню, спросоння* є наслідком:

- а) повної прогресивної асиміляції приголосних;
- б) повної регресивної асиміляції приголосних;
- в) часткової прогресивної асиміляції приголосних.

85. Зміна звукосполучення [чн] на [шн] у словах *сердешний, мірошник* тощо є наслідком:

- а) редукції;
- б) асиміляції;
- в) дисиміляції.

86. Внаслідок повної контактної регресивної асиміляції подовжуються приголосні в усіх словах рядка:

- а) сниться, життя, з сіллю, розрісся;
- б) беззубий, салом, короткий, суддя;
- в) копитце, зшити, безжурний, смієшся.

87. У якому рядку в усіх словах відбувається регресивна асиміляція за твердістю / м'якістю:

- а) кузня, цвях, могутній, зміна;
- б) двір, твій, свято, кутній;
- в) хатній, цвіт, підсіяти, блідний.

88. Подовження приголосних між голосними в іменниках *рілля, Ілля, суддя, стаття, клоччя* є наслідком:

- а) повної прогресивної асиміляції приголосних;
- б) повної регресивної асиміляції приголосних;
- в) часткової прогресивної асиміляції приголосних.

89. У якому рядку в усіх словах відбувається дисиміляція:

- а) плести, серце, хто, вищий;
- б) срібло, мірошник, вужчий, хрест;
- в) вужчий, кішці, христити, лимар.

90. У словах *книжці, дужці, стежці, ложці* звукосполучення [жц] змінюється на:

- а) [з'ц'];
- б) [с'ц'];
- в) [шц'].

91. Згідно з теорією сонорності кожен склад становить:

- а) послідовність звуків із зростаючою від початку до вершини складу сонорністю;
- б) послідовність звуків із спадною сонорністю;
- в) послідовність звуків із зростаючою від початку до вершини складу та спадною сонорністю.

92. Згідно із законом відкритого складу у слові *гострий* складова межа проходить:

- а) після [о];
- б) після [ст];
- в) після [р].

93. У слові *вістря* складова межа проходить:

- а) після [і];
- б) після [ст];
- в) після [с].

94. Варіативне наголошення мають слова:

- а) апостроф, монолог, доповідач, також, договір;
- б) атлас, монолог, доповідач, апостроф, договір;
- в) обід, доповідач, також, договір, радій.

95. У слові *зашклити* складова межа проходить:

- а) після [а], [и];
- б) після [ш], [и];
- в) після [к], [и].

96. У словах *пізній, капля, кобра* складова межа проходить:

- а) після [і], [а], [о];
- б) після [і], [п], [о];
- в) після [з], [п], [о].

97. В українській мові наголос:

- а) вільний, різномісцевий, рухомий, динамічний;
- б) вільний, різномісцевий, нерухомий;
- в) невідільний, рухомий, динамічний.

98. Внаслідок повної контактної регресивної асиміляції подовжуються приголосні в усіх словах рядка:

- а) борешся, смієшся, тітці, копитце, б'єшся;
- б) копитце, зшити, безжурність, смієшся, обручці;
- в) зшити, безжурність, тітці, безсмертність, коритце.

99. Літера а на місці етимологічного [о] перед складом з наголошеним [а] пишеться за:

- а) морфологічним принципом;
- б) фонетичним принципом;
- в) історичним принципом.

100. Літери, що позначають глухі приголосні перед дзвінками пишуться за:

- а) морфологічним принципом;
- б) фонетичним принципом;
- в) історичним принципом.

101. Омоформи – це ...

- а) форми різних слів однієї або різних частин мови, які збігаються за звучанням і написанням;
- б) слова, що збігаються в написанні, але різняться вимовою;
- в) слова, що мають однакове звучання, але різні за значенням і графічним зображенням.

102. Слова *сковорода* – *Сковорода*, *Ватт* – *ват* є:

- а) омофонами;
- б) паронімами;
- в) омографами.

103. Українська мова належить до:

- а) східнослов'янської мовної групи;
- б) західнослов'янської мовної групи;
- в) південнослов'янської мовної групи.

104. Власне омонімами називають:

- а) повні омоніми;
- б) омоформи;
- в) лексичні омоніми.

105. Літературна мова є:

- а) державною мовою;
- б) унормованою частиною загальнонародної мови;
- в) мовою художньої літератури.

106. Метою публіцистичного стилю є:

- а) передача інформації;
- б) регулювання офіційних стосунків;
- в) пропаганда.

107. Основними типами лексичних значень є:

- а) абстрактне, конкретне, речовинне;
- б) номінативне, синтаксично зумовлене та фразеологічно зв'язане;
- в) збірне, предметне, речовинно-матеріальне.

108. Слова *пес – собака, обличчя – лице, скроня – висок* є:

- а) семантичними синонімами;
- б) контекстними;
- в) абсолютними.

109. Евфемізм – це...

- а) мовна фігура, в якій поєднані два протилежних за змістом поняття, що з точки зору загальноприйнятих норм лексичної сполучуваності є несумісними;
- б) слова або словосполучення, які не прямо, а приховано позначають назву якогось предмета, істоти, явища;
- в) розвиток у мовної одиниці протилежних значень, поляризації її значень.

110. Вислови *персона нон грата, альтер его* є:

- а) варваризмами;
- б) евфемізмами;
- в) екзотизмами.

111. Лексичні дублети називають ще:

- а) повними синонімами;
- б) абсолютними синонімами;
- в) ідеографічними синонімами.

112. Як називаються слова іншомовного походження, що не підпорядковуються графічній системі української мови?

- а) Інтернаціоналізми;
- б) екзотизми;
- в) варваризми.

113. Мовна фігура, побудована на протиставленні співвідносних понять:

- а) антонімія;
- б) енантіосемія;
- в) антитеза.

114. Аналогізація – звернення при введенні терміна в текст до:

- а) пояснення походження терміна;
- б) відомих уже прикладів;
- в) синонімічних слів.

115. Слова «училка», «засипатися», «плавати», «універ» є:

- а) екзотизмами;
- б) жаргонізмами;
- в) професіоналізмами.

116. Орфографічні словники подають:

- а) нормативне написання слів;
- б) нормативне звучання слів;
- в) частотність слів.

117. Фразеологічна семасіологія вивчає питання:

- а) функціонування фразеологізмів;
- б) семантики;
- в) національних властивостей.

118. Комплекс звуків, за якими закріплене певне значення:

- а) словник;
- б) слово;
- в) семантика.

119. Оксюморон – це:

- а) поєднання протилежних за змістом понять;
- б) властивість знака називати різні поняття;
- в) явище звукової подібності.

120. Морфологічне засвоєння іншомовних слів полягає зокрема в:

- а) написанні їх літерами української абетки;
- б) заміні невласливих українській мові звуків близькими до них;
- в) появі флексій, відмінюванні.

121. Явище омонімії властиве мовам:

- а) близькоспорідненим;
- б) віддаленим;
- в) і першим, і другим.

122. Вимову звуків регулюють норми:

- а) орфографічні;
- б) морфологічні;
- в) орфоепічні.

123. Особливості перекладу синонімів пов'язані:

- а) з існуванням міжмовних синонімів;
- б) з існуванням неповних синонімів;
- в) з існуванням абсолютних синонімів.

124. Лексичне значення – це:

- а) відображення у свідомості предметів, ознак, явищ;
- б) співвіднесеність слова з предметами, ознаками, явищами;
- в) предмети, ознаки, явища дійсності.

125. Комунікативна функція мови – це використання останньої як засобу:

- а) спілкування;
- б) називання;
- в) нагромадження інформації.

126. Варваризми – це:

- а) слова, що називають поняття й реалії з життя певного народу або групи народів;
- б) запозичені чи створені за зразком якоїсь іншої мови слова або вирази, що порушують норми даної мови;
- в) слова повсякденного вжитку.

127. Вживання синонімів як стилістичного засобу не характерне:

- а) для художнього стилю;
- б) для наукового стилю;
- в) для розмовно-побутового стилю.

128. Спосіб творення слів шляхом злиття, зрощення в одному слові двох або більше лексичних одиниць без жодних формально-граматичних змін – це:

- а) основоскладання;
- б) лексико-семантичний спосіб;
- в) морфолого-синтаксичний (конверсія) спосіб;
- г) лексико-синтаксичний спосіб.

129. Мовний процес, у результаті якого в похідному слові змінюються межі між твірною основою і словотворчим афіксом внаслідок переходу звукового елемента від однієї морфеми до сусідньої, це:

- а) опрощення;
- б) ускладнення;
- в) перерозклад;
- г) декореляція.

130. Корінь слова – це:

- а) значуща частина повнозначного слова;
- б) частина слова без закінчення;
- в) спільна частина споріднених слів, яка виражає їх основне лексичне значення;
- г) структурний елемент, який має дериваційне значення.

131. Твірною основою називається:

- а) спільна частина твірного і похідного слова;
- б) спільна частина однокореневих слів;
- в) частина похідного слова без закінчення;
- г) частина слова без афіксів.

132. В акцентологічних словниках представлено:

- а) гнізда споріднених слів;
- б) нормативне наголошення;
- в) літературну вимову;
- г) нормативне написання.

133. Запозичені слова – це слова, які:

- а) зберігають чужорідність звучання й форми;
- б) увійшли в мову, підпорядкувавшись її законам;
- в) вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах.

134. Власне українські слова – це:

- а) слова, що ведуть початок з індоєвропейської мовної спільності;
- б) слова, що виникли в спільнослов'янський період;
- в) слова, що походять із східнослов'янської лексики;
- г) слова, властиві лише українській мові.

135. Як називаються слова іншомовного походження, що не підпорядковуються графічній системі української мови?

- а) інтернаціоналізми;
- б) екзотизми;
- в) варваризми.

136. Лексика української мови складається з:

- а) успадкованої, власне української, запозиченої лексики;
- б) успадкованої та запозиченої лексики;
- в) власне української та запозиченої лексики;
- г) власне української та лексики індоєвропейського періоду.

137. Старослов'янська мова сформувалася:

- а) у IX ст. на основі староболгарської мови;
- б) у XIII ст. на основі давньоруської мови;
- в) у VIII ст. на основі грецької мови;
- г) у XVI ст. на основі польської мови.

138. В якому ряді всі слова утворені лексико-семантичним способом:

- а) сліпий (ім.), Ліски (насел.пункт), Миколая (свято), горе! (виг.);
- б) Нечуйвітер, Кобзар, колискова (ім.), самоцвіт;
- в) Бички (насел.пункт), Каменяр, Ганни (свято), “Україна” (готель);
- г) Береза (село), вічномерзлий, опади (атмосферні опади), Засядьвовк.

139. До якого шару лексики належать слова *гусар, верства, печеніги*?

- а) архаїзми;
- б) історизми;
- в) неологізми;
- г) активна лексика.

140. Фразеологізми є синонімічними в рядку:

- а) сидіти склавши руки, ні в тин ні в ворота, ні за холодну воду не братися;
- б) співати дифірамби, курити фіміам, підносити до небес;
- в) доливати оливи до вогню, підкласти дров у жар, залити за шкуру сала;
- г) на заячий скік, бити лихом об землю, крапля в морі.

141. Морфемою називаємо:

- а) основу слова;
- б) склад слова;
- в) найменшу неподільну значущу частину слова;
- г) асемантичну частину слова.

142. Граматична основа – це одиниця:

- а) морфемного рівня;
- б) словотвірного рівня;
- в) морфологічного рівня;
- г) лексичного рівня.

143. Змістом морфолого-синтаксичного способу є:

- а) розщеплення багатозначного слова на омоніми;
- б) перехід слів з однієї частини мови в іншу;
- в) умовна номінація за уже існуючою назвою;
- г) акцентування уваги на основних компонентах словотворчих формантів.

144. Носієм словотвірного значення виступає:

- а) твірна основа;
- б) похідна основа;
- в) формант;
- г) корінь слова.

145. Для встановлення словотвірного типу необхідно:

- а) зіставлення словотвірних пар;
- б) зіставлення словотвірних гнізд;
- в) зіставлення словотвірних моделей;
- г) зіставлення похідних слів.

146. Визначення “сукупність похідних утворень зі спільним загальним словотвірним значенням, яке виражене комплексом словотворчих засобів” номінує термін:

- а) словотвірний тип;
- б) словотвірна категорія;
- в) словотвірна парадигма;
- г) словотвірна синтагма.

147. Морфонологія – це розділ мовознавства, який вивчає:

- а) морфологічні форми слова;
- б) значущі частини слова;
- в) фонологічну структуру морфем;
- г) правила вимови слів.

148. Зміна характеру і значення морфем та їх співвідношень у слові при збереженні ним первісної кількості морфем – це:

- а) опрощення;
- б) декореляція;
- в) ускладнення;
- г) перерозклад.

149. Словотвірна модель – це:

а) група слів однієї частини мови, яким притаманна спільність форманта, словотвірного значення і частиномовної приналежності твірних слів;

б) морфонологічні особливості утворення слів одного словотвірного типу;

в) сукупність усіх спільнокореневих похідних, розташованих у відповідності з їх словотвірною мотивацією;

г) ряд спільнокореневих слів, організованих за принципом послідовної похідності від вихідної ланки до кінцевої.

150. Морфонологічне явище, при якому процес взаємо пристосування морфем супроводжується зміною фонологічного складу морфеми, це:

- а) усічення;
- б) чергування;
- в) накладання (суміщення);
- г) нарощення.

151. Похідні слова – це...:

- а) ...основа, від якої утворюється інше слово;
- б) ...слова, утворені від інших слів;
- в) ...слова зі спільним коренем, але з різним лексичним значенням.

152. Яка морфема виражає загальне (поняттєве) лексичне значення слова?

- а) Закінчення;
- б) суфікс;
- в) префікс;
- г) корінь.

153. Що містять у своїй структурі подільні слова?

- а) Корінь;
- б) корінь і флексію;
- в) афікси, корінь, флексію.

154. У якому рядку названо всі риси морфеми?

- а) Мінімальність у плані значущих частин мови, бінарність;
- б) відтворюваність, повторюваність в інших словах;
- в) мінімальність у плані значущих частин мови, бінарність, відтворюваність, повторюваність в інших словах.

155. На які групи поділяються афікси за функцією?

- а) Словотворчі;
- б) формотворчі;
- в) словотворчі і формотворчі.

156. Що розуміють під вільною основою?

- а) Частину слова без закінчення;
- б) котра має здатність до вільного вияву;
- в) складається з двох або більше коренів.

157. Непохідне слово – це:

- а) Слово, що має в своїй структурі непохідну основу;
- б) немотивоване слово;
- в) неподільне слово.

158. Що таке формант?

- а) Оформлювач слова;
- б) словотворчий засіб;
- в) виразник значення.

159. Як розуміти поняття “словотвірна пара”?

- а) Два спільнокореневі слова;
- б) твірне слово і похідне слово;
- в) непохідне слово і похідне слово.

160. Від яких частин мови утворюються нуль-суфіксальні іменники?

- а) Від дієслів, прикметників, дієприкметників;
- б) від дієслів і прикметників;
- в) від дієслів.

161. Спосіб словотворення складання охоплює різновиди:

- а) осново- і словоскладання;
- б) композицію і аббревіацію;
- в) словоскладання.

162. Префікс – це...:

- а) ...значуща частина слова, яка стоїть перед коренем;
- б) ...головна значуща частина слова, яка містить у собі спільне значення спільнокореневих слів;
- в) ...змінна значуща частина слова, яка виражає його граматичне значення.

163. Спосіб творення слів шляхом злиття, зрощення в одному слові двох або більше лексичних одиниць без жодних формально-граматичних змін – це:

- а) основоскладання;
- б) лексико-семантичний спосіб;
- в) морфолого-синтаксичний (конверсія) спосіб;
- г) лексико-синтаксичний спосіб.

164. Мовний процес, у результаті якого в похідному слові змінюються межі між твірною основою і словотворчим афіксом внаслідок переходу звукового елемента від однієї морфеми до сусідньої, це:

- а) опрощення;
- б) ускладнення;
- в) перерозклад;
- г) декореляція.

165. У котрому рядку правильно поділено слова на морфеми:

- а) піді-бр-а-в-ши, без-о-гляд-н-о, по-за-бюджет-н-ий, з-вечор-а;
- б) роз-доріжж-я, регул-юва-нн-я, ім-ен-а, су-тін-ки;
- в) про-жи-в-а-вши, під-купл-ен-ий, ви-снов-ок, круг-ом;
- г) пальто, пре-фікс, механ-іч-н-о, на-вч-іть-ся.

166. У якому ряді всі слова мають перервану основу:

- а) їстоньки, поборник, хтось, чепуритися;
- б) вмиваються, піднісся, зробіть-бо, ким-будь;
- в) побудуватися, поблякнути, колись, відведений;
- г) спатки, нахвалювати, десь, підберезовик.

167. Які іменники не мають категорії роду?

- а) Всі іменники мають категорію роду;
- б) категорії роду не мають іменники, що вживаються тільки в однині або тільки в множині;
- в) незмінювані іменники не мають категорії роду;
- г) категорії роду не мають іменники, що вживаються тільки в множині.

168. Які іменники української мови не входять до жодної з відмін?

- а) Жіночого, чоловічого і спільного роду із закінченням -а, -я в називному відмінку однини;
- б) незмінювані іменники; ті, що мають форму тільки множини; ті, що утворилися з прикметників;

в) жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини; множинні іменники;

г) незмінювані іменники.

169. Як називається явище переходу слів з інших частин мови в іменник?

а) Суплетивізм;

б) суб'єктивізм;

в) субстантивація;

г) ад'єктивація.

170. Які іменники називаються збірними?

а) Це група іменників, що охоплює загальні назви;

б) іменники, що не можуть сполучатися з кількісними числівниками;

в) іменники, що означають не один предмет, а велику кількість однорідних предметів;

г) іменники, які виражають сукупність однакових або подібних предметів, що сприймаються як одне ціле.

171. Які іменники належать до четвертої відміни?

а) Іменники середнього роду на -а, -я;

б) іменники середнього роду на -о, -е, -я;

в) іменники середнього роду із закінченнями -а, -я у називному відмінку однини, які при відмінюванні одержують суфікси -ат, -ят, -єн;

г) іменники середнього роду із закінченнями -о, -е, -а, -я в називному відмінку однини, а також іменники, які при відмінюванні одержують суфікси -ат, -ят, -єн.

172. Як визначити кількість морфем у слові?

а) Шляхом підбору спільнокореневих слів;

б) шляхом зміни слова;

в) шляхом виділення мінімальних значущих частин у зіставленні зі спільнокореневими і одноструктурними словами;

г) шляхом знаходження однакових звукових відрізків у зіставленні з іншими словами.

173. До іменників I відміни мішаної групи належать іменники...

- а) з основою на шиплячий приголосний і закінченням -а;
- б) чоловічого роду з нульовим закінченням або закінченням -о в називному відмінку однини;
- в) з основою на шиплячий приголосний і наголошеним суфіксом -яр.

174. До іменників твердої групи II відміни належать іменники...

- а) жіночого, чоловічого, спільного роду з основою на твердий приголосний і закінченням -а;
- б) чоловічого і середнього роду з основою на твердий приголосний і нульовим закінченням та закінченням -о;
- в) середнього роду з закінченням -а (-я), в яких при відмінюванні з'являється -ат- (-ят-), -єн-.

175. До іменників м'якої групи II відміни належать іменники...

- а) чоловічого роду з основою на м'який приголосний і нульовим закінченням та середнього із закінченням -е (крім іменників з основою на шиплячий та -я);
- б) жіночого роду з нульовим закінченням у початковій формі;
- в) з основою на шиплячий приголосний і закінченням -а.

176. До іменників мішаної групи II відміни належать іменники...

- а) з основою на твердий приголосний і нульовим закінченням та закінченням -о;
- б) жіночого роду, в яких при відмінюванні в орудному відмінку однини з'являється закінчення -єю;
- в) чоловічого і середнього роду з основою на шиплячий приголосний і чоловічого з наголошеним суфіксом -яр.

177. До III відміни належать іменники...

а) жіночого роду з нульовим закінченням у початковій формі, а також іменник мати;

б) чоловічого роду з нульовим закінченням або закінченням -о в початковій формі;

в) іменники жіночого роду із закінченням -а (-я) в початковій формі.

178. В українській мові незмінюваними називаються іменники, що...

а) мають для всіх відмінків одну і ту саму форму;

б) відмінюються лише в однині;

в) мають різну форму лише у кількох відмінках.

179. Рід незмінюваних іменників, що означають назви людей, їх імена, визначаємо за...

а) статтю, родом прикметника, який належить до незмінюваного іменника;

б) закінченням незмінюваних іменників у непрямих відмінках однини;

в) закінченням у називному відмінку множини.

180. Незмінні іменники – назви істот (тварин, птахів) належать до чоловічого роду, а неістот – до...

а) чоловічого роду;

б) середнього роду;

в) жіночого роду.

181. Іменники, що означають назви установ, організацій у родовому відмінку однини мають закінчення...:

а) -а (-я);

б) -е (-є);

в) -у (-ю);

г) -і (-ї).

182. Однакові граматичні значення мають усі слова у рядку:

- а) великий, повернув, день, близько, третій;
- б) новий, батько, вразливий, власник, глузував;
- в) галасливий, врозтіч, побратим, думав;
- г) притьмарений, наздогад, хто-небудь, бур'ян.

183. У якому рядку всі іменники мають лише форму однини?

- а) Ліс, ріка, озеро, море, болото;
- б) край, кущ, рушник, твір, мед;
- в) бензин, комашня, бетон, боротьба, дітвора.

184. У якому рядку подано іменники тільки жіночого роду?

- а) соло, рагу, шасі, депо, таксі;
- б) канікули, Суми, Чернівці, стіл, друг;
- в) степ, кір, Сибір, біль, шимпанзе;
- г) місіс, путь, мадам, леді, Беатріче;
- д) суніця, сорока, поні, білуга, гусінь.

185. У якому рядку подано іменники тільки жіночого роду?

- а) Україна, Київ, Англія, донька, нора;
- б) держава, вітрюга, Настуся, Дніпро, Біла Церква;
- в) доповідь, староста, життя, батьківщина, сім'я;
- г) дівчисько, глазур, капризуля, дідуля, горличка;
- д) Наталка, матуся, Сахара, дівчина, Об.

186. Укажіть, у якому рядку всі іменники мають чоловічий рід:

- а) суддя, надія, воля, Ілля, гілля;
- б) лоша, теля, зілля, дівча, пуща;
- в) дріб, край, кінь, біль, Сибір;
- г) тесть, піч, ніч, шлях, доповідь;
- д) книга, душа, дорога, староста, голова.

187. Укажіть, у якому рядку всі іменники мають чоловічий рід:

- а) шампунь, тюль, нежить, радість, таріль;
- б) батько, вікно, Петро, весло, ледащо;
- в) біль, кір, плащ, насип, накип;
- г) дім, ніж, цвіль, гай, сад;
- д) дах, дощ, борщ, нехворощ, гараж.

188. Визначте, у якому рядку всі іменники мають середній рід:

- а) ягня, плем'я, стаття, обличчя, щастя;
- б) теля, полум'я, стеля, гілля, квасоля;
- в) дитячко, каченятко, узбіччя, піддашшя, Поволжя;
- г) хлопченя, порося, безмежжя, лінія, земля;
- д) урвище, ручище, межа, око, морозище.

189. Визначте, у якому рядку всі іменники мають середній рід:

- а) ампула, лібрето, скло, пальто, метро;
- б) лоша, котенятко, діжа, поросятко, полум'я;
- в) Манту, таксі, шасі, бюро, ножиці;
- г) черезсмужжя, кашне, перо, піднебесся, земля;
- д) узлісся, Полісся, Поволжя, суддя, узвишшя.

190. У якому рядку невідмінювані іменники іншомовного походження тільки чоловічого роду?

- а) Шимпанзе, фламінго, поні, зебу, маестро;
- б) місіс, леді, Бетті, фрау, кенгуру;
- в) бюро, журі, метро, какаду, Сахара;
- г) кашне, кіно, меню, Онтаріо (озеро), Сочі (місто);
- д) Борнео (острів), Конго (річка), аташе, колібрі, цеце (муха).

191. У якому рядку всі іменники належать до назв істот?

- а) Земля, сум, журнал, гончар, селянство;
- б) архітектор, Перун, садівник, лев, лісовик;
- в) товариство, щастя, школа, правда, коваль;
- г) секретар, кілограм, ключ, ялина, гнів.

192. У якому рядку всі іменники не розрізняються за родами?

- а) Ліси, річки, батьки, озера, затоки;
- б) мрії, думки, шаблі, дороги, палиці;
- в) літаки, пустелі, сади, погляди, запитання;
- г) школи, дерева, студенти, педагоги, малюки;
- д) ворота, гроші, вершки, окуляри, канікули.

193. Виділити іменники II відміни мішаної групи:

- а) ложка, січка;
- б) сторож, середовище;
- в) межа, груша;
- г) стілець, молодець.

194. У якому рядку всі іменники належать до IV відміни?

- а) Щиглик, щученя, обличчя, немовлятко;
- б) ягня, тім'я, хлоп'я, мавпеня, дівча;
- в) стегенце, запізнення, ноження, сальце, лебедятко.

195. У якому рядку всі іменники належать до II відміни?

- а) Індиченятко, листування, об'єднання, надвечір'я, укриття;
- б) сплюха, рівняння, присудження, блакить, суміш;
- в) немовлятко, ягня, рілля, нагородження, мишенятко.

196. У якому рядку всі іменники належать до I відміни?

- а) Микола, плакса, суддя, лівша, малеча;
- б) доля, криниця, подорож, відповідь, сіль;
- в) листя, Ілля, гуаш, оранжерея, завідувач.

197. Виділити іменники II відміни мішаної групи:

- а) ложка, січка;
- б) сторож, середовище;
- в) межа, груша;
- г) стілець, молодець.

198. Іменники чоловічого роду, що означають збірні поняття у родовому відмінку однини мають закінчення...:

- а) -а (-я);
- б) -ів;
- в) -у (-ю);
- г) -ом.

199. У родовому відмінку однини закінчення -а (-я) мають іменники чоловічого роду, що означають...:

- а) слова із значенням місця, простору;
- б) назви ігор, танців;
- в) міри довжини;
- г) назви почуттів.

200. У родовому відмінку однини закінчення -у (-ю) мають іменники чоловічого роду, що означають...:

- а) назви явищ природи;
- б) грошові знаки;
- в) назви тварин і дерев;
- г) назви осіб, власні імена.

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДО ЕКЗАМЕНУ

а. ВИКОНАТИ ФОНЕТИЧНИЙ РОЗБІР ТЕКСТУ

Схема фонетичного аналізу тексту

1. Запис тексту фонетичною і фонематичною транскрипціями.
2. Визначення слів, у яких наявні чи можливі зміни голосних і приголосних звуків; детальне пояснення цих звукових явищ.
3. Обґрунтування літературної вимови звуків і звукосполучень.
4. Встановлення принципів правопису орфограм і формулювання правил.

б. ВИКОНАТИ ФОНЕТИЧНИЙ РОЗБІР ПІДКРЕСЛЕНИХ СЛІВ

Схема фонетичного розбору слова

1. Слово, яке аналізується; кількість букв у ньому.
2. Запис слова фонетичною транскрипцією; кількість звуків.
3. Запис слова фонематичною транскрипцією; кількість фонем.
4. Визначення наголосу у слові, його характеристика.
5. Поділ слова на склади, їх характеристика.
6. Характеристика голосних звуків (ряд, піднесення, лабіалізація, вияв фонемі).
7. Характеристика приголосних звуків (групи за співвідношенням голосу і шуму, місцем творення, способом творення, палатальністю, подовженістю, акустичним враженням, наявністю / відсутністю назалізації; вияв фонемі).
8. Пояснення наявних чи можливих фонетичних явищ у

системі голосних фонем (звуків).

9. Пояснення наявних чи можливих фонетичних явищ у системі приголосних фонем (звуків).

10. Обґрунтування літературної вимови звуків і звукосполучень.

11. Встановлення принципів правопису орфограм; формулювання відповідних правил.

12. Встановлення можливих варіантів переносу слова з рядка в рядок.

с. ВИКОНАТИ ЛЕКСИЧНИЙ РОЗБІР ПІДКРЕСЛЕНИХ СЛІВ

Схема лексичного розбору слова

1. Слово, що аналізується.
2. Повнозначне чи службове.
3. Лексичне значення слова.
4. Група за кількістю значень.
5. Група за характером значень; тип перенесення.
6. Добір омонімів, синонімів, антонімів, паронімів.
7. Група за походженням.
8. Група за активністю вживання; різновид пасивного.
9. Група за сферою вживання; різновид спеціального.
10. Група за стилістичними властивостями.

д. ВИКОНАТИ МОРФЕМНИЙ РОЗБІР ПІДКРЕСЛЕНИХ СЛІВ

Схема морфемного аналізу

1. Слово, яке аналізується.
2. Відмінюване чи незмінне.
3. Виділення і характеристика закінчення: повне, відсутнє, нульове.

4. Виділення і характеристика основи (вільна / зв'язана; суцільна / перервана; проста / складна; одно морфемна / поліморфемна; похідна / непохідна.

5. Виділення кореня шляхом добору спільнокореневих слів; визначення варіантів кореня.

6. Виділення та характеристика префіксів, суфіксів, постфіксів, інтерфіксів (за функцією і продуктивністю).

7. Зміни в морфемній будові слова.

е. ВИКОНАТИ СЛОВОТВІРНИЙ РОЗБІР ПІДКРЕСЛЕНИХ СЛІВ

Схема словотвірного аналізу

1. Слово, яке аналізується.
2. Частина мови.
3. Словотвірний ланцюжок.
4. Твірне (мотивуюче) слово.
5. Твірна основа.
6. Характер твірної основи.
7. Словотворчі засоби.
8. Спосіб словотвору.
9. Словотвірне значення.
10. Морфонологічні зміни.

ф. ВИКОНАТИ МОРФОЛОГІЧНИЙ РОЗБІР ПІДКРЕСЛЕНИХ СЛІВ

Схема морфологічного розбору іменника

1. Слово, яке аналізується.
2. Частина мови.
3. Початкова форма.
4. Лексико-граматичні розряди (власна чи загальна назва; назва істоти чи неістоти; позначає абстрактне чи конкретне

поняття; збірний, одиничний, матеріально-речовинний).

5. Рід.

6. Число.

7. Відмінок.

8. Відміна.

9. Група.

10. Синтаксична роль.

11. Спосіб творення.

12. Вимова і написання.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Навести приклади текстів книжних стилів літературної мови. Пояснити їх призначення, сферу використання та мовні засоби.

2. Навести приклади текстів уснорозмовних стилів. З'ясувати їх призначення, сферу використання та мовні засоби.

3. Пояснити вимову голосного звука [і] у літературній мові й територіальних діалектах:

а) віз, річ, стіл, шість, дід, міст, радість, дім, дзвінкий, жартівливий;

б) сіно, на полі, кінь, віл, кіт, попіл, ніч, сірка, пісок, річка;

в) сніг, звір, Канів, біда, осінь, річ, вікно, зірка, смішний, кількість.

4. Записати слова фонетичною транскрипцією. Пояснити вимову голосних [е], [и], [о]:

а) широкий, сестра, привітність, півень, дитина, письменниця, торішній, криниця, календар, переживас;

б) черешня, ведмідь, читання, лелека, лиман, коридор, кожух, пшениченька, береза, арифметика;

в) зеленіє, кишенья, апельсин, стою, середа, зосередження, слов'янський, дисидент, делегація, морквяний.

1. З'ясувати відмінність і подібність звуків в артикуляційному й акустичному відношеннях:

а) [і] – [и], [а] – [о], [к] – [т], [р] – [л], [д] – [д'], [в] – [г];

б) [і] – [е], [е] – [о], [в] – [з], [ш] – [с], [л] – [л'], [м] – [н'];

в) [а] – [у], [і] – [у], [д] – [б], [к] – [ф], [з] – [з'], [ш] – [ч].

2. Визначити звукові реалізації (звукове поле) фонем:

- а) |з|, |к|, |ж|, |ч|, |о|;
- б) |с|, |г|, |ш|, |е|, |т|;
- в) |з'|, |д|, |в|, |и|, |ц|.

3. Записати слова фонетичною транскрипцією і визначити у них наявні чи можливі фонетичні зміни:

а) життя, зап'ястя, радістю, захоплюється, зважся, повернення, підчистити, віддзеркалюється, відсіля, розшнуровуєшся, анекдот;

б) знаряддя, щастя, мужністю, чується, змагання, вітчим, не мучся, безчестя, Камчатці, розшуковуються, айсберг;

в) бездоріжжя, завітчається, злістю, не дражніться, копитця, розчаровуєшся, найдорожчий, перенісся, митці, не мажся, сфотографуються.

4. Поділити слова на склади й дати характеристику кожному складу. Виділити слова, у яких складоподіл не збігається з правилами переносу з рядка в рядок:

а) розчистити, воркують, безформний, терплячий, мандрівка, електричний, марганцевий, завдовжки;

б) чесний, розштовхуються, бездоріжжя, засновник, зарплата, аплодисменти, алфавітний, індустрія;

в) безжалісний, викрасти, найкращий, майструють, абстрактний, інструменти, пустоцвіт, вірнопідданий.

5. Виконати фонетичний розбір слів:

а) суцвіття, самобутність, розчісуються, розстеляєшся;

б) найближчий, перехрестя, пробуджуються, не надишишся;

в) капустяний, не відчувається, розширення, зважся.

10. Виконати фонетичний розбір тексту:

а) Хочеться говорити про життя, про його величезні відкриття серед наших благородних людей і з подякою схилити голови перед юнаком, що поніс труд бою і піднісся до безсмертя в смертному нерівному бою (*О. Довженко*). Ллються, ллються без кінця неба теплі сльози (*В. Сосюра*).

б) Назвіть того, чиє життя минає в небі, кого цей степ вражає своїм безмежжям, блиском, співчутливістю (*О. Гончар*). Земля не може жити без сонця, а людина без щастя (*М. Стельмах*). Лінивого не добудишся, як мертвого не докличешся (*Нар. тв.*). Коли льотчик вже влітався та добре відчуває літак, нічого йому не страшно (*О. Гончар*).

в) Дивишся й не надивишся, дишиш і не надишишся тим чистим, гарячим та пахучим повітрям (*І. Н.-Левицький*). Машина тихенько вуркотить і котиться дорогою. За нею ворухиться трос, і я бачу як трос піднімається вгору, натягується в повітрі, немов струна. Авжеж! Оце встану вам відчиняти, крикнула в хаті Кайдашиха, неначе десь у діжці (*І. Н.-Левицький*).

11. Записати текст фонетичною транскрипцією. Виписати слова, у яких наявні чи можливі фонетичні явища в системі вокалізму. Детально обґрунтувати причини цих фонетичних змін.

1. Але для цих чотирьох чоловіків, які щодня спускалися з гір, де був їхній санаторій, важливо, й не саме вікно, і не оте дивно широке скло, і не викувана з чорного заліза рама, якою могли б пишатися на будь-якому європейському курорті. Важливо навіть не море, оте море, що заливало все вікно від краю до краю, виповнювало його майже до самого верху, не лишаючи для неба місця, бо небо не могло вдовольнитися вузькою смужечкою, йому теж потрібен був простір не менший, аніж для

моря, а якщо вже бути точним, то небо завжди і скрізь усе ж таки долало море своєю безкрайністю, однак тут воно вимушене було поступитися і вдовольнитися в дивному вікні смужечкою завширшки в кілька пальців (*П. Загребельний*).

2. І хоч по-давньому кептував зі своїх товаришів, але поступово став відчувати вдоволення щоденним сидінням у кафе, спокійним перекиданням словами, мовчанкою. Гарно було думати, дивлячись на море, на абстрактну гіллячку за вікном, відчуваючи водночас, що ти не сам, що коло тебе ще люди, доброзичливі, спокійні, гарні, розумні, хоч і не позбавлені якихось там вад чи слабкостей. Бо хіба ж позбавлений усього того добра ти сам?

Так тривало досить довго, вже наближався день, коли вони мали роз'їхатися з санаторію, вже віяло з-за моря теплом, казали, що десь буцімто навіть зацвіло перше мигдалеве дерево, але цьому ніхто не вірив; Отава відчув себе помолоділим, виснаженість, викликана впертою роботою, минула... (*П. Загребельний*).

3. Того дня, як прийшов він на світ, повсюди яро горіло над ними – велике низьке сонце над подніпровськими пущами, і чаїлася тиша в полях і лісах, і небо було чисте й гарне, як очі його матері. Чи бачив він ті очі і небо в них і чи чув ту першу тишу свого життя? Мати спорадила його серед мовчазних снігів, і він мерщій подав голос. Старий дідуган мороз люто вдарив йому в уста, силуючись погамувати перший крик новородка, але добрі боги повеліли морозові йти геть, і перший крик пролунав так, як і належалося, - пронизливо, невтримно, радісно: “Живу!”

Та пам'ять життя дається людині не з першим її криком, а згодом, вона виникає в тобі мов струс, наче вибух, і своє буття на землі ти відлічуєш з тої хвили (*П. Загребельний*).

4. Велетенський чоловік з побитим крутою сивизною диким заростом на голові на обличчі. Прикритий спереду шкурою тура, зачепленого грубим ременем за схожу на стовбур старого дуба шию, чаклував над полум'ям. Червоне, жовте, сизе, а то зненацька шугне звідти чорне і злякано сховається за миготливу червоність, бузкова каламуть розчиняється в ніжній синяві, - барви жили буйним, веселим життям спершу в горні, потім на обличчі, широких дідових руках, на всій його могутній постаті, а відтак пливли на Сивоока, проходили крізь нього, і він відчував, що починає жити цими барвами, оцими вогняними сполохами в задимленій хижі, а ще він жив відвагою такою самою, як та, що була в дідових руках... (П. Загребельний).

5. Далі було те, що старий звичайно поставив ногу в стремено, обіперся всім своїм важким тілом так, що коня потягнуло в той бік і він мав напружити всі свої сили, щоб твердо встояти на місці, потім була хвиля, коли важче тіло Родимове летіло над конячою спиною і для Зюзя настало полегшення, потім Родим міцно всівся в сідлі, аж прогнувся хребет у Зюзя, і аж тепер кінь від здивування перейшов до обурення таким нечуваним нахабством, такою зрадою з боку свого єдиного на світі і, здавалося б, вірного товариша, і в конячій душі вмить визріла помста проти того, хто зважився встряти між них двох – між коня й людину; Зюзь зміїно вигнув шию, скопив сизе вологе око праворуч, щоб не промахнутися, зневажливо зібгав свої завжди ласкаво-м'які, а тепер затверділі в ненависті губи, оголивши великі жовтуваті нещадимі зубні і – ось! (П. Загребельний).

6. Найдивніше ж: хоч як довш вони мандрували в пущі, і хоч як низько й невпинно западалася вона перед очима в малого Сивоока, і хоч жодного разу не спостеріг він повернення назад, угору, до тої висхідної точки, з якої починався їхній щоразовий

спуск донизу, врешті виходило так, що вони поверталися додому, на те саме узлісся, в ті самі чорнолози. Таке чудо незмога збагнути. Бо всього можна було навчитися: слухати голоси лісу, відчувати по слідах і відмітинах, де й коли і який звір пройшов, знати, де живуть і гніздяться і які птахи, вміти стріляти з лука і кидати списа, здирати шкуру з упольованої звірини і пекти на жару м'ясо, розводити вогнище і відганяти ляк перед ніччю і хижим нападником-вовкулакою. Але ніяк неспроможний був збагнути Сивоок отого моторошно-незвичайного западання лісу до середини, до глибини... *(П. Загребельний)*.

7. Ще не знав тоді малий, що хоч як важко доводиться іноді серед людей, але треба жити серед них, бо без них не можна.

І сам він піде згодом далі й далі в люди і забереться в таке вировиння, що й не снилося всім його предкам до десятого коліна, поки що ж мав найвищу втіху в ті дні, коли змандрували вони з дідом з свого неспокійного кінця уділля і заглиблювалися на кілька день в притаєний світ тисячолітньої пущі.

На мокроземлях клубочилися чорнолози, а за ними стояли вільхи з замшілими сіро-зеленими стовбурами, ліс мовби западався до середини, земля під копитами Зюзя втікала вниз і вниз, дерева ставали вищі й вищі, страшніше й страшніше було Сивоокові, і він тулився до Родимової спини, позираючи вперед одним лише оком, ждав, коли ж нарешті вирівняється лісова земля... *(П. Загребельний)*.

8. Та, видно, мудрі боги пралісу відали, що цього разу Сивооку нема куди квапитися, що не жде його ніхто, а коли й жде, то тільки біда, тому були милостиві до хлопця і вперше пропустили його до самого серця пущі, до найнепрístupніших гущавин, за якими лежали безмежні галявини з найсоковитішими на світі травами і тихі озерецька, де вибудовували свої химерні оселі пухнасті бобри і вигулювалося різноперептаство. Там був

дивний простір, який відкривався за гущавинами враз, зненацька, ошелешував негадано. Дрібні переліски не спиняли ока, а великі дерева, порозкидувані мальовничими купами то там, то там, ще мовби побільшували й без того просторі обшири галяв, з'єднуючи їх у безконечну велетенську вервечку. Тут уже нарешті пуща не западалася донизу, вона лежала рівно, вона заспокоїлась в своїй неприступності... (П. Загребельний).

9. Перед його очима у буйних травах, у перелісках і між могутніми деревами повільно бродили великі пречудові тварини. Було їх тут без ліку. Величезні бики, темно-сірі, з широкими білими пасмугами вздовж хребта, роздумливо потолочували траву, таку високу й густу, що голови їхні занурені були в неї, мов у воду, і тільки гострі товсті роги пливли по верху, загадкові в своїй несхитності. За кожним з биків хильцем сунулися гніді тілисті корови, а вже за ними видрібочували жваві телята, які кидалися сюди й туди, там щипали, там хапали, але ніколи не забігали поперед вожака табуна. Що старіший і товсторогіший був бик, то більший табун він очолював, пишаючись силою і вмінням, і час від часу низьким густим бурінням застерігаючи про те, щоб поступалися йому з дороги (П. Загребельний).

10. Запаморочливо пахло в'янучим листям, хмелем і калиною, не вистачало ще звичайного щоранкового диму, але жодне багаття не розпалене в Радогості, бо всі кинулися назустріч небезпеці, ще не вірячи в неї, ще тільки намагаючись пересвідчитися, немов вичаруваний пущами, немов дурна витівка випадку, а проклинаючи Родолюба, міського волоцюгу, старого пройдисвіта, який мав химерну звичку не спати ночами і волочитися по борах і пущах, бо, мовляв, тільки там почував себе вільно, тільки там дихалося йому гарно й спокійно. Удень він приходив у город і спав на торгу коло капища, а ночами блукав по лісах, і ніяк звір не зачіпав його, так неначе був то не чоловік,

а теж собі дик, звався Родолуб, а роду свого не мав і не пам'ятав, однак вважав себе якимось і чимось зобов'язаним Радогостю...
(П. Загребельний).

12. Записати текст фонетичною транскрипцією. Виписати слова, у яких відбуваються фонетичні зміни у системі консонантизму. Пояснити характер змін.

1. Зранку почалася справжня осінь. Між темним небом і темною землею провисли водяні запони, якимось мовби в один день виповнився загрозливо Волхов, понабухали ручаї, потемніли лісові озерця, захлющало в пущах і багнах, поналивалися всі щонайменші виямки й заглибини, але не радісна прозорість і ласкавість жила в тих водах, як то буває повесні, а похмура стривоженість, чи то викликана передчуттям довгої холодної зими, а чи може настанням пори майже цілковитої відірваності Новгороду від усього світу. Справді-бо: порозпливалися й ті непевні дороги посеред лісів і боліт, якими з горем-бідом добиралися влітку до Новгороду купці, непрохідними ставали волоки поміж ріками й озерами, вже не видно було на широкому Волхові різнобарвних парусів, не випрасовувалися там своїми гнутими носами лодьї, не вертілися поміж них учани...
(П. Загребельний).

2. Навіть царства мають свої долі – щасливі або лихі, а люди й поготів. Якби тому хлопчикові, що плакав колись на темному, розквашеному негодою шляху, сказали, як далеко від рідної землі опиниться він колись, не повірив би нізащо сам, та й ніхто б не повірив. А ось тепер звався Божи дар, і в монастирі Святі архангели сидів над здобленням дорогих пергаменних книг, дійшовши цього вміння всього лиш за два роки, що вже було річчю нечуваною. Тому й прозвано його Божидаром, бо тільки від бога могла знайти на чоловіка таке небувале вміння.

Він ускочив у монастир, мов у стоячу воду, перед тим

натерпівшись у тяганні по чужих землях з купецькими волками. Князь Володимир все ж таки віддав тоді в Родогості хлопця зажерливому бабонюх Кокорі, Сивоок опинився серед найупослідніших купцеві робів (*II. Загребельний*).

3. Йшов навмання, єдину журу мав: щоб потрапити до болгар, болгари-бо добрі люди, свої то браття, не видадуть його нікому, бо нікого не бояться. Обірвався й знесилився. Чи добрався до Болгарії, чи не добрався, знати не міг, бо зрештою попав у такі непролазні хащі, що вже не те що людини, а й звіра не запримічав.

Ліси ставали густіші й густіші, видно десь недалеко мала бути велика річка, однак Сивоок ішов уже багато днів, а річки не було, іноді крізь камінь пробивався струмок, що відразу ж губився в камені, пекельна засуха стояла в лісах; в безнадії Сивоок молив богів, щоб послали йому навіть ворога, бодай невеличку людську оселю; вже йому здавалося, що перемиряє від отак ціле Болгарське царство з півдня аж до самого Дунаю, нікого не спіткавши, нікого не забачивши. Вибрів на берег річки зовсім негадано, та ще й опинився відразу під крутою стіною, складеною з грубих кам'яних брил (*II. Загребельний*).

4. Найпохмуріше серце завмерло б од самого погляду на цю сувору обитель. Гори, ліси, непролаззя. Краєвид мовби од створіння світу: здиблене громаддя, віковична кошлатість дерев, чорні громи вод у печерах і чорториях. А над усім цим, у кам'яній підхмарності, схований за непробивними, не знати ким і коли складеними з сірих гранітних брил височезними стінами – нужденний клаптик землі, шершаві, кістково-тверді цвинтарні кипариси, довгі ряди видовбаних у материковій стіні гнізд-келій. Келії громадилися одна зверх одної кількома поверхами так, що ставало лячно від самої думки про людське животіння в отих щонайвищих норах, але згодом ти пересвідчувався в хибкості

свого першого враження, бо монастир було розташовано так, що тут у найбільшу спеку віяло гірською прохолодою, а коли хто ще вмудрявся бодай трохи піднятися над рівнем цього пристанища, видовбавши собі келію над рештою братії, то мав змогу найпершим зустрічати прохолодні протоки благословенного білого вітру... (П. Загребельний).

5. Повелося вже здавна, що в світі завжди є дві найбільші з-поміж усіх держави, і головне почуття, яке панує між ними, - це глибоке недовір'я і тяжка ворожнеча, мов між тими біблейськими братами Каїном і Авелем. Будь-які порівняння ризиковані, але можна наважитися порівняти. Болгарія і Візантія довгий час були саме такими двома ворогуючими велетнями. Ромеї ще в сьомому віці при імператорі Костянтині Погонаті були ганебно прогнані з берегів Дунаю, успадкованого Візантією від римлян, і навіть змушені були платити данину болгарському царю. Коли двоє б'ються, майже завсігди з'являється третій, який спершу приглядається бійців, щоб згодом виступити в ролі торжествуючого пожинача плодів перемоги. Так у час майже трьохсотлітнього змагання між Візантією й Болгарією за морем виникла нова могутня держава – Руська... (П. Загребельний).

6. Це місто любило легенди, жило ними півтори тисячі літ, народилося теж, власне, з легенди, яку привіз у вітрилах свого вутного суденця зухвалий молодий грек із Мегари в шістсот п'ятдесят восьмому році до нашої ери. Грека звали Візант, це було просте, нічим не прославлене на ті часи ім'я, але молодий мегарець великодушно пожертвував ним для історії. Він міг би сидіти собі в рідному місті, ловити рибу або збирати оливки, виходити в море й знов повертатися до рідного берега, але він одважився податись на зустріч майбутньому, що так манливо висвічувало йому в пурпурових хвилях Егейського моря. Візант підмовив ще кількох мегерців, щоб не дратувати богів, вони

вирішили зачерпнути їхньої ради, побували в Дельфах, і ось тепер пливли уперто на північ, шукаючи незаселених берегів, мали тільки молодість, вітер у парусах та ще напуття дельфійського оракула, досить дивне й несподіване: “Закладеш місто навпроти людей сліпих” (П. Загребельний).

7. В молодості охоче піддаються голосу долі, тому Візант без вагань вирушив на пошуки місця, де б міг закласти місто, але водночас знав також, що належить пильнувати, щоб не пропустити дарунка богів, тож коли побачив бугристий виступ землі, який жадібно занурювався в теплі води, мовби велетенський зморений пес висунув язика й хлебнув з моря, коли побачив роздольну протоку до північного моря, побачив довгу, схожу на ріг достатку затоку, в якій, здавалося, вмістилися б усі кораблі світу, а на протилежному березі – фінікійський город Халкедон, Візант зрозумів значення слів оракула: тільки сліпі могли не помітити цього благословенного шматка землі, неначе кинутого богами поміж Пропонтидою, Босфором і Золотим Рогом! (П. Загребельний).

8. ...У соборі було холодно, темно і тихо. Тут можна забути про колотнечі й незатишність довколишнього буття, замкнутися в своїх думаннях, бо собор сам являє собою ідеальну замкненість, згармонійовану окресленість простору. Собор має власне життя, навіть покинутий людьми і служебками. Усередині, за товстезними кам'яними стінами, він зостається вічно рухомим, з тісних придавленостей тектонічні маси випружуються вгору, вище й дужче, аж поки злітають у центральному куполі в безвість, неосяжну оком, від центральної нави правобіч і ліворуч відбігають нави бокові, нави гармонійно з'єднуються, сполучаються, непомітно зливаються, переходять одна в одну, їх чергування ритмічне, мов мелодія елегійного вірша, що спирається на постійно триваючу змінність (П. Загребельний).

9. У цьому соборі можна було ходити без кінця так само, як довкола замкненої в своїй вічній красі мармурової колони, в дивитися теж без кінця, як той легендарний Нарціс на своє відбиття в не скаламученій воді. Каміння вийшло з простору, і простір вийшов з каменю, мозаїки в тихому сяянні смальти струмують, мов зорі на небесній бані, важкий похмурий блиск золота на різьбленому іконостасі підпирає Євхаристію з апостолами, що в знервованому поспіху прямують до святого хліба, і тільки Марія Оранта з руками, піднесеними чи то в благословенні, чи то в намаганні захистити людей од лиха, здається непорушною під склепінчастою конхою центральної абсиди, але потім помічаєш, що й вона теж прагне вирватися з-під того тисячолітнього тягара, теж спуститися до людей, вплестися в цей вічний самодостатній рух... (П. Загребельний).

10. Цей собор вже з першого дня його існування, певно, мало хто вважав за житло для Бога – він сприймався як надійний притулок людського духу, тут відразу задомовився дух громадянства і мудрості тих, хто вибудовував державність Київської Русі, може тому й не боялися звинувачень у богохульстві усі ті хани, князі, королі, що налітали в різні часи на Київ і найперше плюндрували собор Софії, і кожен намагався зітерти його з земної поверхні, але собор стояв уперто, несхитно, вічно, так ніби не будований був, а виріс із щедрої київської землі, став її продовженням, гучним її криком, її співом, мелодією, барвою.

...Може, будовано цей собор у сльозах, прокляттях і крові, може з урочистим співом і радістю, – хоч як там було, але піднявся у тій землі, яка не знала кам'яних споруд, у землі, яку називали землею багатьох городів... (П. Загребельний).

13. Записати фонетичною транскрипцією. Визначити випадки модифікацій фонем, які відбулися внаслідок асиміляції та охарактеризувати їх.

I. 1. Небезпідставними є припущення, що особи українського походження з'явилися у Північній Америці ще у вісімнадцятому столітті. 2. Дивишся на масиви оці неозорі, пощедрені силою життєдайною, – і не надивишся: і легко стає на душі, і радість проситься в серце, і забувається лихо людське, і всі страхіття нічні, пережиті ще зовсім недавно, лише кілька годин тому.

II. 1. Дивишся на нього, і тобі здається мине хвилина, прожене пілот із чола здивовану задуму, вдягне льотчицький шолом, всядеться на командирське місце, рвоне на себе важелі управління, в одну мить “здибить” “яструбок” у безмежні простори неба. 2. Чи хтось інший вдихнув у неї життя, а ти був тільки стороннім свідком чужої радості?

III. 1. Погортайте сторінки сивих віків, вчитайтеся в прості і хвилюючі слова пісень, віднайдіть золоті ключі мелодій – і вам відкриється багато поетичних таємниць, ви почуєте голоси великих творців, імена яких розгубила історія, та так розгубила, що вже навряд чи й знайдемо багатьох сіячів, чия поетична нива, ставши народною, квітує по всій землі українській. 2. Дивишся на нього і очей не відведеш. Уся природа радіє йому: сміються поля, дзвенять у повітрі бджоли, птахи розспівалися в діброві тихо вуркоче згори незримий літак.

IV. 1. Бійці зосереджені серйозні, як люди, що раптом відчули на собі величезну відповідальність. 2. Вони лишаються собою навіть у поступливості. І якщо Ярослав допустив на якийсь час ромеїв до Києва, то всіляко противився він розповсюдженню їхнього впливу на інші городи, якщо слідом за своїм отцем часом жорстоко боровся з богами старими заради бога нового, то

водночас пам'ятав і про необхідність збереження давніх звичаїв, бо жоден мудрий владця не повинен прагнути до викорінення всіх місцевих звичаїв, відзнак і схильностей: адже вони панують над людьми дужче, а ніж наймогутніша влада (*П. Загребельний*).

V. 1. Передчув наближення змін і послаблень у Візантії, але ще не міг відверто виступити проти найгрізнішого ворога. 2. Візантія самим тільки своїм існуванням повинна була покликати до життя ще бодай одну так само велику й могутню землю. В світі не може існувати тільки одна велика держава, потрібне суперництво, потрібне взаємне побоювання, постійна пересторога, інакше-бо – кінець людству (*П. Загребельний*).

VI. 1. Водночас офіровано йому незліченну кількість грошей, з яких частину розділив поміж своїх спільників і улюбленців, певну ж частину відіслав до вітчизни. Всіх тих людей одіслав тамтешній владця додому, коли зміг ствердити з радістю, як мешканці краю горнутья до нього і свою вірність йому виявляють (*П. Загребельний*). 2. В тім великім місті, яке є столицею тої держави, налічується понад чотириста церков і вісім ринків, кількість же мешканців не надається до ліку (*П. Загребельний*).

VII. 1. Вони летіли на південь, пропущено вже, здається, було всі строки, наставали холоди, снувалися густі холодні тумани над островом і морем, почалися шторми, а лебеді плавали собі по озеру, трохи сміливіше підпливали до людей, почали вже приймати від них їжу, зароджувалася дружба між людьми й птахами! 2. Якби ж то можна благословенням або прокляттям повернути чиєсь втрачене життя! (*П. Загребельний*).

VIII. 1. Але посадник не відав, що діється в князевій душі. Він по-своєму витлумачив оте Ярославове сидіння край озера та

пізніше блукання самотою по лісу: видно, князь тяжко й довго думав про свою необачну відмову сплачувати данину Києву, мабуть карався, що постав супроти рідного батька, проти великого князя Володимира, проти якого ніхто не міг вистояти, навіть самі ромейські імператори запобігали його милості. 2. – Обійдеться. Зледащів і без помічників, а дай-то й геть розбеститься! (П.Загребельний).

IX. 1. Самовладця землі Руської, найбільший і наймогутніший государ в усіх сторонах між північчю, півднем, заходом і сходом бажання мав проголосити це в високій урочистості й пишноті. 2. Різонула йому погляд, ніжність її обличчя, нашттовхнувся на сизу пронизливість її очей, в розхилі її вуст вичитав своє призначення, мов правовірний на дереві остаточності, де на листі виписано імена (П. Загребельний).

X. 1. Струшують дерево, спадає листя – ті вмруть, чиї імена значаться на впалому листі, вмруть ще цього року, і хай збудеться. 2. Усередині, за товстезними кам'яними стінами, він застається вічно рухомим, з тісних придавленостей тектонічні маси викручуються вгору вище й дужче, аж поки злітають у центральному куполі в безвість, неосяжну оком, від центральної нави правобіч і лівобіч відбігають нави бокові, нави гармонійно з'єднуються, сполучаються, непомітно зливаються, переходять одна в одну, їх чергування ритмічне, мов мелодія енергійного вірша, що спирається на постійно триваючу змінність (П. Загребельний).

14. Виділити орфограми. Сформулювати правила їх написання.

1. Зневажають, театралці, майбутнє, верб'яний, кон'юнктивіт, піднісся, нездійснений, суддів, Пуща-Водиця, Чумацький Шлях, псевдонаука, донесхочу, кабальєро, ескадрилья.

2. Християнський, іранський, неньчин, торф'яний, ін'єкція, неказаний, жовцю, аспірантський, Дніпрові пороги, Рада Безпеки ООН, ультракороткі хвилі, пів'ящика, монпансьє, мюзик-хол.

3. Варязький, Уманщина, віділлю, мертвяк, пред'явницький, піддашся, молоддю, безпристрасний, Північно-Сибірська низовина, Тичинина збірка "Замість сонетів і актів", інфразвук, широкомасштабний, пап'є-маше, Нью-Йорк.

4. Трьохсотлітній, перепілці, мільйонний, мюзик-хол, дит'ясла, попідтинню, піділляти, контрастний, Одещина, симоненківський стиль, декомпенсація, тільки що, комп'ютеризація, марокканець.

5. Площа Богдана Хмельницького, Софія Київська, орден Володимира, диспетчер, духмяний, перед'ювілейний, постскрипtum, де-факто, біло-чорно-вишневими смугами, неначебто, хіба що, бортпровідниця, браконьєр, марсельєза.

15. Виконати орфографічний аналіз слів та сполучень слів за схемою (1. Слово або сполучення слів, що аналізується). 2. Виділення орфограми. 3. Тип орфограми. 4. Обґрунтування написання відповідним правилом. 5. Принцип орфографії, на якому базується написання).

1. Тьмяний, дит'ясла, доньчин, Наталчин, розкішшю.
2. Пів'ящика, Уманщина, торф'яний, кишень, повік-віки.
3. Півдюжини, гіллястий, баластний, Сапун-гора, будь-що-будь.
4. Зроду-віку, утричі, хоч-не-хоч, винісся, попідтинню.
5. Хворостняк, Гальчин, держално, по-французьки, життєвий.
6. Сила-силенна, трипроцентний, випускний, честь честю,

ВИЛЛЮ.

7. Сімдесятиріччя, воячина, друкування, Зайчик-Побігайчик, казна-кому.

8. Впереміш, більярд, грав'юра, занадто, деінде.

9. Мольєр, маркетинг, зап'ястя, аби-то, хтозна-як.

16. Записати назви художніх і публіцистичних творів, кінофільмів, що побудовані на антонімії та у яких влучно використано оксиморон.

17. Написати невеличке оповідання на одну із запропонованих тем, використовуючи різні типи антонімів: «День і ніч», «Минуле і майбутнє», «Тьма і світло», «Ненависть і любов».

18. Зі «Словника паронімів української мови» (К., 1986) виписати 10 пар паронімів, указавши на відмінності між ними в значенні і на можливості помилки у їх використанні.

19. Утворити словосполучення, дібравши зі слів, поданих у дужках, відповідне за змістом до поданих паронімів. Користуючись «Словником паронімів української мови» Д. Г. Гринчишина й О. А. Сербенської, з'ясувати значення паронімів.

Опанувати, запанувати (матеріал, в душі), прощати, прощатись(з другом, образу), відрізняти, розрізняти (звуки, звук від літери), відчитати, прочитати (листа, сина за спізнення), любий, улюблений (край, робота), кінцевий, прикінцевий (абзац, результат), людський, людяний (місце, ставлення), писемний, письменний (пам'ятка, людина), адрес, адреса (проживання, вітальний), контингент, континент (далекий, точний), дружний, дружній (група, порада), програмний, програмовий (виклад матеріалу, документ), привид, привід (до непорозуміння, з'являвся).

20. Із творів Т. Шевченка виписати старослов'янізми. Дібрати українські відповідники. Пояснити стилістичне використання старослов'янізмів.

21. Записати у дві колонки слова: а) незапозичені; б) іншомовного походження. У запозичених словах підкреслити ознаки їхнього іншомовного походження.

Бюргер, узвіз, ворота, реформа, ерзац, рукав, босоніж, жалюзі, аграрії, похід, тон, сфера, стереоскоп, сани, трюмо, матч, киянин, прізвище, ампула, грім, комплект, графік, розсада, кенгуру, світає.

(Ключ. З останніх букв виписаних слів має скластися закінчення вислову: «Меншість...» (між передостаннім і останнім словами слід поставити тире)).

22. Дібрати самостійно зразки текстів із використанням лексики різних стилістичних груп.

23. Виписати уривки з художніх творів українських письменників, що ілюстрували б діалектний матеріал з різних регіонів України (наприклад, твори М. Черемшини, М. Коцюбинського та ін.).

24. Визначити особливості лексики офіційно-ділового стилю. Оформити такі документи:

- 1) заяву на ім'я керівника вашого навчального закладу;**
- 2) розписку.**

25. Перекласти українською мовою стійкі звороти, що вживаються в офіційно-діловому стилі. Кілька з них увести у самостійно складені речення.

Работать по совместительству – Обратиться по адресу –

... . По приказу – Согласно приказу – Соответственно приказу – Ввести в состав – По указанию – По всем правилам – По инициативе – Несмотря на – Получить по счету – По март включительно – Мероприятия по – По собственному желанию – По служебным делам – Прошу Вашего разрешения –... . Окончание срока полномочий – Переслать по почте – Нуждаться в помощи – Оставить под вопросом – Ввиду того, что – Ввиду вышеизложенного – Заслуживать вийманья – Принести вред – Это вызывается тем –

26. Виписати з етимологічного словника 50 слів, в морфологічній структурі яких відбулося опрощення, та показати історичне й сучасне морфемне членування.

27. Записати по 5 словотвірних типів різних частин мови.

28. Намалювати нелінійно 10 словотвірних гнізд, показавши словотвірні відношення між словами у словотвірних ланцюжках.

29. Користуючись “Українсько-російським словотворчим словником” З. С. Сікорської, виконати такі завдання на прикладі твірного слова *багато*:

а) виявити послідовність словотвірних ступенів у ряді спільнокорневих слів;

б) виділити твірні основи і словотвірні засоби;

в) указати спосіб творення;

г) з’ясувати особливості творення складних слів (складання, складання з суфіксацією).

КОРОТКИЙ ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

АБЕ́ТКА (від перших літер укр. алфавіту **а** та **бе**) – див. *Алфавіт*.

АБРЕВІАТУ́РА – (італ. *abbrevio* – скорочую) – іменник, утворений з усічених слів вихідного словосполучення чи з усічених компонентів вихідного складного слова.

АБСОЛЮ́ТНІ СИНО́НІМИ – слова, цілком ідентичні за своїм лексичним значенням та емоційно-експресивним забарвленням.

А́ЗБУКА (від назв перших літер кирилиці *азъ* та *буки*) – див. *Алфавіт*.

А́КАННЯ – вимова не ненашеного звука [о] як [а] або як звука, близького до [а]. А. властиве російській і білоруській літературним мовам та північним говорам української мови. В українській літературній мові А. сприймається як порушення норм літературної вимови.

АКОМОДА́ЦІЯ (лат. *accomodatio* – пристосування) – часткове пристосування вимови суміжних приголосних і голосних звуків. А. прогресивна – А., при якій артикуляція наступного звука пристосовується до кінця артикуляції попереднього звука, пор.: *тук* і *ток*, *сядь* і *сад*. А. регресивна – коли кінець артикуляції попереднього звука пристосовується до початку артикуляції наступного звука, пор.: *дъоготь*, *просьба*.

АКТИ́ВНА ЛЕ́КСИКА – слова повсякденного вжитку.

АКУСТІ́ЧНИЙ (гр. *akustikos* – слуховий) – той, що сприймається слухом. А. *аналіз*, А. *апарат*, А. *бік звуків мови*, А. *властивості звуків*, А. *класифікація голосних (приголосних)*.

АКЦЕ́НТ (лат. *accetus* – наголос) – мимовільне спотворення звуків певної мови людиною, для якої ця мова нерідна. Помилки спричинені впливом системи рідної мови (пор. вислови *німецький акцент*, *грузинський акцент*), а також – у межах однієї мови – впливом діалектної вимови, коли носій діалекту недостатньо

володіє нормами літературної мови, напр.: виразне акання у мові носіїв північних говірок української мови.

АКЦЕНТОЛО́ГІЯ (від лат. *accetus* – наголос і гр. *logos* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає природу, типи і функції наголосу.

АКЦЕНТУАЦІ́ЙНІ НО́РМИ – див. *Норма*.

АКЦЕНТУА́ЦІЯ – (лат. *accetus* – наголос) – 1) наголошування окремих елементів у слові чи фразі; 2) система наголосів певної мови чи в групі споріднених мов; 3) позначення наголосів у писаному (чи друкованому) тексті, у транскрипції.

АЛІТЕРА́ЦІЯ (від лат. *ad* – до, при і *littera* – літера) – повторення однакових приголосних звуків чи звукосполучень у віршовому рядку, строфі, у реченні. Використовується як стилістичний засіб підсилення виразності. Напр.: *Жухне жах на ножах на тривожних рубежах* (І. Драч); *Світи сотають нерви металеві, болить в бетон закована земля* (Л. Костенко); *Солодкий сон оси і сливи й сови у присмерку сплачі* (М. Вінграновський).

АЛФА́ВІТ, абéтка, áзбука (гр. *alphabetos*, від назв двох перших літер гр. *Α* – альфа та *Β* – бета, або новогр. *віта*) – система писемних знаків – літер, що зображають звукові елементи слова. Порядок розміщення літер для певної мови є традиційним. Український *А.* складається із 33 літер. Фонетичний *А.* – система знаків, яку використовують для фонетичної транскрипції.

АНАЛІ́ТІЧНІ МО́ВИ – мови, в яких граматичні відношення між словами виражаються службовими словами, порядком слів, інтонацією тощо. Це англійська, французька, іспанська, болгарська та інші мови. Див. також *Синтетичні мови*.

АНАЛО́ГІЯ (гр. *analogia* – відповідність, схожість) – уподібнення, викликане впливом одних елементів мови на інші, що зумовлює появу продуктивної моделі. *А.* є одним із чинників

розвитку та функціонування мови. А. виявляється на всіх рівнях мови. Напр.: у звукосполюках **-оро-**, **-ере-** немає чергування **о**, **е** з **і** (*берег, сором*), а в словах *поріг, сморід* чергування відбулося під впливом аналогічної форм *ріг, рід*, де воно закономірне.

АНТИТÉЗА – стилістичний прийом, що полягає в зіставленні протилежних думок або образів для посилення враження.

АНТÓНИМИ – пари слів, що, маючи семантичну спільність, є протилежними за значенням.

АПЛІКА́ЦІЯ (лат. *applicatio* – прикладання) – часткове накладання звуків однієї морфеми на іншу, що спричинює подвійну роль цих звуків. Напр.: *Донець + цький – донецький, матрос + ський – матроський*.

АПО́КОПА (гр. *арокорē* – відсікання) – 1) відпадання кінцевого звука, що призводить до скорочення слова. Напр.: *щоби – щоб, знову – знов, може – мо*; 2) творення нових слів способом скорочення. Напр.: *кінематограф – кіно, метрополітен – метро*.

АПО́СТРОФ (гр. *apostrophos* – звернений знак набік або назад) – надрядковий знак у вигляді коми, що вживається: а) для позначення на письмі роздільної вимови **я**, **ю**, **є**, **ї** як двох звуків [йа], [йу], [йе], [йі] після літер, що позначають тверді приголосні (губні та **р**, префіксальні приголосні, кінцеві приголосні в першій частині слова). Напр.: *реп'ях, верф'ю, подвір'я, під'їзд, з'єднання, дит'ясла*; б) для виділення службових слів (часток) в іншомовних власних назвах. Напр.: *д'Артаньян, О'Генрі*; в) для позначення палаталізації (пом'якшення) приголосних у фонетичній транскрипції. Напр.: [б'іл'], [в'ітер].

АРГО́ – 1. Один із різновидів соціальних діалектів, що відрізняється від загальноновживаної мови використанням специфічної експресивно забарвленої лексики (у широкому розумінні). 2. Мова соціального дна, зокрема злодіїв, рекетирів,

картярів та інших (у вузькому розумінні).

АРГОТІЗМИ – спеціальні слова й вирази, типові для якогось соціального прошарку, уживані з метою засекречення комунікації (щоб було не зрозуміло, про що йдеться).

АРТИКУЛЯЦІЙНА БАЗА – властива певній мові система рухів мовних органів при утворенні певного звуку цієї мови; сукупність артикуляцій.

АРТИКУЛЯЦІЯ – (лат. *articulatio*, від *artikulo* – розділяти, роздільно вимовляти) – специфічні рухи мовних органів при утворенні певного звуку. При А. обов'язково наявні три фази: екскурсія (наступ), витримка, рекурсія (відступ).

АРХАЇЗМ – слово, мовний зворот або граматична форма, що вийшли з ужитку чи є застарілими на певному етапі розвитку мови.

АСИМІЛЯЦІЯ (лат. *assimillatio* – уподібнення) – взаємне пристосування звуків один до одного в потоці мовлення. Повна А. – така А., коли один звук ототожнюється з іншим, і два різні звуки стають однаковими. Напр.: *зжити* [ж:ити]. Часткова А. – така А., при якій звуки уподібнюються частково за певною ознакою (глухість – дзвінкість, твердість – м'якість тощо). Напр.: *вокзал* -> [вогзал], *свято* -> [с'в'ато].* Прогресивна А. – вплив попереднього звука на наступний (як живе явище сучасної української мови поширена мало). Напр.: *стіна* -> [с'-г^іна]; в історії мови слово *бьчела* змінювалося на *бчела* і далі – [бджола]; *Ганця* -> [Ган'дз'а]. Регресивна А. – вплив наступного звука на попередній. Напр.: *боротьба* -> [бород'ба], *легко* -> [лехко]. А. приголосних, А. голосних.

АСОНАНС (фр. *assonance*, від лат. *assono* – відгукуюсь) – стилістичний прийом звукопису, повторення однакових голосних у тексті. Напр.: *Давно, давно, ще в пору коліскову...* (Д. Луценко); *Плили хмарини, немов перлини ... Їх вид рожевий – уста дитини (П. Тичина).*

АФЕРÉЗА – відпадання початкового звуку слова під впливом дії кінцевого звуку попереднього слова. А. можлива всередині слів на стику морфем. Так, в українських говорах трапляється А: *до 'дного* (до одного), *за'дно* (заодно), *не'ддаси* (не оддаси).

АФІКСА́ЛЬНІ МОРФÉМИ – М., в яких форми слів утворюються за допомогою афіксів.

АФОРІ́ЗМ – коротке судження, яке висловлено стисло у виразній формі.

АФРИКА́ТИ (від лат. *affrikata* – притерта) – злиті, зімкнено-щільні приголосні звуки. А. української мови – [дз], [дз'], [дж], [дж'], [ц], [ц'], [ч], [ч'], [ч':].

ВАРВАРІ́ЗМИ – слова та словосполучення, які не освоєні українською мовою і не входять до її лексичного складу; у писемній мові здебільшого оформляються засобами іншого алфавіту.

ВАРІА́НТИ (гр. *variantis, varians* – змінний) – різні форми тієї самої мовної одиниці, які зберігають однакове значення, тобто виконують ідентичну, ту саму функцію. Найчастіше йдеться про В. фонemi, морфemi, слова, словосполучення (фраземи) та синтаксичні В.

ВЕ́КТОРНА ПРОТИЛÉЖНІСТЬ – характеризує протилежність різних за своєю спрямованістю дій, рухів, координат.

ВИБУХÓВІ ПРИ́ГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – зімкнені (проривні) приголосні звуки, що утворюються вибуховим натиском видихуваного повітря через зімкнення губів ([б], [п]), язика із зубами ([д], [д'], [т], [т']), язика із піднебінням ([г], [к]).

ВИСОТА́ ЗВУ́КА (тону) – характеристика якості звуку, що залежить від частоти коливання голосових зв'язок: чим більше коливань припадає на одиницю часу, тим вищий звук; чим менше коливань припадає на одиницю часу, тим нижчий звук.

ВЛАСНІ СЛОВА́, або **о́німи** – індивідуальні найменування окремих одиничних об'єктів.

ВНУТРИШНЯ ФОРМА СЛЮВА – наявність мотивованого зв'язку слова певної звукової і морфологічної будови з іншим словом, що є виразником тієї ознаки, яка зумовила спосіб творення розглянутого слова та його первісне значення.

ВОКАЛІЗМ (лат. *vokalis* – голосовий) – система голосових звуків у певній мові, їхні властивості й відношення.

ВУЛЬГАРІЗМ – згрубіле слово розмовної частини лексики.

ГАПЛОЛО́ГІЯ – (гр. *haploos* – простий і *logos* – слово, вчення) – випущення внаслідок дисиміляції одного двох однакових сусідніх складів. Напр. мінерало+логія – мінералогія, дико+образ – дикообраз.

ГАРМОНІЯ ГОЛОСНИ́Х ЗВУ́КІВ (гр. *harmonia* – зв'язок, співзвучність) – явище одноманітного фонетичного оформлення слова, коли голосні звуки кореня й афіксів уподібнюються. Г. г. з. виявляється переважно в тюркизмах. Напр. *сагайдак*, *чубук*, *мечеть*. Див. ще *Звуковий сингармонізм*.

ГЕНЕАЛОГІ́ЧНИЙ (гр. *genealogia* – родовід) – який ґрунтується на понятті мовної спорідненості. Генеалогічне (родовідне) дерево унаочнює родовідний зв'язок у межах сім'ї мов, що поділяється на групи, підгрупи й окремі мови. Напр.: слов'янська група, що належить до індоєвропейської сім'ї мов, поділяється на підгрупи – західнослов'янську, південнослов'янську і східнослов'янську, остання поділяється на українську, білоруську, російську мови.

ГЛАГО́ЛИЦЯ (від ст.-слов'ян, «глаголь» – слово, мова) – одна з двох слов'янських азбук. Майже повністю відповідає іншій – кирилиці – за алфавітним складом, порядком та звуковим значенням букв. Г. відрізнялася від кирилиці формою букв. Г. широко вживалася в IX ст. в Моравії, потім у Болгарії і Хорватії, звідки була запозичена східними слов'янами, але швидко вийшла з ужитку.

ГЛОТКОВІ ПРІГОЛОСНІ ЗВУКИ, фарингальні пріголосні звуки – щілинні звуки, що створюються у горлі внаслідок зближення кореня язика із задньою стінкою глотки, через яку проходить повітря: [г], [г'].

ГЛУХІ ПРІГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, що утворюються тільки шумами. В українській мові це звуки: [п], [ф], [т], [т'], [с], [сі], [ш], [ц], [ц'], [ч], [к], [х].

ГОВІР – діалектне утворення, що об'єднує у своєму складі групу споріднених говірок. Говори входять до складу наріч, або діалектних груп. Напр.: середньонаддніпряньський, слобожанські і степові говори входять до складу південно-східного наріччя.

ГОВІРКА – найдрібніша діалектна одиниця, поширена на невеликій території, напр. одного чи кількох населених пунктів, однотипних щодо мовних особливостей. Говірка входить до складу говору.

ГОЛОВНИЙ ВІЯВ ФОНЕМИ – звук, у якому фонема реалізується в сильній позиції (незалежно від оточення іншими звуками, наголошеності чи ненаголошеності складу тощо).

ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, при утворенні яких видихуваний струмінь повітря, що несе голос, у ротовій порожнині не натрапляє на перепони. В українській мові розрізняють голосові звуки: переднього ([і], [и], [е]) і заднього ряду ([у], [о], [а]); високого ([і], [у], [и], середнього ([е], [о]) та низького ([а]) підняття; лабіалізовані ([у], [о]) та нелабіалізовані ([і], [и], [а], [у]); сильні наголошені та слабкі (ненаголошені).

ГРАМАТИЧНА КАТЕГОРІЯ – понятійна категорія, що має в мові обов'язкове формальне вираження і формується системою протиставлених одне одному за значенням і засобами вираження однорідних словоформ.

ГРАМАТИЧНА ФОРМА – матеріальний вид існування граматичного значення.

ГРАМАТИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ – формально узагальнене мовне значення, що властиве ряду слів, словоформ, синтаксичних

конструкцій, і яке знаходить у них своє формальне вираження.

ГРАФЕ́МА (від гр. graphē – запис, накреслення) – найменша одиниця системи письма, що виражає відношення одиниці усної мови до її графічного зображення. Система Г. складається в результаті пристосування конкретного алфавіта як сукупності букв до сукупності фонем певної мови на конкретному етапі її розвитку.

ГРАФЕ́МКА – розділ мовознавства, що вивчає закономірності та правила зображення фонем на письмі.

ГРА́ФІКА (гр. graphikē, від graphō – пишу, креслю, малюю) – 1) сукупність усіх засобів письма певної мови із графемами, знаками наголосу, розділовими знаками, апострофом. *Латинська Г., українська Г.*; 2) розділ мовознавства, що встановлює відповідності між звуковим значенням букв (фонемами) та їх написанням.

ГУБНІ ЗВУ́КИ – звуки, утворювані повним чи неповним зближенням губів. Г. з. голосні – звуки, утворювані за участю витягнутих уперед і заокруглених губів, що збільшують об'єм ротової порожнини: [o], [y]. Г. з. приголосні – звуки, що творяться в момент подолання повітрям перепони між губами або нижньою губою і верхніми зубами. За місцем творення розрізняють Г. з. приголосні: губно-губні (або білабіальні) [б], [б'], [п], [п'], [м], [м'], [в], [в'] і губно-зубні (або лабіодентальні) [ф], [ф'] звуки української мови.

ДАВНЬО́РУ́СЬКА МО́ВА - мова писемних пам'яток доби Київської Русі (XI – XIII ст.), що виникла під впливом старослов'янської (церковнослов'янської) мови і зафіксувала уже в найдавніших джерелах XI ст. фонетичні, граматичні, лексичні ознаки української мови.

ДА́ВНЯ УКРАЇ́НЬСЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА – у період XI–XVII ст. функції цієї мови виконувала видозмінена, пристосована до регіональної мовної практики церковнослов'янська мова, якою створювалася релігійна

література. У цей період існувала також староукраїнська мова ділових документів, світських літературних жанрів, мова літописання. За назвою історичного періоду (X – XIV ст.) в житті українського етносу ця мова означається як давньоруська літературна мова. Д. у. л. м. зазнавала впливу білоруської, польської мов, а з XVII – XVIII ст. – російської мови.

ДЕНАЗАЛІЗА́ЦІЯ – (від лат. префікса de – із значенням віддалення, припинення, усунення і фр. Nasalization, від лат. nasus – ніс) – втрата назалізації.

ДЕНОТА́Т – клас однорідних предметів, названий словом.

ДЕНТА́ЛЬНІ ПРІГОЛОСНІ ЗВУ́КИ (лат. dentalis, від dens, dentis – зуб) – див. *Зубні приголосні звуки*.

ДЗВІНКІ ПРІГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – шумні звуки, при вимові яких зв'язки дрижать, утворюючи слабкіший від шуму голос: [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [ж'], [дз], [дз'], [дж], [г], [г'], [г]. У шкільній практиці це ще й сонорні приголосні звуки.

ДИГЛОСІ́Я (від гр. di, dis – двічі і лат. glosa – слово) – співіснування двох мов, які виконують у суспільстві різні функції, але сприймаються спільнотою як одна мова; деякі дослідники вбачають Д. у співіснуванні церковнослов'янської (книжної) і давньоруської літературних мов у добу Київської Русі.

ДІ́КЦІЯ (лат. discourse – вимова) – вимова, ступінь чіткості у вимові слів, складів, звуків.

ДИСИМІ́ЛЯ́ЦІЯ (лат. dissimilatio – розподібнення від лат. dissimilis – несхожий) – заміна одного із двох однакових щодо способу творення приголосних звуків у межах одного слова на інший звук, відмінний щодо способу творення. Д. *голосних*, Д. *приголосних*.

ДИСО́НАНС (лат. dissonans - різноголосий, різнозвучний) – немилозвучність мови; семантична невідповідність слова певному змістовному контексту. Д. *стилістичний*.

ДИСТИ́НКТІ́ВНА ОЗНА́КА – диференційна ознака конкретного звука людської мови, яка відрізняє його від інших

і тим самим спричиняє розрізнення слів та їхніх граматичних форм. Напр.: слова *сад* і *сядь* розрізняються початковими і кінцевими фонемами; Д. о. [с'] і [д'] – м'якість, що відрізняє значення дієслова у наказовій формі від значення іменника.

ДИСТИНКТІВНИЙ (від лат. (*distinctio* – розпізнавати, розрізняти) – див. *Розрізнявальна функція фонем*.)

ДИТЯЧА М. – а) М. дітей молодшого віку, що характеризується спрощеною фонетичною, граматичною системою, наявністю специфічних дитячих слів; б) дитячі вислови, якими дитина називає найближчих родичів, заявляє про свої бажання, потреби тощо. Фонетично вони близькі до звуків природної мови, напр. *баба, вава, нона, тата, ляля і под.*

ДИФТОНГ (від гр. *dis* – двічі, подвійний і *phongos* – звук, голос) – поєднання складотворних і нескладотворчих голосних звуків в одному складі. Висхідний дифтонг – звукова сполука із складотворним другим голосним. Спадний дифтонг – звукова сполука із складотворним першим голосом. Д.-фонема властиві англійській, німецькій, іспанській та іншим мовам. Напр.: нім. [ae] *Leid*^l, англ. [ai] *tu*. В українській мові це явище виявляється у південно-західному наріччі, а також у словах, де поєднуються голосний із нескладотворчим [y]. Напр.: *дав* – [day], *дівча* – [д'іуча]. Графічно позначається знаком (~): [ai], [oi]. Див. також *Монофтонг*.

ДІАКРИТІЧНИЙ ЗНАК (гр *diakritikos* – розрізнявальний) – позначка при букві, що вказує на її інше значення. Д. з. є надрядкові, підрядкові, середньорядкові. Напр.: *ä, y, i; //* – апостроф, пом'якшений приголосний; *л', е* тощо.

ДІАЛÉКТ (гр. *dialekte* – розмова, говірка, наріччя) – різновид національної мови, який використовують люди, пов'язані територіальною, соціальною або професійною спільністю. Характерні ознаки Д. – усна форма існування, а також система норми, що протиставляється літературній нормі національної мови. Територіальний Д., або місцевий, – це Д.,

поширений на певній території. Соціальний Д. – мова, властива людям певної соціальної групи. Професійний Д. – різновид соціального Д., яким користуються люди однієї професії, одного роду занять.

ДАЛЕКТІЗМИ (гр. *dialektos* – розмова, говір, наріччя) – слова або словосполучення, характерні для мови певних територій. Напр.: *я му ходити – ходитиму, вуйко – дядько, кибель – відро, когут – півень, пор'ядок – порядок*. Д. вживаються в художній літературі зі стилістичною метою (для відтворення місцевого колориту характеристики персонажів тощо).

ДАЛÉКТНИЙ – який властивий діалектам, характеризує діалект (діалекти). *Д. мова, Д. вимова, Д. лексика, Д. форма слова, Д. варіант слова, Д. зони*.

ДÓВГІ ПРÍГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – звуки, що вимовляються з тривалим розмиканням мовлення. Д. п. з. передають дві фонем. Графічно у фонетичній транскрипції така вимова позначається двома крапками (:). Напр.: *розрісся [розр'іс':a], сіллю [сіл':у]*.

ДРИЖА́ЧИ ПРÍГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – сонорні піднебінні звуки, під час утворення яких передня спинка язика наближається до піднебіння, а видихуваний струмінь повітря примушує дрижати (вібрувати) кінчик язика: [p], [p'].

ЕВФЕМÍЗМ – емоційно нейтральне слово чи вираз, що використовується замість синонімічного йому слова чи виразу, що є непристойним, згрубілими, нетактовним або забороненим.

ЕКЗОТÍЗМИ, або **етнографíзми** – назви, які позначають поняття, реалії, предмети, що характеризують особливості життя, побуту і звичаїв інших народів.

ЕМФАТÍЧНИЙ НА́ГОЛОС – (гр. *emphatikos* – зображуваний, виразний) – див. *Наголос*.

ЕНАНТЮСЕМÍЯ – наявність у семантичній структурі слова протилежних значень.

ЕТИМОЛО́ГІЯ – розділ мовознавства, що вивчає первісні значення слів, їхнє походження, генетичні зв'язки з іншими

словами.

ЖАРГОН – соціальний діалект, що відрізняється від літературної мови специфічною лексикою, вимовою, браком власної фонетичної й граматичної систем.

ЖИВА́ М. – М., якою послуговується у своїй розмовно-побутовій практиці мовна спільнота.

ЗАГА́ЛЬНА ФОНЕ́ТИКА – див. *Фонетика*.

ЗАДНЬОЯЗИКО́ВІ ПРИ́ГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – звуки, утворювані наближенням задньої спинки язика до м'якої частини піднебіння: [г], [г'], [к], [к'], [х], [х'].

ЗАПОЗІ́ЧЕНА ЛЕ́КСИКА – уся сукупність мовних одиниць, що проникли в українську мову шляхом безпосереднього чи опосередкованого запозичення.

ЗАПОЗІ́ЧЕННЯ – 1. Процес, що полягає у зверненні до лексичного складу інших мов для використання властивих їм понять і назв, які засвоюються мовою-рецептором; 2. Слова, словотворчі афікси, значення, що увійшли в мову внаслідок запозичення.

ЗВУ́ЖЕННЯ ЗНА́ЧЕННЯ – зменшення семантичного обсягу слова в процесі історичного розвитку та його відображення в мовній системі або лише в певному мовленнєвому контексті, якщо воно виникає в результаті індивідуально-авторського вживання.

ЗВУ́К МО́ВИ – найкоротша виокремлювана одиниця усної мови, яка утворюється мовними органами за один момент вимовляння. *З. м. голосні, З. м. приголосні, З. м. складотворні, З. м. нескладотворчі.*

ЗВУКОВЕ́ ПИСЬМО́ – див. *Буквене письмо*.

ЗІ́МКНЕНІ ПРИ́ГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – звуки, що утворюються в момент прориву струменем повітря зімкнених мовних органів. Див. *Африкати, Вибухові приголосні звуки, Носові приголосні звуки*.

ЗМІ́ЩЕННЯ ЗНА́ЧЕННЯ – це зміни в значенні, що

приводять до появи нового лексико-семантичного варіанта, тотожного за обсягом із вихідним.

ЗНАЧЕННЯ – змістова сторона мовних одиниць.

ЗУБНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ, дентальні приголосні звуки – утворювані притисканням передньої верхньої частини кінчика язика до задньої частини верхніх передніх зубів: [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'], [н], [н'], [л], [л'].

ІДЕОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО – див. *Письмо*.

ІДІОМА – стійке словосполучення, що виражає єдине поняття.

ІЄОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО – див. *Письмо*.

ІМЕННИКИ З АБСТРАКТНИМ ЗНАЧЕННЯМ – слова, що позначають поняття, які усвідомлюються завдяки абстрагуванню; назви опредмечених якостей, властивостей, дій.

ІМЕННИКИ З КОНКРЕТНИМ ЗНАЧЕННЯМ – слова, що позначають речі, факти, явища, які пізнаються органами чуття людини і підлягають лічбі.

ІНВАРІАНТ (лат. *invarians* – незмінний) – структурний тип, структурна одиниця мови (фонема, морфема, лексема, синтаксема), абстрагована від її конкретної реалізації.

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ МОВИ – мови, що належать до однієї з найбільших і науково вивчених мовних сімей. Мови цієї сім'ї на початку II тисячоліття до н. е. займали територію від Індії до Європи. I.-с. м., об'єднуючи живі й мертві мови, поділяються на такі групи: 1) індійська, або індоіранська, група, до якої належать мови гінді, урду, бенгальська, маратхі, сингальська, гуджаратська, дардські, циганська, давньоіндійські мови санскрит і пракрити; 2) іранська група, до якої належать перська (фарсі), таджицька, афганська (пушту), курдська, белуджійська, осетинська, титська, талиська, памірські та ін.; 3) слов'янська група. Див. *Слов'янські мови*; 4) балтійська група, до якої належать литовська, латиська і мертва пруська; 5) германська група, що об'єднує німецьку, англійську та ін.; 6) романська

група – це такі мови, як французька, румунська, італійська, іспанська, португальська та ін.; 7) кельтська група, що об'єднує бретонську, валлійську, ірландську, гельську (шотландську), вимерлі галльську, корнуельську; 8) грецька група, до якої належать новогрецька і вимерлі давньогрецька і середньогрецька (візантійська). Окремо входять до індоєвропейської мовної сім'ї албанська і вірменська мови, а також вимерлі групи мов: анатолійська, тохарська, фригійська, фракійська, іллірійська та ін.

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМИ – слова, які вживаються в багатьох неблизькоспоріднених мовах і разом з тим зберігають близькість звучання й тотожність значення.

ІНТОНАЦІЯ – засіб світлового виділення слів і словосполучень у реченні, а також його емоційно-експресивного оформлення. Складники І.: а) мелодика – послідовне підвищення та зниження голосу для розрізнення синтаксичних структур, передавання стану мовця. Напр.: І. розповідних, питальних, спонукальних речень, частин складного речення, відокремлених членів речення тощо; б) пауза – більш або менш тривала зупинка в мовному потоці; в) ритм – чергування наголошених і ненаголошених складів, коротких і довгих синтагм; г) тембр голосу – емоційно-експресивні відтінки звуків. Напр.: лагідний, веселий, лайливий тощо; д) темп – швидкість або повільність тривання мовлення у часі, тривалість пауз.

ІНШОМОВНА ЛЕКСИКА – запозичена лексика, яка не втратила ознаки іншомовності, що виявляються на фонетичному, морфемному, семантичному, граматичному рівнях

ІСТОРІЗМ – застаріле слово, що вийшло з ужитку у зв'язку зі зникненням реалії, яку воно називало.

ІСТОРІЧНА ФОНЕТИКА – див. *Фонетика*.

ІСТОРІЧНЕ (морфологічне, традиційне) Ч. – Ч., зумовлене фонетичними процесами в давні періоди розвитку української мови: [e-o] (*нести – носити*), [i-a] (*лізти – лазити*), [e-i] (*мести – замітати*), [o-a] (*котити – катати*), [ø-e-и]

(драти– дерти –здирати); [о, е- ъ] (сон – сну, лежень – лежня); [г-ж-з] (нога – ніжка – на нозі), [к-ч-ц] (рука – ручка – на руці), [х-ш-с] (вухо – вушко – у вусі), [д-дж] (ходить – ходжу), [б-бл] (робити – роблю) та ін. Паралельне Ч. – Ч., в результаті якою утворюються паралельні ряди звуків. Прикладом є Ч. голосних звуків, якість яких залежить від найближчих м'яких і твердих приголосних: *спати* [а] – *сплять* [ä]. Позиційне Ч. – Ч, що залежить від фонетичних умов, зміни позиції звука у слові: наголошеного і ненаголошеного голосних ([се^нло] – [села]), глухих і дзвінких приголосних звуків (*просити* – [проз'ба]), асимілятивних змін (*принісиши* – [при^еніш:и^е]) та ін. Фонетичне Ч.– Ч., зумовлене фонетичними законами певної мови, яке не викликає змін у склалі фонем слова.

КАЛАМБЇР – фігура мовлення, яка полягає в гумористичному використанні багатозначності слова або звукової схожості різних слів.

КА́ЛЬКА – слово або вираз, дослівно перекладений з іншої мови.

КИРІ́ЛИЦЯ (від імені просвітителя IX ст., одного з авторів азбуки – Кирила) – одна з перших найдавніших слов'янських азбук. К. відрізняється від глаголиці більш простою і чіткою формою букв. На основі К. створено сучасні український, російський, білоруський, болгарський, сербський, узбецький, казахський, таджицький та інші алфавіти.

КІНЕТИ́ЧНА М. (М. жéстів) – сукупність рухів рук, тіла, що використовується як засіб спілкування, заступаючи сигнали звукової природної мови.

КНІ́ЖНА ЛÉКСИКА – слова, властиві писемній формі літературної мови.

КОНОТА́ЦІЯ – оцінне, емоційне або стилістичне забарвлення мовної одиниці, яке має узагальнений характер (закріплений у системі мови) або okazіональний (індивідуальний, зумовлений специфічним контекстом).

КОНСОНАНТНЕ ПИСЬМО – див. *Письмо*.

КОНТАКТНА ДИСИМІЛЯЦІЯ – див. *Дисиміляція*.

КОНТЕКСТУАЛЬНІ АНТОНІМИ – мовленнєві антоніми, що набувають антонімічних відношень тільки в певному контексті.

КОНТЕКСТУАЛЬНІ СИНОНІМИ – слова, що вступають у синонімічні зв'язки лише в певному контексті.

КОНТРАРНА ПРОТИЛІЖНІСТЬ – виражає крайні симетричні члени упорядкованої множини, між якими існує середній, проміжний складник, що називається мезонім.

КОРЕЛЯТ (від лат. со(n) разом і relatus–віднесений) – мовна і одиниця (фонема, слово тощо), співвідносна з іншою, парною, належною до того самого ряду. *Корелятивна пара, корелятивний ряд*. Напр.: [d] –[t], білий – чорний, мати – батько.

КОРЕЛЯЦІЯ (від лат. согgelatio – співвідношення) – див. *Співвіднесеність*.

КРИЛАТІ ВІСЛОВИ – часто повторювані влучні словесні формули, джерело яких може бути встановлене (вислови видатних політичних діячів, історичних осіб, цитати з античних творів, Біблії тощо).

ЛАБІАЛІЗАЦІЯ (лат. labialis– губний) – вимова звуків, при якій губи витягуються вперед і заокруглюються, змінюючи розмір ротової порожнини, що впливає на зміни якості звука.

ЛАБІАЛІЗОВАНІ ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, що утворюються за участю губів [o], [y].

ЛАБІАЛІЗОВАНІ ЗВУКИ (від лат. labium– губа) – див. *Губні звуки*.

ЛАБІО-ДЕНТАЛЬНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (від лат. Labium – губа і dentalis – зуб) – див. *Губні звуки*.

ЛЕКСЕМА – слово як структурний елемент мови в усій сукупності своїх форм і значень.

ЛЕ́КСИКА – це сукупність уживаних у мові слів, із якими пов’язані певні значення, закріплені в суспільному вжитку.

ЛЕ́КСИКА ІНШОМОВНОГО ПОХО́ДЖЕННЯ – складники запозиченої лексики, що пройшли тривалий етап адаптації до системи української мови і для сучасної мовної свідомості втратили ознаки іншомовності.

ЛЕКСИКОГРА́ФІЯ – розділ мовознавства, пов’язаний зі створенням словників та опрацюванням їх теоретичних засад.

ЛЕКСИКОЛО́ГІЯ – (від грец. *lexikós* – словесний, словниковий і *lógos* – учення) – розділ мовознавчої науки, що вивчає словниковий склад мови.

ЛЕКСИ́ЧНЕ ЗНА́ЧЕННЯ – індивідуальне предметно-поняттєве значення слова, яке відображає уявлення носіїв мови про навколишню дійсність (предмети, ознаки, дії, процеси) і відношення між ними.

ЛІНГВІ́СТИКА, або **мовозна́вство** – наука про природну мову загалом і про всі мови світу як її індивідуальні представники.

ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА – унормована, стандартна, правильна з погляду усталених, кодифікованих норм форма національної мови, що обслуговує культурно-освітні потреби суспільства, виконує консолідуючу функцію через використання у сферах державного управління, засобів масової інформації, науки, культури та літератури. Л. м. протиставляється діалектам, жаргонам, просторіччю; існує в усній та писемній формах. Залежно від суспільного використання Л. м. формуються її функціональні стилі.

ЛІТЕРАТУ́РНА НО́РМА – вироблені в писемно-літературній практиці правила використання мовних одиниць та кодифікація цих правил у словниках і граматиках. Л. н. історично змінні, свідомо регульовані, вони забезпечують існування мовних традицій, єдність літературної мови, її консолідуючу роль у національній культурі.

ЛОГІЧНИЙ НАГОЛОС – див. *Наголос*.

МЕЗО́НІМ – середнє, проміжне поняття між контрарними антонімами.

МЕТА́ФОРА – перенесення назви з одних предметів, явищ, властивостей, дій на інші на підставі схожості чи подібності асоціацій, які вони викликають у свідомості носія мови.

МЕТО́НІМІЯ – різновид переносних значень, що ґрунтується на основі суміжності двох об'єктів.

МИЛОЗВУ́ЧНІСТЬ, евфонія – добре, приємне, з погляду фонетичних і лексико-стилістичних норм певної мови, звучання певних мовних елементів – звукосполучень, слів і словосполучень. М. української мови досягається природним чергуванням окремих голосних і приголосних, спрощенням у групах приголосних, використанням фонетичних варіантів прийменників, прислівників, повнозначних слів (*нога – нозі, стіл – стола, місто – міський, у – в, з – зі – із, позаду – позад, прийшов онук (а не внук)*), які за певних обставин можуть чергуватися, не змінюючи змісту слів.

МНОЖІ́ННІ ІМЕ́ННИКИ – іменники неповної парадигми числа, для яких властиві лише форми множини.

МО́ВА – 1) складне суспільне явище, в якому розрізняють такі ознаки: а) найважливіший засіб людського спілкування та об'єднання людей у спільноту; б) засіб самоідентифікації й вираження ментальності нації (етносу); в) засіб формування й розвитку думки, здійснення пізнавальної діяльності, реалізації духовної культури народу. Функції мови як суспільного явища відбивають особливості історії народу – носія національної мови, характер мовної ситуації в суспільстві.

МО́ВНА ОСОБІ́СТІТЬ – поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності М. о. свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній

культури. Творчий підхід і рівень мовної компетентності стимулюють мовну особистість до вдосконалення мови, розвитку мовного смаку, до постійного відображення в мові світоглядно-суспільних, національно-культурних джерел і пошуків нових, ефективних індивідуально-стильових засобів мовної виразності.

МОВА ПОЛІТИКА – заходи держави щодо розв'язання питань розвитку мови (мов) у соціумі, країні. Особливої ваги набуває М. п. в поліетнічних державах у зв'язку з освітою (освіта державною мовою, рідною мовою етносу), створення інформаційного простору, який забезпечує національну цілісність і безпеку держави. До М. п. належить питання мовного планування, актуальні для країн, що тривалий час перебували у складі імперій і в яких культивувалася й утверджувалася як соціально престижна мова метрополії. Оцінка рівня розвитку мови і її здатності обслуговувати всі сфери життя соціуму, вступати важливим складником розвитку національної культури, освіти залежить від здійсненої в державі М. п. вона визначає також діяльність у галузі культури мови.

МОВА СИТУАЦІЯ – сукупність умов, що характеризують визначені законом і насправді реалізовані правила мовної поведінки громадян; використання державної мови у сфері державного управління, освіти та виховання (від дитячих освітньо-виховних закладів до вищих навчальних закладів), у силових структурах, у сфері науки, культури, засобів масової інформації тощо. Сфера торгівлі, реклами також належить до важливих показників мовної ситуації в державі. М. с. залежить від здійснюваної в державі мовної політики, державного планування у сфері книгодрукування, наповнення інформаційного простору, від цілеспрямованих заходів щодо мовного виховання громадян. В оцінці М. с. розрізняють два підходи: аналітичний, пов'язаний з висвітленням причин реальної М. с., і перспективно-плановий, пов'язаний з оцінкою майбутнього М. с., в яку закладаються державні важелі управління суспільством.

МОНОСЕМІЯ – здатність слова мати лише одне значення.

МОРФОНЕМА – елементарна одиниця морфонології, граничний складовий елемент морфеми.

МОРФОНОЛОГІЯ – розділ мовознавства, що вивчає фонемний склад морфем різного типу. Об'єктом М. є варіювання фонем у складі морфем однієї морфеми, тобто чергування, усичення, нарощення тощо. Напр.: *друг – друзі, твердий – твердь, сад – садочок.*

НАГОЛОС – виділення одного зі складів неодноскладового слова або слова в реченні посиленням голосу, підвищенням тону, тривалішим звучанням.

НАГОЛОШЕНИЙ ГОЛОСНИЙ ЗВУК – голосний звук, на який падає наголос і який вимовляється з більшого силою, тривалістю порівняно з ненаголошеним: *колесо, корова, молоко.* Див. також *Ненаголошений голосний.*

НАЗАЛІЗАЦІЯ (фр. *nasalization*, від лат. *nasus* – ніс) – набуття голосним звуком додаткової носової артикуляції внаслідок опускання м'якого піднебіння та одночасного виходу повітряного струменя через рот і ніс. Н. відбувається під впливом приголосних носових звуків, напр., у словах *мак, нога.*

НАЗВИ ІСТОТ – іменники, що позначають назви людей і тварин, різні демонологічні та міфологічні істоти.

НАЗВИ НЕІСТОТ – іменники, що позначають неживі предмети, різноманітні явища і поняття, рослини та частини тіла людини.

НАРІЧЧЯ – найширше діалектне угруповання певної мови, що складається з близьких за структурними ознаками споріднених говорів. Мовні ознаки Н. виразно відрізняються від типових рис іншого Н. В українській мові розрізняють північне, або поліське, південно-західне і південно-східне Н.

НАЦІОНАЛЬНА МОВА – див. *Мова.*

НЕЛАБІАЛІЗОВАНИ ГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, при утворенні яких губи не беруть активної участі: [a], [e], [й], [i].

НЕНАГОЛОШЕНИЙ ГОЛОСНИЙ – голосний звук, який не несе на собі наголосу і вимовляється, порівняно з наголошеним, з меншим напруженням мовних органів: сидіти, білуватий, весело, чотири. Див. також *Наголошений голосний*.

НЕОЛОГІЗМИ – слова або мовні звороти, в яких на певному етапі розвитку мови новими є і зміст, і звукова оболонка слова (лексичні неологізми) або в яких стара звукова оболонка слова наповнюється новим змістом (семантичні неологізми).

НЕСКЛАДВО́РЧИЙ ЗВУК, нескладовий звук – звук, що не утворює складу: будь-який приголосний, голосні [ї], [й]. Напр.: [праўда] – правда, [ўз'аў] – взяв.

НОВА́ УКРАЇ́НЬСЬКА ЛІТЕРАТУ́РНА МО́ВА – мова, що умовно веде свій початок з «Енеїди» І. П. Котляревського (1798 р.).

НОСОВІ ЗВУ́КИ – звуки, при утворенні яких значна частина видихуваного повітря проходить при опущеному м'якому піднебінні через носову порожнину.

НУЛЬ ЗВУ́КА – відсутність звука як граматичного показника при чергуванні. Напр.: вогонь – вогню, день – дня, вибрати – вибирати, надсилати – надіслати.

ОГЛУ́ШЕННЯ ПРІ́ГОЛОСНИХ ЗВУ́КІВ, асиміля́ція регресі́вна за глу́хістю – заміна дзвінкого шумного приголосного парним глухим: а) префікса (або прийменника) з перед [к], [п], [т] [ф], [х], що передається на письмі с-. Напр.: спитати, стиха, сфотографувати; б) частково у вимові кінцевого [з] у префіксах (або прийменниках) роз-, без-. Напр.: [росписка], [бе^нзсла'ўно]; в) приголосного [г] перед [к], [т] у словах [н' і хт' і], [к'і'хт' і], [ле'хко], [во'хко] та похідних від них утвореннях.

ОДЗВІ́НЧЕННЯ ПРІ́ГОЛОСНИХ ЗВУ́КІВ, асиміля́ція регресі́вна за дзві́нкістю – заміна глухого приголосного звука парним дзвінким під впливом наступного дзвінкого шумного

приголосного. Напр.: [боротьба'] → [бород'ба'], [просьба] → [проз'ба], [вокзал] → [вог'зал], хочби → [ходжби'].

ОДИНІЧНІ ІМЕННИКИ (сингулятиви) – іменники, які позначають один предмет, виокремлений із сукупності однорідних предметів, носієм цього значення є суфікс *-ин* (а).

ОКСЮМОРО́Н, або **оксиморо́н** – троп, що ґрунтується на поєднанні протилежних за значенням слів, унаслідок чого утворюється новий смисл і виникає несподіваний експресивний ефект.

ОМО́ГРАФИ – різні за значенням слова, що мають однакове графічне зображення, написання, але вимовляються по-різному.

ОМО́НИМИ – слова однакового звучання і (або) написання, але різного значення.

ОМОФ́ОНИ – слова, що збігаються за вимовою в усіх чи окремих граматичних формах, проте мають різне лексичне значення і відмінне графічне зображення.

ОМОФ́ОРМИ – слова, що мають однаковий звуковий склад тільки в певній граматичній формі.

ОНОМАСІОЛ́ОГІЯ – наука, яка вивчає процеси найменування.

ОНОМА́СТИКА – розділ мовознавства, що вивчає власні назви, історію їх виникнення, розвитку й функціонування.

ОРФОЃРАМА (від гр. *orthōs* – прямий, правильний і *graphō* – буква, запис) – написання, що відповідає правилам орфографії. Є букені й не буквені О. Напр.: *вести, близький; по-українському, крісло* (перенос слова із рядка в рядок), *Місяць і місяць*.

ОРФОЃРАФІЯ (від гр. *orthos* – прямий, правильний і *grapho* – пишу) – див. *Правопис*.

ОРФОЕП́ІЧНІ НО́РМИ – правила вимови голосних і приголосних звуків у різних позиціях, сполучень звуків у словах, словосполученнях і реченнях, правила вимови

окремих граматичних форм, особливості вимови іншомовних слів, норми наголошування та інтонації.

ОРФО́Е́ПІЯ (від гр. orthos – рівний, правильний і epos – слово, мова) – 1) система загальноприйнятих правил, що визначають норми літературної вимови. У поняття літературної вимови входять правила вимови голосних і приголосних у різних позиціях, сполучень звуків у словах, словосполученнях і реченнях, окремих граматичних форм, особливості вимови іншомовних слів, а також норми наголошування та інтонування. В основу української літературної вимови лягла фонетична система середньонаддніпрянських говірок; 2) розділ мовознавства, що вивчає норми літературної вимови.

ОСВО́ЄННЯ ЗАПОЗІ́ЧЕНИХ СЛІ́В – пристосування запозичень до графічної, фонетичної, граматичної та семантичної будови української мови.

ПАЛАТАЛІ́ЗА́ЦІЯ (лат. palatum– піднебіння) – підняття середньої частини спинки язика до твердого піднебіння, внаслідок чого приголосний звук пом'якшується.

ПАЛАТАЛІ́ЗОВА́НІ ПРІ́ГОЛОСНІ ЗВУ́КИ (лат. palatum – піднебіння) – див. *М'які приголосні звуки*

ПАЛАТА́ЛЬНИЙ ПРІ́ГОЛОСНИЙ ЗВУК (лат. palatum – піднебіння) – це звук [й].

ПАРАДІ́ГМА – клас мовних одиниць, протиставлених одна одній і в той же час об'єднаних спільною ознакою чи на основі однакової асоціації.

ПАРО́НИМИ – однокореневі слова, подібні за структурою і вимовою, які належать до однієї частини мови чи мають спільні граматичні ознаки, але різняться своїм значенням.

ПАРОНОМА́ЗІЯ – стилістична фігура мови, побудована на зближенні співзвучних слів.

ПАСІ́ВНА ЛЕ́КСИКА – слова, які ще не ввійшли до активного вжитку (неологізми), і ті, що виходять з мови,

поповнюючи розряд застарілої лексики.

ПЕРЕДНЬОЯЗИКОВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, утворювані підніманням передньої спинки язика до верхніх зубів або до твердого (переднього) піднебіння: зубні П. п. з. ([д], [д'], [т], [т'] [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [н], [н'] [л], [л']) і піднебінні П. п. з. ([ж], [ш], [дж], [ч], [р], [р']).

ПЕРЕНОС СЛОВА – поділ слова за певними правилами, коли слово не вміщається в одному рядку, для перенесення його частин в інший рядок. Напр.: *ака-демія, го-ри-цвіт, бли-зький*.

ПЕРЕНОСНЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА – вторинне, похідне значення, що пов'язане з основним і виникло внаслідок перенесення назви на інший предмет чи явище за подібністю, суміжністю чи функцією.

ПЕРИФРАЗА (перифраз, парафраза) – описовий зворот мови, або поетична фігура, троп, з допомогою якого передається зміст іншого слова чи виразу.

ПИСЬМО – система графічних знаків для закріплення усної мови на письмі. Для української мови, як і для більшості мов світу, характерне звукове П. (П. *алфавітне, П. буквене, П. буквено-звукове*). Це П., у якому графічний знак, як правило, позначає окремий звук мовлення. Ідеографічне П. (від гр. *idea* – поняття і *graphō* – пишу) – П., у якому графічний знак є символом, знаком поняття, передає значення, а не звук слова. Ієрогліфічне П. – таке П., де графічний знак є символом певного об'єкта. Консонантне П. (П. *квазіалфавітне*) – складове П., у якому один знак виражає певний приголосний, а інший – голосний (матеріальний чи нульовий). Піктографічне П. (від лат. *pictus* – живописний і гр. *graph* – пишу) – П., у якому графічний знак передає життєву ситуацію, подію, а не звуки мови. Силабічне П. – таке П., де кожний знак передає лише певну послідовність звуків, а не слово. Складове П. – П., у якому графічний знак передає склад.

ПІКТОГРАФІЧНЕ ПИСЬМО – див. *Письмо*.

ПЛА́ВНІ ПРІГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – сонорні приголосні звуки: [р], [р'] та [л], [л']. При творенні цих приголосних струмінь видихуваного повітря виходить через ротову порожнину.

ПОБІ́ЧНИЙ НА́ГОЛОС – див. *На́голос*.

ПОВНОГОЛО́ССЯ – наявність у коренях слів східнослов'янських мов звукосполук **-оро-, -оло-, ере-, -еле-** між приголосними. Наприклад: *город, полотно, терен, пелена*. Див. також *Неповноголо́сся*.

ПОВНОЗНА́ЧНІ СЛОВА́ – слова, що мають лексичне значення, типові для них граматичні категорії і виконують певні синтаксичні функції.

ПОДО́ВЖЕННІ ПРІГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – такі, що вимовляються із удвічі більшою витримкою. П. п. з. є явищем фонетичним і морфологічним. Фонетичне подовження розвинулось унаслідок уподібнення приголосних (повної регресивної асиміляції м'яким приголосним сусіднього наступного [й]) у XIV ст. Напр.: *знання, миттю, ллю*. Подовжуються приголосні звуки [д':], [т':], [з':], [с':], [ц':], [л':], [н':], [ж':], [ч':], [щ':] у вимові й на письмі тільки між двома голосними (перед [а], [у], [е], графічно **я, ю, є**). Напр.: *сторіччя, життєпис, сіллю, розкішню*.

ПОЗИЦІ́ЙНІ ЧЕРГУВА́ННЯ – див. *Чергува́ння*.

ПОЛІ́СЕМІ́Я, або **багатозна́чність** – наявність в одного і того ж слова кількох лексичних значень.

ПОНЯ́ТТЯ – відображення в свідомості людини істотних ознак явищ, предметів дійсності.

ПОХІ́ДНЕ СЛÓВО (мотивоване) – слово, яке виникає у мові на основі іншого слова (слів).

ПРА́ВИЛО ДЕВ'Я́ТКИ – правило української орфографії, за яким в іншомовних словах на місці і, у (ігрек) після девятки літер (д, т, з, с, ц, ж (дж), ч, ш, р) перед наступним приголосним звуком у

загальних назвах пишеться літера **и**. Напр.: *диригент, фізика, силует, джинси, чипси*.

ПРАВÓПИС, орфографія – система правил: 1) написання слів та їх значущих частин (морфем); 2) написання слів разом, окремо та через дефіс; 3) уживання великої та малої літер; 4) переносу слів із рядка в рядок.

ПРАКТІЧНА ТРАНСКРІПЦІЯ – див. *Транскріпція*.

ПРИГОСНІ ЗВУКИ – звуки мови, при утворенні яких видихуваний струмінь повітря натрапляє в ротовій порожнині на різні перепони, створювані мовними органами. П. з. Поділяються на: 1) сонорні та шумні, глухі та дзвінкі за наявністю голосу й шуму; 2) губні, передньоязикові, середньоязикові, задньоязикові, глотковий за місцем творення перепони; 3) проривні, фрикативні, африкати, зімкнено-прохідні, вібрант за способом творення перепони; 4) тверді, м'які, напівпом'якшені за наявністю чи відсутністю додаткової артикуляції.

ПРІНЦИПИ ПРАВÓПISУ – закономірності, на основі яких виробляються ті чи інші правила правопису. В українському правописі основними є фонетичний, морфологічний і традиційний П. п. Морфологічний П. п. вимагає збереження на письмі однакового написання морфем незалежно від їх вимовляння в окремих формах слова чи споріднених словах. Напр.: *нігті [n'ixt' i]*, *одягаєшся [od'aгайес':a]*, *річка – на річці [p'ič': i]*. Традиційний (історичний) П. п. – такий, коли слова пишуться так, як їх писали колись, хоча в сучасній українській мові таке написання ні вимовою, ні граматичною структурою не зумовлюється. Напр.: *кишеня, лимон, левада, Голландія, Ніцца*.

ПРОРИВНІ ПРІГОЛОСНІ ЗВУКИ – див. *Вибухові приголосні звуки*.

ПРОСТОРІЧЧЯ – лексика, яка перебуває на грані літературного вжитку і часто виходить за межі літературної мови.

ПРОТЄЗА (фр. *protheses*, від *prothesis* – розташування спереду) – поява приголосного звуку на початку слова перед **а, о,** у та **і**. Напр.: **вугілля, гострий, вухо, віслюк.**

ПРОТЕТІЧНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – приставні на початку слова перед голосними [а], [о], [у], [і] приголосні звуки: [в] та [г]. Напр.: *вогонь, Ганна.*

ПРОФЕСІОНАЛІЗМИ – слова чи вирази, властиві мовленню представників певної професії.

ПРЯМЕ ЗНАЧЕННЯ СЛОВА – основне, вихідне значення слова.

РЕДУКЦІЯ (лат. *reduction*, від *reducere* – відсувати назад, скорочувати, зменшувати) – послаблення сили, довготи звуку, тембру його звучання. Кількісна Р. – зменшення тривання звуку, що викликане його наголошеною позицією. Якісна Р. – зміна артикуляції звуку через скорочення його звучання. Цей тип українській мові не властивий, тоді як у російській мові він визначає норму вимови.

РОЗМОВНА ЛЕКСИКА – слова, поширені в розмовно-побутовому стилі мовлення.

РОЗШІРЕННЯ ЗНАЧЕННЯ – збільшення семантичного обсягу слова в процесі його історичного розвитку.

РУХОМІЙ НАГОЛОС – див. *Наголос.*

СВИСТЯЧІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ, сибілянти – передньоязикові зубні щілинні звуки, при утворенні яких язик змикається з верхніми зубами, [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз'].

СЄМА – компонент структури лексичного значення в семемі; реально сприймана, фіксована в тексті чи ймовірна підсвідома ознака-властивість предмета, дії, названих не просто словом, а семемою у його конкретному одному значенні.

СЕМАНТИКА – значення слова, виразу; розділ мовознавства, що вивчає значення слів та виразів і зміну цих значень.

СЕМАСІОЛОГІЯ – наука про значення слів.

СЕРЕДНЬОЯЗИКОВИЙ ПРИГОЛОСНИЙ ЗВУК – звук, що твориться наближенням середньої частини спинки язика до середньої частини піднебіння: [й].

СИГНІФІКАТ – сукупність ознак класу предметів, виділені й пізнані людиною, що формують понятійне ядро лексичного значення.

СИНЕКДОХА – різновид метонімії, заснований на кількісному зіставленні предметів, явищ, на заміні частиною цілого, одним предметом – сукупності їх.

СИНОНІМИ – слова (переважно однієї частини мови) або їхні окремі значення, а також стійкі словосполучення, афікси, словотворчі типи, граматичні форми, зокрема синтаксичні конструкції, що при повній чи частковій формальній відмінності мають тотожні значення (з можливими відмінностями в стилістичних і граматичних характеристиках та в сполучуваності).

СИНОНІМІЧНИЙ РЯД – сукупність одиниць мови, співвідносних між собою при позначенні тих самих явищ, предметів, ознак, дій.

СИНОНІМІЯ – повний або частковий збіг значень двох чи кількох слів; подібність слів, морфем, фразеологічних одиниць за значенням відмінності їхньої звукової форми.

СИНТАГМА (гр. syntagma – поєднання, лад, зв'язок) – ритміко-інтонаційна і змістова мовна одиниця, яка складається з одного чи кількох слів у висловлюванні.

СКЛАДОПОДІЛ – 1) межа, що відділяє кінець попереднього складу від початку наступного; 2) членування слова на склади.

СКЛАДОТВОРЧИЙ ЗВУК – звук, що здатний утворювати склад. Це голосні звуки, а в деяких умовах і приголосні, напр., у чеській приголосні [л], [р].

СЛЕНГ – розмовний варіант мовлення певної соціальної групи суспільства (жаргон).

СЛОВЕСНИЙ НАГОЛОС – див. *Наголос*.

СЛОВО – найменша самостійна значуща одиниця мови, яка складається з комплексу звуків, за яким суспільною практикою закріплене певне значення і якому властива відтворюваність у процесі мовлення.

СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ – одна з груп сім'ї індоєвропейських мов. С. м. поділяються на три підгрупи: східнослов'янські (українська, білоруська, російська), західнослов'янські (польська, чеська, словацька, кашубська, лужицькі) і південнослов'янські (болгарська, сербська, хорватська, словенська, македонська) мови.

СОНОРНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (лат. *sonoros* – звучний) – звуки, в утворенні яких голос переважає над шумом: плавні ротові ([л], [л'], [р] [р'] [р'], [в], [й]), носові ([м], [н], [н']).

СПОРІДНЕНІСТЬ МОВ – ознака спільності походження мов із однієї прамови, що підтверджується наявністю спільних або закономірно видозмінених у кожній із них елементів – фонетичних, морфологічних, словотвірних, синтаксичних.

СПРОЩЕННЯ ГРУП ПРИГОЛОСНИХ ЗВУКІВ – звільнення від одного із приголосних на місці виникнення їх збігу на письмі й у вимові: стн → сн, здн → зн, стл → сл, скн → сн, рдц → рц, нтськ → нськ, нтств → нств. Напр., на письмі: *пізно, тижня, проїзний*; у вимові: [студенство].

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА – 1) синонімічна назва до «Нова українська літературна мова»; 2) українська літературна мова ХХ століття; 3) мова, якою послуговуються одночасно три покоління, тобто мова останніх 60-их років.

ТАКТОВИЙ НАГОЛОС – див. *Наголос*,

ТВЕРДІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, що мають нижчий, порівняно з м'якими приголосними звуками, тембр звучання, зумовлений відсутністю палаталізації. Т. п. з. і м'які приголосні звуки можуть утворювати співвідносні пари. Власне Т. п. з. – це звуки [б], [п], [в], [м], [ф], [ж], [ч], [ш], [дж], [г], [к], [х], [г].

ТЭМБР МОВИ (фр. *taimbre* – дзвоник) – звукове забарвлення, що надає фразі тих чи інших емоційно-експресивних відтінків.

ТЕМП МОВИ (іт. *tempo*, від лат. *tempus* – час) – час звучання, різні види тривалості мовних відрізків і зупинок між ними (пауз). Напр., уповільнена мова і скоромовка.

ТЭРМІН – спеціальне слово або словосполучення, яке вживається для точного вираження поняття якоїсь галузі знання.

ТЕРМІНОЛОГІЯ – розділ лексики, що охоплює терміни різних галузей науки, техніки, мистецтва, суспільного життя; сукупність усіх термінів якоїсь мови.

ТРАНСКРІПЦІЯ (лат. *transcriptio* – переписування) – спосіб передавання звукового складу окремих слів чи цілого тексту в письмовій формі.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ (від лат. *trans* – крізь, через і *littera* – буква, літера) – передача слів тексту, записаних однією графічною системою, засобами іншої графічної системи.

ТРОП – образна форма вираження, основана на вживанні слова в переносному значенні, що використовується для підсилення зображальновиражальності мовлення.

ФАРИНГАЛЬНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ (гр. *pharyx*, *pharyngos* – глотка) – глоткові приголосні звуки. Фарингальним в українській мові є приголосний [ґ]. Див. – *Глоткові приголосні звуки*.

ФОНЕМА – (гр. *phōnēma* – звук) – найменша одиниця звукової системи мови, за допомогою якої розпізнаються наділені значенням частини слова, окремі слова та їхні граматичні форми. Так, розрізняють за одною Ф. слова: карта – парта, дам – дим, сом – сам – сум. В українській мові 38 фонем: 6 голосних ([а], [о], [у], [е], [и], [у]). 32 приголосні ([б] [п], [в], [м], [ф], [д], [д'], [т], [т'], [з], [з'], [с], [с'], [дз], [дз'], [ц], [ц'], [ж], [ч], [ш], [дж], [р] [р'], [л], [л'] [н], [н'], [й], [г], [ґ], [к], [х]).

ФОНЕМАТИЧНА Т. – спосіб передавання складу фонем у слові чи відрізку мовлення. Для неї вживають 38 позначень літер, не використовують додаткові знаки довготи (:), пом'якшення губних приголосних (')(') і на позначення варіантів голосних фонем (напр., [0^y], [ä]). Текст Т. фонематичної береться у скісні дужки // . Напр.: /дошч/, /книжц'і/.

ФОНЕТИКА (гр. *phonetikos* – звуковий, голосовий) – 1) розділ мовознавства, що вивчає звуковий склад мови. Описова Ф. – розділ, що містить відомості про звуковий склад мови на сучасному етапі її розвитку і про всі зміни, що відбуваються в ньому. Історична Ф. – розділ, що вивчає звуковий склад певної мови протягом усього історичного періоду її розвитку. Загальна Ф. – розділ, що розробляє на матеріалі різних мов теорію утворення звуків, наголосу, структури складів тощо. Експериментальна Ф. стосується вивчення звукової будови мови за допомогою приладів та інструментів; 2) артикуляційні та акустичні властивості звуків певної мови. *Ф. української мови.*

ФОНЕТИЧНА Т. – спосіб передавання на письмі усної мови з усіма особливостями вимови звуків. В основі її – знаки українського алфавіту та діакритичні знаки. У фонетичній Т. відсутні літери **я, ю, є, ї, щ, ь**, а також розрізнення великої та малої літери. Текст Т. фонетичної береться у квадратні дужки []. Напр.: [*ne^ure^uлаз*], [*кінец'*].

ФОНОЛОГІЯ (від гр. *phone* – звук, голос і *logos* – слово, вчення) – розділ мовознавства, що вивчає звуки мови як засіб розрізнення наділених значенням частин слова, окремих слів та їхніх форм. У Ф. центральне місце займає вчення про фонему.

ФОРМИ МОВИ (різно́види мо́ви). Мова існує в усній і писемній формах (різновидах) спілкування. Усна ф. м. (усна мова) – це звукова мова, яка широко використовує позамовні засоби спілкування – жести, міміку тощо. Писемна ф. м. (писемна мова) – мова, зафіксована на письмі відповідними графічними знаками.

ФРА́ЗА (гр. phrasis – спосіб висловлювання, зворот) – 1) основна одиниця спілкування, що становить змістову і граматичну єдність, тобто речення; 2) найбільша фонетична одиниця, що відділяється в мовному потоці паузами і поділяється на такти (синтагми).

ФРАЗЕОЛОГІ́ЗМ – лексико-граматична єдність двох чи кількох нарізно оформлених компонентів, граматично організованих за моделлю словосполучення чи речення, яка, маючи цілісне значення, відтворюється в мові за традицією, автоматично.

ФРАЗЕОЛО́ГІЯ – учення про звороти мови; сукупність фразеологічних одиниць певної мови.

ФРА́ЗОВИЙ НА́ГОЛОС – див. *На́голос*.

ФРИКА́ТІВНІ ПРІ́ГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – лат. frikatus – тертя) – див. *Щілі́нні прі́голосні зву́ки*.

ФУНКЦІО́НАЛЬНИЙ ПЕРЕНО́С – перенесення, що здійснюється на основі подібності функцій двох явищ дійсності (різновид метафори).

ФУНКЦІО́НАЛЬНИЙ СТИ́ЛЬ – різновид літературної мови, який визначається сферою вживання і характеризується особливими лексичними, граматичними, фразеологічними та іншими засобами.

ЧАСТІ́НА МО́ВИ – лексико-граматичний клас слів, які характеризуються узагальненим лексичним значенням, морфологічними категоріями, своєрідністю морфемної будови та специфічними словотвірними засобами і синтаксичною роллю.

ЧАСТКО́ВА АСИМІ́ЛЯЦІЯ – див. *Асиміля́ція*

ЧЕРГУВА́ННЯ – зміна звуків, що займають одне й те саме місце в морфемі. Ч. спричиняється потребами словозміни або словотворення.

ШИПЛЯ́ЧІ ПРІ́ГОЛОСНІ ЗВУ́КИ – передньоязикові піднебінні шумні звуки, при творенні яких язик змикається із

твердим піднебінням: щілинні (фрикативні) [ж], [ш], зімкнено-щілинні (африкати) [ч], [дж].

ШУМНІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, при утворенні яких бере участь голос і шум (дзвінкі приголосні) з перевагою шуму або лише шум (глухі приголосні). Див. також *Сонорні приголосні звуки*.

ЩІЛІННІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ, СПІРА́НТИ (фрикативні) (від лат. *fricatio* – тертя) – звуки, під час утворення яких мовні органи зближуються між собою так, що виникає щілина, а видихуване повітря третяся об краї зближених мовних органів: [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ж], [ш], [г], [х], [в], [й].

ЯЗИКО́ВІ ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ – звуки, при утворенні яких активним органом є язик.

ЛІТЕРАТУРА

Основна

1. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір / Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо. Тернопіль : Навчальна книга Богдан, 2004. 184 с.
2. Передрій Г. Г. Лексика і фразеологія української мови / Г. Г. Передрій, Г. М. Смолянїнова. К., 1983. 207 с.
3. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис : підручник / А. К. Мойсієнко, І. М. Арібжанова, В. В. Коломийцева. К. : Знання, 2010. 374 с.
4. Сучасна українська літературна мова : [підручник для студентів філологіч. спец. вузів]/[за ред. А. П. Грищенка]. 3-тє, переробл. і доп. К. : Вища школа, 2002. 493 с.
5. Сучасна українська літературна мова : [підручник для студентів вузів]/[за ред. М. Я. Плющ]. 4-те вид., стереот. К. : Вища школа, 2003. 430 с.
6. Сучасна українська літературна мова : Підручник / М. Я. Плющ, С. П. Бевзенко, Н. Я. Грипас та ін.; За ред. М. Я. Плющ. 7-ме вид., стер. К. : Вища шк., 2009. 430 с.

Допоміжна

1. Акцентологія. Етимологія. Семантика: До 75-річчя академіка НАН України В. Г. Скляренка. К. : Наукова думка, 2012. 775 с.
2. Аркушин Г. Незмінні західнополіські іменні лексеми / Г. Аркушин // Українська мова. 2017. № 2 (62). С. 40 – 48.
3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академічна граматики укр. мови / І. Р. Вихованець. К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. 400 с.
4. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматики української мови. Морфологія : підручник / О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. К. :

Либідь, 1993. 336 с.

5. Городенська К. Профі-кар'єра чи професійна кар'єра / К. Городенська // Українська мова. 2017. № 2 (62). С. 122.

6. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія / В. О. Горпинич. К. : Вища школа, 1999. 207 с.

7. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія: Навчальний посібник / В. О. Горпинич. Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1998. 189 с.

8. Горпинич В. О. Морфологія української мови : підручник для студентів ВНЗ / В. О. Горпинич. К. : ВЦ "Академія", 2004. 336 с.

9. Гуряєва Н. Особливості мови першого українського молитовника / Н. Гуряєва // Українська мова. 2017. № 2 (62). С. 27 – 39.

10. Дочу А. Р. Мовні контакти і запозичення як чинник формування тематичних груп лексики (на матеріалі англійського орнітонімікону) / А. Р. Дочу. К. : Наук. думка, 2017. 206 с.

11. Дюндик О. Креативний потенціал неолексикону Євгена Пашковського / О. Дюндик // Українська мова. 2017. № 2 (62). С. 110 – 122.

12. Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови / М. А. Жовтобрюх, Б. М. Кулик. К., 1972. Ч. 1. 402 с.

13. Індоевропейська спадщина в лексиці слов'янських, балтійських, германських і романських мов: Семантичні та словотвірні зв'язки і процеси / Відп. ред. В. П. Пономаренко. К. : Видавн. дім Д. Бураго, 2013. 604 с.

14. Караман С. О. Сучасна українська літературна мова : навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / С. О. Караман, О. В. Караман, М. Я. Плющ [та ін.]; за ред. С. О. Карамана. К. : Літера ЛТД, 2011. 560 с.

15. Карпенко Ю. О. Фонетика і фонологія сучасної

української літературної мови : Учб. посібник / Ю. О. Карпенко. Одеса, 1996. 144 с.

16. Клименко Н. Вияви категорії демінутивності в науковому стилі / Н. Клименко // Українська мова. 2017. № 2 (62). С. 3 – 13.

17. Клименко Н. Демінутиви у біологічній терміносистемі сучасної української мови / Н. Клименко // Українська мова. 2017. № 1 (61). С. 29 – 41.

18. Клименко Н. Ф. Основи морфеміки сучасної української мови: Навч. посібник / Н. Ф. Клименко; Ін-т змісту і методів навчання. Київ. ун-т імені Т. Шевченка. К., 1998. 182 с.

19. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська. К., 1998. 162 с.

20. Кобирилка Г. Джерела дослідження динаміки акцентуації в українських діалектах / Г. Кобирилка // Українська мова. 2017. № 1 (61). С. 55 – 65.

21. Кредатусова Я. Мовні інновації-аббревіації в сучасній словацькій мові (у порівнянні з українською) / Я. Кредатусова // Українська мова. 2017. № 1 (61). С. 77 – 91.

22. Розгон В. В. Фонетика, фонологія, графіка й орфографія сучасної української мови : навчально-методичний посібник для студентів / В. В. Розгон. Вид. 6-е, доп. і переробл. Умань : ФОП Жовтий 2014. 168 с.

23. Селігей П. О. Світло і тіні наукового стилю / П. О. Селігей. К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2016. – 627 с.

24. Скляренко В. Г. Історія українського наголосу. Дієслово / В. Г. Скляренко. К. : Наук. думка, 2017. 660 с.

25. Соколова С. Порівняльне дослідження української та російської мов і проблеми соціолінгвістики / С. Соколова // Українська мова. 2017. № 1 (61). С. 42 – 54.

26. Стишов О. А. Основні джерела поповнення фразеологічного складу української мови кінця ХХ – початку

XXI століть / О. А. Стишов // Мовознавство. 2015. № 1. С. 33 – 47.

27. Сучасна українська мова : Фонетика / За ред. І. К. Білодіда. К., 1973. 435 с.

28. Сучасна українська літературна мова : фонетика, орфоєпія, графіка, орфографія : навчально-методичний посібник для студентів-філологів вищих навчальних закладів / уклад. З. І. Комарова, В. В. Розгон. Умань., 2014. 213 с.

29. Сучасна українська мова: Лексикологія. Фонетика : підручник / А. К. Мойсієнко, О.В. Бас-Кононенко, В.В. Берковець та ін.; за ред. А. К. Мойсієнка; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К. : Знання, 2013. 340 с.

30. Сучасна українська мова : підручник / О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Д. Пономарева. – 2-ге вид., перероб. К. : Либідь, 2001. 400 с.

31. Тараненко О. О. Актуалізовані моделі в системі словотворення сучасної української мови (кінець ХХ – ХХІ ст.) / О. О. Тараненко. К. : Видавн. дім Д. Бураго, 2015. 248 с.

32. Томіленко Л. М. Суржик як об'єкт наукових досліджень і дискусій / Л. М. Томіленко // Мовознавство. 2014. № 4. С. 69 – 80.

7. Українська мова. Енциклопедія / В. М. Русанівський, О. О. Тараненко (співголови), О. І. Зяблюк та ін. 2-е вид. випр. і доп. К. : Українська енциклопедія, 2004. 824 с.

8. Цілина М. М. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : [навч. посібник для дистанційного навчання]. К. : Університет «Україна», 2009. 215 с.

9. Шкурятяна Н. Г., Шевчук С. В. Сучасна українська літературна мова : модульний курс : навч. посібник / Н. Г. Шкурятяна, С. В. Шевчук. К. : Вища школа, 2007. 822 с.

10. Яценко Н. Жанрово-стильова специфіка наукової рецензії / Н. Яценко // Українська мова. 2017. № 1 (61). С. 92 – 101.

Довідкова

1. Бобух Н. М. Словник антонімів поетичної мови / Н. М. Бобух. К. : Вид.-полігр. центр КиМУ, 2004. 297 с.
2. Бріцин В. М., Тараненко О. О. Українсько-російський і російсько-український словник: Сфера ділового і професійного спілкування / В. М. Бріцин, О. О. Тараненко. К. : Вища школа, 2011. 551 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : Перун, 2005. 1728 с.
4. Волох О. Т. Сучасна українська літературна мова : Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, С. І. Чернов. К. : Вища шк., 1989. 334 с.
5. Ганич Д. І., Олійник І. С. Словник лінгвістичних термінів / Д. І. Ганич, І. С. Олійник. К., 1985. 360 с.
6. Головащук С. І. Складні випадки наголошення : Словник-довідник / С. І. Головащук. К., 1995. 191 с.
7. Головащук С. І. Словник наголосів / С. І. Головащук. К., 2003. 319 с.
8. Гринчишин Д. Г. Словник паронімів української мови / Д. Г. Гринчишин, О. А. Сербенська. К. : Рад. школа, 1986. 221 с.
9. Демська О. Словник омонімів української мови / О. Демська, І. Кульчицький. Львів : Фенікс, 1996. 224 с.
10. Деркач М. П. Короткий словник синонімів української мови / М. П. Деркач. – Львів – Краків – Париж : Просвіта, 1993. 209 с.
11. Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / За ред. С. Я. Єрмоленко. К., 2001. 224 с.
12. Караванський С. Практичний словник синонімів української мови : близько 15000 синонімічних рядів [Електронний ресурс] / С. Караванський. К. : Кобза, 1993. 472 с. – Режим доступу до словн. : <http://slovopedia.org.ua/41/53392-0.html>

13. Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови : гнізда слів з вершинами – омографічними коренями / Є. А. Карпіловська. К. : “Українська енциклопедія” ім. М. П. Бажана, 2002. 912 с.

14. Клименко Н. Ф. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим. К. : УкрНДІПСК, 1998. 434 с.

15. Коломієць М. П. Короткий словник перифраз / М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. К. : Рад. шк., 1985. 152 с.

16. Плющ М. Я. Сучасна українська літературна мова : Зб. вправ : навч. посібник / М. Я. Плющ, О. І. Леута, Н. П. Гальона. К. : Вища шк., 1995. 284 с.

17. Погрібний М. І. Орфоепічний словник / М. І. Погрібний. – К., 1984. – 629 с.

18. Полюга Л. М. Словник антонімів / Л. М. Полюга. К. : Довіра, 2004. 275 с.

19. Полюга Л. М. Словник українських морфем / Л. М. Полюга Л. : Світ, 2001. 448 с.

20. Російсько-український словник синонімів / Уклад.: Т. К. Черторизька, Г. П. Вишневська, Н. О. Бойко; за ред. В. М. Бріцина. – К. : Вища школа, 2012. – 319 с.

21. Селігей П. О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфіксоїдів в українській мові / П. О. Селігей. К. : Академперіодика, 2014. 324 с.

22. Словник іншомовних слів / Уклад.: С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. К. : Наук. думка, 2000. 680 с. (Словники України).

23. Словник української мови / Відп. ред. В. В. Жайворонок. К. : ВЦ «Просвіта», 2016. 1320 с.

24. Словник української мови : в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1970 – 1980. Т. 1 – 11.

25. Сучасна українська мова : підручник / [О. Д. Пономарів, В. В. Різун, Л. Ю. Шевченко та ін.; За ред. О. Д. Пономарева].

К. : Либідь, 2005. 488 с.

26. Ужченко В. Д. Сучасна українська мова : Зб. вправ і завдань : навч. посібник / В. Д. Ужченко, Т. П. Терновська, Т. С. Маркотенко. К. : Вища шк., 2006. 286 с.

27. Українська мова : Енциклопедія / В. М. Русанівський та ін. К., 2000. 750 с.

28. Шкурятяна Н. Г. Сучасна українська літературна мова : Модульний курс : навч. посібник / Н. Г. Шкурятяна, С. В. Шевчук. К. : Вища шк., 2007. 823 с.

29. Ющук І. П. Українська мова : підручник / І. П. Ющук. К. : Либідь, 2008. 639 с.

30. Яценко І. Т. Морфемний аналіз [Текст]: словник-довідник : у 2 т. / [І. Т. Яценко; ред. Н.Ф. Клименко]. К. : Вища школа, 1980. Т. 1. А–Н. 1980. 355 с.

31. Яценко І. Т. Морфемний аналіз [Текст] : словник-довідник: у 2 т. / [І. Т. Яценко]. К. : Вища школа, 1981. Т. 2. О–Я. 1981. 352 с.

Електронні ресурси

1. Грещук В. Сучасна дериватологія : деякі підсумки й перспективи / В. Грещук. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Mv/2009_8/14.pdf

2. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Карпіловський В. С., Недозим Т. І. Словник афіксальних морфем української мови / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський. – К., 1998. – Режим доступу : http://lib.movahistory.org.ua/Slov_afiksalnykh_morfem.pdf

3. Ковтун І. М. Морфеміка. Словотвір. Методичні рекомендації до проведення практичних занять та організації позааудиторної самостійної роботи студентів. – Режим доступу : <http://zavantag.com/docs/1821/index-12639-1.html>

4. Козленко І. Систематизація базових термінів сучасної морфології. – Режим доступу :

http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Um/2009_39.pdf

5. Морфема как минимальная значимая единица языка. Виды ... – Режим доступу : http://yazikoznanue.ucoz.ru/publ/sessija_shpargalki_jazykovedenie/morfema_kak_minimalnaja_znachimaja edinica_jazyka_vidy_morfem_morfemika_i_slovoobrazovanie_funkcionalnyj_aspekt_izuchenija_zvukov_rechi/1-1-0-36

6. Плющ М. Я. Граматика української мови : У 2 ч. Ч. 1. Морфеміка. Словотвір. Морфологія : Підручник / М. Я. Плющ. – К. : Вища школа, 2005. – Режим доступу : http://lib.mdpu.org.ua/load/Library/plush_gramatika_ukr_movi.pdf

7. Словничок таємної мови лірників та шаповалів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/rizne/lirn.htm>.